

YU ISSN-0042-8442
УДК 355.48 (497.1) (051)

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

2/2023

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ЖИВАЛ
REVUE, HISTORIQUE, MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ
ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник ИСИ, председник; пуковник др Далибор Денда, виши научни сарадник ИСИ; др Татјана Милошевић, научни сарадник ИСИ; др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије; пуковник доц. др Слободан Букић, Катедра друштвених наука, Војна академија; др Димитар Тасић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије; др Маријана Мраовић, научни сарадник, Војни архив; академик проф. др Љубодраг Димић, редовни члан САНУ; академик др Драган Богетић, дописни члан САНУ; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Миле Бјелајац, научни саветник, Институт за новију историју Србије; др Милић Милићевић, виши научни сарадник, Историјски институт; пуковник др Винфрид Хајнеман, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам (иностранни члан); доц. др Ервин А. Шмидл, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч (иностранни члан); проф. др Јарослав Вишњаков, Институт МГИМО, Москва (иностранни члан); др Кармен Сорина Рижновеану, виши научни сарадник, Институт за политичке студије одбране и војну историју, Букурешт (иностранни члан); др Чаба Катона, научни сарадник, Историјски институт Мађарске академије наука, Будимпешта (иностранни члан).

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: пуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: др ТАТЈАНА МИЛОШЕВИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXXIII. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs.

Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Вељка Лукића - Курјака бр. 1, 11000 Београд. Телефони редакције 011/36-03-473 и 011/36-03-475; војни тел. 40-473 и 40-475. Рукописи се не враћају.

Задња страна корица: Испраћај Хенрија Кисинџера на Аеродрому „Београд“, новембар 1974. године (Архив Југославије, Фонд ТАНЈУГ, 112-26666/56)

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
БОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

**PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR MILITARY HISTORY
MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA**

EDITORIAL BOARD: Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow, SRI, Colonel Dr. Dalibor Denda, Senior Research Fellow, SRI, Dr. Tatjana Milošević, Research Fellow, SRI; Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Colonel Dr. Slobodan Đukić, associate professor, Military Academy, Dr. DMITAR TASIĆ, Senior Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Marijana Mraović, Research Fellow, Military Archive; Academician Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Full member of SASA; Academician Dr. Dragan Bogetić, Corresponding member of SASA; Prof. Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow, Institute of History, Colonel Dr. Winfried Heinneman, ZMSBw, Potsdam (foreign member); Prof. Dr. Erwin A. Schmidl, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna (foreign member); Prof. Dr. Yaroslav Vishnyakov, MGIMO Institute, Moscow (foreign member); Dr. Carmen Sorina Rijnoveanu, Senior Research Fellow, Institute for political studies of defense and military history, Bucharest (foreign member); Dr. Csaba Katona, Research Fellow, Institute of History, Hungarian academy of science, Budapest (foreign member).

EDITOR-IN-CHIEF: Colonel Dr. DALIBOR DENDA

EDITORIAL SECRETARY: Dr. TATJANA MILOŠEVIĆ

Journal is published in two volumes per year. Year LXXIII. Contributions should be sent to E-mail vig@mod.gov.rs.

Strategic Research Institute – Department for Military History, Veljka Lukića - Kurjaka № 1, 11000 Belgrade, Serbia. Telephones +381 11 36-03-473 and +381 11 36-03-475. Manuscripts will not be returned.

Rear cover: Farewell to Henry Kissinger, Belgrade Airport, November 1974 (Archive of Yugoslavia, Fund TANJUG, 112-26666/56)

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

2/2023

ЧЛАНЦИ ARTICLES

Др *Снежана Вукадиновић, Огњен Тошовић*, МА
АВДИЈЕ КАСИЈЕ У АНТИЧКИМ ИЗВОРИМА.....9

Dr. *Snežana Vukadinović, Ognjen Tošić*, MA
AVDIUS CASIUS IN ANCIENT SOURCES

Др *Борис Стојковски*
ПОМЕНИ УПОТРЕБЕ ГРЧКЕ ВАТРЕ НА САВИ И ДУНАВУ.....37

Dr. *Boris Stojkovski*
MENTIONS OF THE USE OF GREEK FIRE ON THE DANUBE AND SAVA

Др *Олег Р. Ајрапетов*
МОБИЛИЗАЦИЈА 1876-1877. :ПРВО ИСКУСТВО ЦАРСКЕ РУСИЈЕ.....55

Dr. *Oleg R. Airapetov*
MOBILIZATION 1876-1877. THE FIRST EXPERIENCE OF IMPERIAL
RUSSIA

Др *Владимир Кривошејев*
ЕПИДЕМИЈЕ ТИФУСА И ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ И ЊИХОВЕ
ПОСЛЕДИЦЕ ПО СТАНОВНИШТВО СРБИЈЕ.....81

Dr. *Vladimir Krivošejev*
THE EPIDEMICS OF TYPHUS AND SPANISH FLUE AND THEIR
CONSEQUENCES ON THE POPULATION OF SERBIA

Др *Марко Б. Милетић*
ОБАВЕЗНО ТЕЛЕСНО ВАСПИТАЊЕ: СКРИВЕНА ПРЕДВОЈНИЧКА
ОБУКА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ.....105

Dr. *Marko B. Miletić*
COMPULSORY PHYSICAL EDUCATION: HIDDEN PRE-MILITARY
TRAINING IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Др *Гај Трифковић*
ЈАЧИНА И КВАЛИТЕТ ЊЕМАЧКИХ ТРУПА У ЈУГОСЛАВИЈИ
1943-1945.....131

Dr. *Gaj Trifković*
STRENGTH AND QUALITY OF GERMAN TROOPS IN
YUGOSLAVIA 1943-1945

Никола Марковић, МА
ЈУГОСЛАВИЈА И ЈОМКИПУРСКИ РАТ 1973. ГОДИНЕ.....163

Nikola Marković, MA
YUGOSLAVIA AND JOM KIPPUR WAR 1973

Др *Татјана Милошевић*
ВОЈНО-ПОЛИТИЧКИ И ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ ЈУГОСЛАВИЈЕ
И САД 1974. ГОДИНЕ: АФЕРА „ВОТЕРГЕЈТ”189

Dr. *Tatjana Milošević*
MILITARY-POLITICAL AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN
YUGOSLAVIA AND USA IN 1974: „WATERGATE” AFFAIR

ДОКУМЕНТИ

DOCUMENTS

Др *Саша Станојевић*
БУГАРСКА МАТИЧНА КЊИГА РОЂЕНИХ КУРШУМЛИЈСКЕ ЦРКВЕ
(1916-1918) КАО СВЕДОЧАНСТВО ПОКУШАЈА БУГАРИЗАЦИЈЕ
СТАНОВНИШТВА ТОПЛИЦЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ.....217

Dr. Saša Stanojević

THE BULGARIAN REGISTRY BOOK OF BIRTHS OF THE KURŠUMLIJA CHURCH (1916-1918) AS A TESTEMONY OF THE ATTEMPT TO BULGARIZE THE POPULATION OF THE TOPLICA REGION IN THE FIRST WORLD WAR

ПРИКАЗИ REVIEWS

Александар Животић, *Одбрана Зајечара: Тимочка војска у Другом балканском рату*, Историјски архив „Тимочка крајина”, Зајечар, 2023, 153 стр. (Милош Чорбић, МА).....229

Џошуа А. Санборн, *Апокалипса империје: Велики рат и разарање Руског царства* (превео Дмитар Тасић), Службени гласник, Београд, 2021, 377 стр. (др Далибор Денда).. 232

Vijoleta Herman-Kaurić, *Za naše junake...Rad dobrotvornih društava grada Zagreba u Prvom svjetskom ratu*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2023, 427 str. (др Љиљана Добровшак) 236

Владимир Јаковљевић, *Ратни дневник 1914-1917*, приредио Слободан М. Живановић, Србски културни центар „Ђирилица”, Београд, 2022, 280 стр. (Милош Чорбић, МА)..... 245

Edward J. Erickson, *The Turkish War of Independence: A Military History, 1919 – 1923*, An imprint of ABC-CLIO, Praeger, Santa Barbara-Denver, 2021, 399 pp. (Стефан Шунка)..... 249

ИНФОРМАЦИЈЕ INFORMATIONS

НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „ПУБЛИЦИСТИКА У РАЗВОЈУ ДРУШТВА И ДРЖАВЕ III – ЈАВНА РЕЧ И ЈАВНА ОСУДА“, КРАЉЕВО, 17. И 18. АВГУСТ 2023. ГОДИНЕ (др Миљан Милкић) 255

НАУЧНИ СКУП СА МЕЂУНАРОДНИМ УЧЕШЋЕМ „ЗЛОЧИНИ У БАЧКОЈ 1941–1944. ГОДИНЕ“, НОВИ САД - ЧУРУГ,

30. СЕПТЕМБАР – 1. ОКТОБАР 2023. ГОДИНЕ (<i>др Далибор Денда</i>)	257
--	-----

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ
INSTRUCTION FOR AUTHORS

Упутство за ауторе	261
--------------------------	-----

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА ЗА LXXIII ИЗДАЊЕ
THE LIST OF REVIEWERS FOR LXXIII ISSUE

Списак рецензената за LXXIII издање	273
---	-----

Чланци

УДК: 94(37)“01“
355:929 Авидије Касије Г.
COBISS.SR-ID 135954697
DOI број: 10.5937/vig2302009V

Језик рада: Српски
Примљен: 30.05.2023.
Прихваћен: 31.08.2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Снежана Вукадиновић, ванредни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Нови Сад, Република Србија
E-mail: snezana.vukadinovic@ff.uns.ac.rs

Огњен Тошовић, МА, истраживач приправник
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Нови Сад, Република Србија
E-mail: ognjentosovic94@gmail.com

АВИДИЈЕ КАСИЈЕ У АНТИЧКИМ ИЗВОРИМА

АПСТРАКТ: Антички историчари перцепирали су владавину династије Антонина као златно доба римске историје, а такву оцену прихватили су и неки модерни историчари. Једини догађај који је нарушио унутрашњу стабилност Римског царства била је контроверзна побуна Авидија Касија која је избила за време владавине цара и филозофа Марка Аурелија 175. године. Циљ овога рада јесте да, на основу критичког испитивања расположивих извора, прикаже биографију војсковође и узурпатора од његових раних година, уздизања на друштвеној лествици, војних успеха, побуне и смрти. Посебна пажња посвећена је друштвено-политичком контексту и околностима у којима је Касије деловао.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Авидије Касије, Марко Аурелије, побуна, Дион Касије, Historia Augusta, Парћански рат

Време владавине пет римских адоптивних царева, од Нерве до Марка Аурелија, у античким изворима приказано је као најсрећнији период у историји Римског царства, а такву оцену презели су и неки модерни историчари.¹ Још је Едвард Гибон, писац *Опадања и пропаст Римског царства* (1776–1788), своје поглавље о Антонинима започео следећом констатацијом: „У срећном раздобљу од преко осамдесет година (98-180) јавну управу водиле су врлина и способност Нерве, Трајана, Хадријана и двојице Антонина. Намера је овог, а и двају наредних поглавља, да опише берићетно стање њиховог царства, као и да се потом, након смрти Марка Антонина, закључи које су биле најзначајније околности његовог опадања и слома.”²

Такво „берићетно стање” и унутрашња хармонија Царства у овом периоду прекинута је само једном, за време владавине Марка Аурелија, цара и филозофа који је од свих царева највише вођен врлином и Платоновом мишљу да „државе напредују или када филозофи владају или када се владари баве филозофијом”.³ Реч је о краткотрајној побуну Авидија Касија, успешног војсковође и Марковог пријатеља, која је избила у конфузним и неразјашњеним околностима.

Писац Касијеве биографије у *Царској повести* (*Historia Augusta*)⁴ о његовом пореклу пише да је припадао породици Касија (*Cassii*), али само по мајчиној линији.⁵ Његова мајка била је Јулија Касија Александра, ћерка Гаја Јулија Александра Береницијана и Касије Лепиде.⁶ Гај Јулије Александар Береницијан био је, преко очеве линије, унук јерменског краља Тиграна IV, а преко мајчине линије унук Антиоха IV, последњег краља Комагене.⁷ Јулија Касија Александра је, по мајчиној линији, била потомак правника Гаја Касија Лонгина, потомка истои-

¹ Јун Иденг, *Историја Рима II. Царско доба* (Београд: Карпос, 2022), 172.

² Edvard Gibbon, *Opadanje i propast Rimskog carstva* (Beograd: Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SRJ & Dosije, 1996), 17.

³ Marc. XXVII, 7. Прев. Ж. Петковић – М. Мајхер. У своме делу *Самом себи*, Марко Аурелије је био много скромнији. Говорио је себи: „Не сањај о Платоновој држави”. *Med.* IX, 29

⁴ Реч је о делу насталом крајем 4. века, које се у целини не сматра квалитетним и веродостојним историографским делом. То се посебно односи на такозване „секундарне биографије”, које описују животе претендата и савладара, којима припада и Касијев животопис. Ипак, аутор *Царске повести* је користио неке данас изгубљене изворе и, без обзира на све недостатке, представља незаобилазан извор за период од Хадријана (117–138) до Карина (283–285). Види: Жарко Петковић, „Предговор”, у: *Царска повест* (Београд: СКЗ, 2009), VII–XXXIX.

⁵ *Avid.* I, 1.

⁶ Maria Laura Astarita, *Avidio Cassio* (Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1983), 20 - 23.

⁷ John Grainger, *Nerva and the Roman Succession Crisis of AD 96-99*. (London - New York: Routledge, 2002), XVI. За Береницијана види и: PIR² I 141.

меног Цезаровог убице и конзула 30. године, и Јуније Лепиде.⁸ Преко Јуније Лепиде, која је била унука Јулије Млађе, ћерке Јулије Старије и Марка Виспанија Агрипе,⁹ Касије се може довести у везу са Августом. О тој вези, међутим, Касијев биограф не говори ништа.

О његовом оцу, Авидију Северу (*Avidius Severus*), писац *Царске новести* наводи да је био први у породици који је вршио јавну службу и командовао војском на првој борбеној линији, али да је касније достигао највише почести у држави.¹⁰ Авидије Север је, како је данас познато, измишљено име,¹¹ те се подацима о Касијевом оцу које наводи писац *Царске новести* не може веровати. Дион Касије, с друге стране, као Касијевог оца наводи ретора Хелиодора који је због својих реторских способности био награђен именовањем за управника Египта.¹² У модерној историографији се Хелиодор, којег помиње Дион Касије, поистовећује са Гајем Авидијем Хелиодором, епикурејским филозофом за којег писац *Царске новести* наводи да је био близак пријатељ цара Хадријана.¹³

Дион и *Царска новест* помињу да је Авидије Касије рођен у Цирусу у Сирији.¹⁴ Међутим, у савременој науци се као место рођења наводи Александрија у Египту. На такав закључак упућује један папир из Оксиринаха за који се са великом вероватноћом претпоставља да представља писмо које је Авидије Касије упутио александријској општини на почетку своје побуне 175. године. У писму Касије каже да је Александрија његов „*очински град*“.¹⁵ Осим тога, на његову повезаност са Александријом упућује и чињеница да је своју ћерку назвао *Александрија*,¹⁶ као и то да је његов отац Хелиодор био префект Египта. Касије је сигурно боравио у Александрији за време очеве префектуре од 137. до 142. године.¹⁷

⁸ PIR² C 501; PIR² I 861; M. L. Astarita. *op.cit.*, 20 - 23.

⁹ *САН X*, 990.

¹⁰ *Avid.* I, 2 - 3.

¹¹ PIR² A 1411

¹² *Dio.* LXXII, 22.

¹³ *Hadr.* XVI, 10; Anthony Birley, *Hadrian. The Restless Emperor*. (London-New York:Routledge, 2000), 182.

¹⁴ *Dio.* LXXII, 22.2; *Marc.* XXV, 12.

¹⁵ Alan Bowman, „A Letter of Avidius Cassius?“. *The Journal of Roman Studies*, Vol. 60 (1970), 20 - 26.

¹⁶ *Avid.* IX, 3.

¹⁷ Paul Jarvis, „Avidius Cassius and Maecianus in the *Historia Augusta*“, *Mnemosyne. A Journal of Classical Studies*, Vol. 68 (2015), 668; Alan Bowman, *op.cit.*, 25.

Пре него што је постао префект Египта, Хелиодор је био секретар цара Хадријана, *ab epistulis Graecis*, како наводи Дион Касије,¹⁸ те је вероватно био у његовој пратњи за време цареве посете Египту 130. године. С обзиром на то да су високи званичници обично са собом на путовања водили и жене, није искључено да се управо те године, у Александрији, родио Авидије Касије.¹⁹

Вулкације Галикан,²⁰ писац Касијеве биографије у *Царској повести*, пише да је Авидије, пошто је потекао из породице Касија (*Cassii*), која је учествовала у завери против Цезара, потајно мрзео принцепат и није могао да толерише ни саму царску титулу, говорећи да је царство било још неподношљивије, јер цара је могао уклонити из државе само други цар.²¹

Авидије је са Гајем Касијем Лонгином био повезан преко своје мајке, Јулије Касије Александре.²² Биограф је везу са чувеним борцем за републиканско уређење искористио како би Авидија приказао као човека чије је непријатељство према *принципату* и *царској власти* проистекло из његове крвне повезаности са Цезаровим убицама.

У складу са изнетом оценом о Касијевој узурпаторској природи, писац *Царске повести* наводи да је он у младости ковао заверу против Антонина Пија, а затим и против Луција Вера. Како би потврдио своје мишљење о Касијевој личности, писац наводи, по свему судећи измишљена писма која су међусобно разменили Луције Вер и Марко Аурелије.²³ Забринути Вер је, наводно, писао своме брату и савладару да је Касије жељан трона, да их обојицу исмева, називајући их „филозофирајућом старом женом” и „глупим расипником”, и саветовао му да га држи на оку.²⁴

Одговор који је писац *Царске повести* приписао Марку Аурелију у складу је са његовом стоичком филозофијом. Прекоревајући Вера, Марко му је писао да је Касије способан војсковођа и чврст човек и

¹⁸ Dio LXIX, 3, 5.

¹⁹ Ronald Syme, „Avidius Cassius: His Rank, Age, and Quality”. in: *Ronald Syme. Roman Papers V*. ed. Anthony Birley (Oxford: Clarendon Press, 1988), 696.

²⁰ Реч је о једном од шест псеудонима које је користио писац *Царске повести*. Види: Roland Syme, *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford 1971, 73 - 77

²¹ *Avid. I*.

²² M. L. Astarita, *op.cit.*, 1983, 22 - 24.

²³ У науци је општеприхваћено мишљење да су писма и остали документи који се наводе у овој биографији *Царске повести* фалсификат. Види: Ж. Петковић, *н.д.*, XV. Међутим, ова писма пружају увид у начин на који је писац перципирао Авидија Касија и како је желео да га представи римској јавности.

²⁴ *Avid. I*, 7-9.

због тога потребан држави. Одбио је да без чврстих доказа некога оптужи за заверу, а писмо је завршио изјавом да, уколико је за државу корисније да Касије живи и ако он заслужује више љубави него његова деца, онда она и треба да нестану.²⁵ Ова последња реченица је готово сигурно изазивала посебна осећања код читалаца Авидијеве биографије, којима је карактер Комодове владавине био познат.

Касијев биограф је једини извор који пружа скицу његовог карактера, а то је учинио, како сам каже, због тога што се нико пре њега није усудио да пише о узурпаторима због страха од цара који су изашли као победници. Опис који пружа је, попут писама, фиктиван и прилагођен каснијој Касијевој улози завереника и узурпатора. На то упућује не само истицање његових крвних веза са Гајем Касијем Лонгином, него и његово поређење са Катилином. Авидијеву завереничку и превртљиву природу биограф је нагласио низом амбивалентних карактеристика које су чиниле његов карактер.²⁶

„Fuit his moribus, ut nonnumquam trux et asper videretur, aliquando mitis et lenis, saepe religiosus, alias contemptor sacrorum, avidus vini item abstinens, cibi adpetens et mediae patiens, Veneris cupidus et castitatis amator. nee defuerunt qui illum Catilinam vocarent, cum et ipse se ita gauderet appellari, addens futurum se Sergium si dialogistam occidisset, Antoninum hoc nomine significans.” (Avid. III, 4-6)

„Такав је био његов карактер, да је понекад он изгледао чврст и дивљи, а понекад мек и нежан, често побожан, а опет се са презиром односио према религији, завистан од пића, а такође и уздржан, љубитељ хране, а ипак способан да издржи глад, обожаватељ Венере, а љубитељ честитости. Није недостајало оних који су га називали другим Катилином, а истина је да се он радовао када би чуо да га тако зову, и додавао је да би заиста био Сергије да је убио филозофа, притом мислећи на име Антонина.”²⁷

За биографову реченицу да је Авидије Касије чврсто веровао у дисциплину и желео да га зову Марије,²⁸ наилазимо на паралелу у још једном извору. У једном писму из 165. године, које је послао Касију, ретор Марко Корнелије Фронтон преноси похвале које је на Авидијев рачун упутио трибун Јуније Максим, а које су се, поред осталог, одно-

²⁵ Avid. II, 6-8.

²⁶ При опису Касијевог карактера може се препознати Салустијев утицај, као и синтагме које описују амбивалентну природу Катилине. Види: Sal. Cat. 5.

²⁷ Прев. С. Вукадиновић

²⁸ Avid. III, 7. Прев. С. Вукадиновић.

силе на његово увођење дисциплине по древним стандардима међу распуштеној римској војсци у Сирији.²⁹ Интересантно је да је и писац Касијеве биографије у *Царској повести* у једном измишљеном писму које је, наводно, Марко Аурелије послао свом префекту користио сличну формулацију:

„Avidio Cassio legiones Syriacas dedi diffuentes luxuria et Daphnidis moribus agentes, quas totas excaldantes se repperisse Caesonius Vectilianus scripsit. et puto me non errasse, si quidem et tu notum habeas Cassium, hominem Cassianae severitatis et disciplinae. neque enim milites regi possunt nisi vetere disciplina. scis enim versum a bono poeta dictum et omnibus frequentatum. 'Moribus antiquis res stat Romana virisque.' Tu tantum fac adsint legionibus abunde commeatus, quos, si bene Avidium novi, scio non perituros.”

(*Avid, V, 5-8*)

„Поставио сам Авидија Касија за команданта сиријским легијама, које су се одале луксузу и живе по начелима Дафне;³⁰ говорећи о тим легијама Кесоније Вектилијан је написао да је открио да су сви навикли да се купају у топлој води. И мислим да нисам направио грешку, постављајући Касија, човека праве Касијевске доследности и строгаће. Заиста, војнике је немогуће контролисати, осим применом некадашње дисциплине. Ти знаш шта је добри песник рекао, стих толико цитиран: 'Римска држава почива на људима и обичајима давнина.'³¹ Само се побрини да намирнице и материјал за ове легије буду обезбеђени у великој мери, јер ако сам исправно проценио Авидија, знам да неће бити потрошене безвезе.”³²

Снажне везе са двором, у спреси са адекватним војним способностима, отвориле су Авидију Касију пут ка напретку на хијерархијској лествици. Авидије се, највероватније 152. године, оженио Мецијаном,³³ за коју се претпоставља да је ћерка правника Луција Волусија Мецијана. Мецијан је био један од учитеља Марка Аурелија,³⁴ а његова каријера у великој мери подсећа на каријеру Касијевог оца

²⁹ Fronto. ambr. 321. Писмо је послато након што је Касије постигао запажене војне успехе у Парћанском рату.

³⁰ Предграђе Антиохије, где су легије биле смештене; прим. прев.

³¹ Стих из Енијевих *Анала* (*Annales*), цитиран код Цицерона. Види: Cic. Rep. 5.1.

³² Прев. С. Вукадиновић.

³³ На њено име упућује когномен *Maecianus* Авидијевог другог сина. Види: R. Syme, *Avidius Cassius: His Rank, Age, and Quality*, 698.

³⁴ Marc. XXVI, 12.

Хелиодора.³⁵ Наиме, након што је био царски секретар, *ab epistulis*, постао је префект Египта око 160. године, да би, коначно, око 166. године, постао и суфектни конзул.³⁶

Својој ћерки Александрији Касије је за мужа одабрао Друнцијана,³⁷ пореклом из угледне ликијске аристократске породице. Његов отац, Тиберије Клаудије Агрипин, био је сенатор и први конзул из те породице.³⁸ Тако је брачним везама Касије проширио и додатно учврстио свој утицај и своје везе у источним провинцијама Царства.

Авидијев успон је започео педесетих година другог века, за време владавине Антонина Пија (138–161). У Сенат је ушао као квестор 154. или 155. године,³⁹ а може се претпоставити да је прво војно искуство стекао командујући трупима на Дунаву. На то упућује његов биограф у *Царској повести*. Иако се његови описи Касијеве суровости према војницима морају одбацити, јер је њихова очигледна функција истицање контраста између свирепог Касија, с једне, и милостивог Марка Аурелија, с друге стране,⁴⁰ он наводи и неке значајне податке о месту где је командовао и непријатељу са којим се сукобљавао:

„Cum exercitum duceret, et inscio ipso manus auxiliaria centurionibus suis auctoribus tria milia Sarmatarum neglegentus agentum in Danuvii ripis occidissent et cum praeda ingenti ad eum redissent sperantibus centurionibus praemium, quod perparva manu tantum hostium segnius agentibus tribunus et ignorantibus occidissent, rapi eos iussit et in crucem tolli servilique supplicio ad fici, quod exemplum non non extabat, dicens evenire potuisse ut essent insidae, ac periret Romani imperii reverentia.”

(Avid. IV, 6)

„Једном када је командовао армијом, група помоћних трупа је на предлог својих центуриона, а без његовог знања, масакрирала 3000

³⁵ Авидијевог оца и таста повезује и то што готово да нису имали војног искуства. О овим и сличним случајевима види: Peter Brunt, „The Administrators of Roman Egypt”, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 65 (1975), 131 - 132.

³⁶ P. Jarvis, *op. cit.*, 669.

³⁷ Avid. IX, 3. У другим изворима наилазимо на име Тиберије Клаудије Дријанцијан. Види: PIR C 859.

³⁸ Година конзулата Тиберија Клаудија Агрипина није поуздано утврђена, али се сматра да је реч о периоду између 151. и 155. године, са изузетком 153. године, у којој су имена свих конзула позната. Види: Shelagh Jameson, „Two Lycian Families”, *Anatolian Studies*, vol. 16 (1966), 125 - 126.

³⁹ R. Syme, „Avidius Cassius: His Rank, Age, and Quality”, 698.

⁴⁰ Писац *Царске повести* наводи читав низ метода помоћу којих је Касије кажњавао недисциплиноване војнике, попут разапињања на крстове, спаљивања, оживања и бацања у реку, одсецања шака, ломљења руку, ногу и кукова и сл. Види: Avid. IV-V.

Сармата, који су безбрижно направили село на обали Дунава, и вратили су му се са огромним пленом. Али када су центуриони очекивали награду јер су побили толико много непријатеља са тако мало војника, док су војни трибуни за то време дангубили и није их интересовао читав поход, он их је ухапсио и разапео на крстове, и казнио их казном за робове без преседана. 'Могла је то бити заседа' рекао је 'и варварски страх од Рима могао је бити изгубљен.'⁴¹

Највеће војне успехе Касије, ипак, није постигао на Дунаву, него у источним провинцијама и у рату против Парћана. Смена на царском престолу охрабрила је парћанског краља Вологеза III да на престо у римској клијентској држави Јерменији, уместо дотадашњег владара који је био лојалан Риму, доведе свог кандидата Пакора из краљевске куће Арсакида. За јерменско питање био је задужен управник Кападокије. Ту функцију је 161. године обављао Марко Седатије Северијан.⁴²

Иако је имао велико војничко искуство, Северијан је потценио непријатеља, те је, вођен саветима лажног пророка Александра, одлучио да сам реши новонасталу ситуацију, не би ли на тај начин стекао војну славу. „Тај луди Келт“ (ὁ ἡλίθιος ἐκεῖνος Κέλτος), како га је назвао Лукијан, прешао је у Јерменију, на непријатељску територију, са само једном легијом (*XV Apollinaris*).⁴³ Парћански генерал Хозроге га је опсео у Елегеји, где је Северијан, увидевши неизбежност пораза, починио самоубиство.⁴⁴

Потешкоће које су Римљани имали у Јерменији, Кападокији и Сирији биле су само један од низа проблема са којима су се Марко Аурелије и Луције Вер морали суочити. Велике тешкоће задавала им је и велика поплава настала изливањем Тибра у самом Риму,⁴⁵ док су северне границе Царства притискала бројна варварска племена. Против Хата, који су упали у Германију и Рецију, послат је Ауфидије Викторин, а у Британију, где је рат био на помолу, Калпурније Агрикола.⁴⁶

Царевима је било јасно да права опасност долази са истока, те су, уз сагласност Сената, одлучили да у рат против Парћана пошаљу

⁴¹ Прев. С. Вукадиновић

⁴² Anthony Birley, *Marcus Aurelius. A Biography* (New York: Routledge, 2000), 121.

⁴³ Jerome Farnum, *The Positioning of the Roman Imperial Legions* (Oxford: BAR Publishing, 2005), 10.

⁴⁴ Dio. 71.2; Lucian. *Quom. Hist. Conscr.* 21.

⁴⁵ *Marc.* VIII, 4.

⁴⁶ *Marc.* VIII, 7-8.

Луција Вера.⁴⁷ Луцијево путовање у Сирију, праћено пијанчењем и развратом, текло је веома споро. У Антиохију, одакле је требало да руководи ратним операцијама, стигао је крајем 162. или почетком 163. године.⁴⁸

Веров долазак у Антиохију означио је промену ратне среће, али заслуга за такав развој ситуације најмање припада њему. Док се цар одао раскалашном животу, проводећи зиме у Лаодикеји, а лета у Дафни,⁴⁹ генерал Стације Приск је бележио велике војне успехе. Овом искусном генералу, који је преузео управу над Кападокијом, успело је да продре у Јерменију и да заузме град Артаксату (163. године).⁵⁰ Његова популарност била је толико велика да су о њему настајали митови, попут оног да је својим узвиком усмртио двадесет седам непријатељских војника.⁵¹

Ратне операције су се наставиле и следећих година, а уместо Стација Приска на сцену ступају младе војсковође – Марције Вер и Авидије Касије.⁵² На основу списка *Quomodo Historia Conscribenda Sit* (Како би требало писати историју) Лукијана из Самосате, савременика догађаја и критичара ондашњих историчара, сазнајемо да је Касије командовао легијом *III Gallica*. Исмевајући једног од својих савременика који је, пишући историју Парћанских ратова, преувеличавао Касијеве успехе, Лукијан пише:

„...ἀλλὰ καὶ τὸ προοίμιον τῆς Ἰνδικῆς ἤδη συντέτακται, καὶ τὸ τρίτον τάγμα καὶ οἱ Κελτοὶ καὶ Μαύρων μοῖρα ὀλίγη σὺν Κασσίῳ πάντες οὗτοι ἐπεραιώθησαν τὸν Ἰνδὸν ποταμόν”

(*Luc. Quom. Hist. Conscr. 31*)

...увод у његову индијску историју већ је готов а Трећа легија, Келти и мали одред Мауретанаца, сви прелазе реку Инд са Касијем.⁵³

Поред легије *III Gallica*, која је од 106. године била стационирана у Рафানেји у Сирији,⁵⁴ Касије је могао да рачуна и на помоћ три додатне легије које су, након Северијановог пораза, пребачене у Кападокију. Легија *I Minervia* је претходно била стационирана у Доњој Германији

⁴⁷ *Marc. VIII, 9; Dio. 71.2.*

⁴⁸ Fergus Millar, *The Roman Near East. 31 BC – AD 337* (Cambridge-London: Harvard University Press, 1995) 112.

⁴⁹ *Luc. Ver. VII, 3-4; Marc. VIII, 12.*

⁵⁰ *Marc. IX, 1; Eutr. VIII, 32; Aur. Vic. Caes. XVI, 5; Oros. VII, 15.3.*

⁵¹ *Luc. Quom. Hist. Conscr. 20.*

⁵² *Luc. Ver. VII. 1-2;*

⁵³ Прев. Д. Ацовић.

⁵⁴ J. Farnum, *op. cit.*, 17.

(Бона), *II Adiutrix* у Доњој Панонији (Аквинкум), а *V Macedonica* у Доњој Мезији (Трезмис).⁵⁵

Година 164. је прошла без великих сукоба и искоришћена је за припреме за напад на парћанску територију.⁵⁶ У оквиру тих припрема извршено је и дисциплиновање сиријске војске о којем пише Касијев биограф:

„nec fefellit de se iudicium habitum. nam statim et ad signa nam statim et ad signa edici iussit et programma in parietibus fixit, ut, si quis cinctus inveniretur apud Daphnen, discinctus rediret. arma militum septima die semper respexit, vestimenta etiam et calciamenta et ocreas, delicias omnes de castris summovit iussitque eos hiemem sub pellibus agere nisi corrigerent suos 3 mores; et egissent, nisi honestius vixissent. exercitium septimi diei fuit omnium militum, ita ut et 4sagittas mitterent et armis luderent. dicebat enim miserum esse, cum exercebantur athletae venatores et gladiatores, non exerceri milites; quibus minor esset. futurus labor, si consuetus esset”

(Avid VI, 1-4)

„А Касије је оправдао очекивања, јер је одмах сазвао збор и издао проглас војсци и окачио обавештења на зидове, да ће свако ко буде откривен да оде у Дафну у својој униформи, бити враћен без ње.⁵⁷ Редовно је једном недељно вршио инспекцију опреме својих војника, чак и њихових одела, сандала и доколеница, и из војног кампа је протерао сву раскалашност и издао наредбу да ће провести зиму у својим шаторима, ако не поправе своје понашање; и заиста би тако и било да се нису почели понашати одговорније. Једном недељно је увео вежбу за све војнике, у којој су користили и стреле и такмичили се у снази. Јер је, говорио је он, срамота да војници не буду тренирани за предстојеће напоре, као атлетичари, борци са зверима и гладијатори да буду, јер ако се војници навикну на тегобе, они ће их касније лакше поднети.”⁵⁸

Римљани су у Месопотамију продрли 165. године, а Касије је са својим трупима напредовао дуж Еуфрата. Главне борбе су се одвијале код града Дура Еурупос где су Римљани успели да слома парћански отпор.⁵⁹ До краја године Касије је стигао до два града-близанца на Тигру – Селеукије на десној и Ктесифонта на левој обали.⁶⁰ О његовом освајању ова два града и повратку у Сирију Дион Касије пише:

⁵⁵ Ibid. 10, 15, 16, 19.

⁵⁶ A. Birley, *Marcus Aurelius...*, 131.

⁵⁷ Дафна је једно од предграђа Антиохије; прим. прев.

⁵⁸ Прев. С. Вукадиновић.

⁵⁹ Luc. *Quom. Hist. Conscr.* 15; 10; 20; 28,

⁶⁰ A. Birley, *Marcus Aurelius...*, 140.

„καὶ ὃς ἐπίοντα τε τὸν Οὐλόγαισον γενναίως ὑπέμεινε, καὶ τέλος ἐγκαταλειφθέντα ὑπο τῶν συμμάχων καὶ ὀπίσω ἀναχωτήσαντα ἐπεδίωψε, μέχρι τε Σελευκείας καὶ Κτησιφῶντος ἤλασε, καὶ τὴν τε Σελεύκειαν δῖεφθειρεν ἐμπρήσας, καὶ τὰ τοῦ Οὐλόγαίσου βασιλεία τὰ ἐν τῇ Κτησιφῶντι κατέσκαψεν. Ἐν γε μὴν τῇ ὑποστροφῇ πλείστους τῶν στρατιωτῶν ὑπὸ λιμοῦ καὶ νόσου ἀπέβαλεν, ἀπενόστησε δ' ὁμως ἐς τὴν Συρίαν μετὰ τῶν λοιπῶν στρατιωτῶν”

(Dio. LXXI, 2. 2-4)

„Храбро се супротставио Вологезу и на крају, када је овај остао напуштен од својих савезника и почео да се повлачи, гонио га је све до Селеукије и Ктесифонта, палећи Селеукију ватром и до темеља уништавајући Вологезову палату у Ктесифонту. У повратку је изгубио велики број војника због глади и болести, али се са преживелима вратио у Сирију”.⁶¹

Освајање Селеукије помиње и писац Верове биографије у *Царској повести*, пишући о томе како је војсковођа, а не савладар Марка Аурелија, био одговоран за ширење епидемије у Римском царству:

„sed hoc non Lucii Veri vitio sed Cassii, a quo contra fidem Seleucia, quae ut amicos milites nostros receperat, expugnata est. quod quidem inter ceteros etiam Quadratus, belli Pathrici scriptor, incusatis Seleucenis, qui fidem primi ruperant, purgam.”

(Luc. Ver. VIII, 3-4)

„Али за то није крив Луције Вер, него Касије, који је опустошио Селеукију кршећи споразум, након што су наши војници примљени као пријатељи. Овај чин, ипак, многи оправдавају, а међи њима и Квадратије, историчар Парћанских ратова, који становнике Селеукије криви да су први прекршили споразум”.⁶²

Иако појединости споразума који је Касије склопио са становницима Селеукије нису познати, остаје чињеница да је део Римљана сматрао да је он починио вероломство и тиме изазвао гнев богова који су Римљане казнили кугом.⁶³ Куга се, како два века касније пише писац *Царске повести*, почела ширити из једног златног ковчега који

⁶¹ Прев. О. Тошовић.

⁶² Прев. О. Тошовић.

⁶³ Од тада Римским царством почиње да се шири такозвана „антонинска куга”. Не зна се поуздано о каквој болести је реч, али се сматра да је реч о великим или малим богињама. Међутим, нова истраживања указују на то да није искључено да је реч о истој болести која је средином 14. века опустошила Европу, а чији је изазивач бактерија *Yersinia pestis*, у људској ДНК присутна још од бронзаног доба. Види: Ј. Иденг, *н.д.*, 192-193.

се налазио у Аполоновом храму у Вавилону, а који је отворио један несмотрени војник.⁶⁴ Тиме се прави алузија на мит о Пандори и узрок невоља тражи у трансцендентним силама.

До краја 165. године рат је фактички био завршен, а усхићени Луције Вер, који је августа или септембра понео титулу *Parthicus Maximus*,⁶⁵ правио је планове са Фронтоном о писању званичне историје његовог похода. У једном од писама Вер је своје учитељу давао упутства о томе какву историју жели. Битно је, каже, да се истакне парћанска надмоћ пре његовог доласка. Тим поводом требало је написати концизан увод, попут Тукидидовог описа *Пентакотаемије*. У истом писму Вер је обећао Фронтону да ће му, поред својих коментара, послати и коментаре које ће за њега саставити Марције Вер и Авидије Касије.⁶⁶ Званична историја Парћанског рата, ипак, никада није написана, јер је Фронтон у томе спречила смрт, вероватно 167. године.⁶⁷ Римљани су морали да се задовоље бројним историјским делима лошег квалитета на које се Лукијан жали у свом спису *Како би требало писати историју*.⁶⁸

Фронтон је водио преписку и са Авидијем Касијем. У већ поменутом писму навео је како је трибун из његове легије, Јуније Максим, који је у Рим донео победничке „депеше крунисане ловором”, веома похвално говорио о Касију, истичући његове војничке способности, осећај за прави тренутак у бици, као и заслуге за дисциплиновање сиријске војске. Фронтон се због тога заложиио за Максима, додајући да он заслужује Касијеву љубав и покровитељство.⁶⁹

Како сазнајемо са једног натписа из Ефеса,⁷⁰ Јуније Максим је награђен не само војним одликовањима, него и новчаном наградом. На исток се вратио током 166. године и заузео место квестора у провинцији Азији.⁷¹ У мају исте године Касије је, са нешто више од тридесет пет година, постао конзул. Исту магистратуру су нешто пре њега достигла и друга два млада генерала која су се истакла у парћанском

⁶⁴ *Luc. Ver.* VIII, 1-2.

⁶⁵ Dietmar Kienast, Werner Eck, Matthäus Heil, *Römische Kaisertabelle*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2017, 136.

⁶⁶ Fronto, ambr. 436.

⁶⁷ За датум Фронтонове смрти види: Edward Champlin „The Chronology of Fronto”, *Journal of Roman Studies*, Vol.64 (1974), 139.

⁶⁸ Lucian, *Quom. Hist. Conscr.* 15-17.

⁶⁹ Fronto, ambr. 321.

⁷⁰ AE 1972, 576 = 1979, 601.

⁷¹ Geza Alföldy und Helmut Halfmann, „Iunius Maximus und die Victoria Parthica”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 35 (1979), 195-196.

рату – Клаудије Фронтон је био конзул током 165, а Марције Вер током пролећа 166. године.⁷²

Иако су Парћани сломљени још 165. године, Римљани су и следеће године извршили продор на њихову територију. У фрагментима историје Диона Касија сачуван је податак да је Авидије Касије заштитио војнике који су градили мост преко неке реке.⁷³

Мариа Лаура Астарита сматра да се изградња моста и прелазак реке, који је морао уследити, односи баш на 166. годину и да се ради о реци Тигар, а не Еуфрат.⁷⁴ Касије је са легијом *III Gallica* прешао Тигар и продро дубоко у Медију, постојбину древних персијских царева. Тим поводом је Вер за себе узео титулу *Medicus*.⁷⁵ Римљани нису припајали заузете области својој држави, него су се задовољили постављањем гарнизона дуж Хабура, источне притоке Еуфрата.⁷⁶

Клаудије Фронтон и управник Сирије Јулије Вер вратили су се у Италију како би регрутовали две нове легије за предстојеће сукобе на северу. У Италију се вратио и Луције Вер, а победнички трујумф је прослављен 12. октобра 166. године.⁷⁷ Авидије Касије је заменио Јулија Вера на месту управника Сирије, док је Марције Вер постао управник Кападокије. Сваки од њих остао је на тој позицији близу деценије, што је био знак царевог поверења.⁷⁸

Како сазнајемо од Диона Касија, Марко Аурелије је наредио Авидију Касију да преузме управу над целом Азијом,⁷⁹ а на сличан податак наилазимо и код Филострата који пише да је управљао целим Истоком.⁸⁰ Касијеве титуле, сачуване у натписима из периода између 169. и 175. године, не откривају ништа о природи његових овлашћења. У њима се користи уобичајена терминологија. Он се назива *legatus Augusti pro pretore*, или, на грчком, ὁ λαμπρότατος ὑπατικός, што би одговарало латинском *clarissimus consularis*.⁸¹ Авидије Касије је, вероватно, добио *imperium maius* и овлашћења која су превазилазила

⁷² R. Syme, „Avidius Cassius: His Rank, Age, and Quality”, 142.

⁷³ Dio LXXI, 2.

⁷⁴ M. L. Astarita, *op.cit.*, 1983, 48-49.

⁷⁵ D. Kienast, W. Eck, M. Heil, *op. cit.*, 136.

⁷⁶ J. Иденг, *н. д.*, 194.

⁷⁷ A. Birley, *Marcus Aurelius...*, 147.

⁷⁸ R. Syme, „Avidius Cassius: His Rank, Age, and Quality”, 695.

⁷⁹ Dio. LXXII.1.3: Τὸν μέντοι Κάσιον ὁ Μάρκος τῆς Ἀσίας ἀπάσης ἐπιτροπεύειν ἐκέλευσεν.

⁸⁰ Philostratus, *VS*. II,1,32. Ἔστι δὲ τις λόγος, ὡς νεώτερα μὲν ὁ τὴν ἐῶαν ἐπιτροπεύων Κάσιος ἐπὶ τὸν Μάρκον βουλευόι.

⁸¹ F. Millar, *op.cit.*, 116. За титуле види и Bengt Thomasson, *Laterculi Praesidum. Volumen I* (Göteborg: Editiones Radii, 1984), 312 – 313.

уобичајена овлашћења управника Сирије.⁸² Није искључено да је нову улогу добио после Верове смрти 169. године. Један од могућих мотива Марка Аурелија за додељивање широких овлашћења Касију јесте стварање противтеже успешном генералу Клаудију Помпејану који се оженио Веровом удовицом и Марковом сестром Луцилом.⁸³

Касијева улога на Истоку је, по свему судећи, била дефанзивне природе. Од њега се очекивало да, пре свега, одржава мир и обезбеди проток средстава којима би се финансирали Маркови ратови на северу.⁸⁴ Поред успешних офанзивних акција против Маркомана, Квада и Јазига на Дунаву (171–174), које је предводио сам цар, Римљани су у више наврата морали да бране и сопствене територије. Квади и Маркомани су 168. године упали и у саму Италију, где су опсели Аквилеју и разорили Опитегриј (*Opitergium*).⁸⁵ Поред тога, дачко племе Костобоци је, 170. године, продрло све до Грчке и уништило светилиште у Елеусини.⁸⁶

Једини догађај који се може повезати са Касијевим проширеним овлашћењима јесте гушење побуне тзв. букола у Египту 172. године.⁸⁷ Писац *Царске новести* тај догађај само узгредно помиње,⁸⁸ али о њему нешто више сазнајемо од Диона Касија. Буколи су се побунили под вођством извесног свештеника Исидора, који је, по Дионовим речима, по храбрости надмашио све своје савременике. Након што су на превару ухватили једног римског центуриона и на жртву принели његовог пратиоца, буколима је пошло за руком да Римљане поразе у отвореној бици и да озбиљно угрозе саму Александрију. По Дионовом мишљењу, успели би и да је освоје да није било Авидија Касија који је пристигао из Сирије. С обзиром на то да су буколи били веома бројни, није се са њима упуштао у отворену битку, него је искористио традиционалну римску тактику *divide et impera*. Прво је међу њима направио раздор, а онда их је, тако ослабљене, савладао.⁸⁹

⁸² Уп. P. Jarvis, *op. cit.*, 666.

⁸³ R. Syme, „Avidius Cassius: His Rank, Age, and Quality”, 695.

⁸⁴ Adam Kemezis, „Avoiding the Eastern Question: Avidius Cassius and the Antonine Succession in Cassius Dio” in: *Cassius Dio the Historian. Methods and Approaches*. (eds.) Jesper Majbom Madsen, Carsten Hjort Lange (Leiden-Boston: Brill, 2021). 210.

⁸⁵ Dio. LXXII, 3; *Amm. Marc.* XXIX, 6.

⁸⁶ A. Birley, *Marcus Aurelius...*, 164-165; *САН XI*, 171-172.

⁸⁷ Буколи, тј. пастири, живели су у делти Нила. Види: A. Birley, *Marcus Aurelius...*, 174.

⁸⁸ *Marc.* XXI, 2; *Avid.* VI, 7.

⁸⁹ *Dio.* LXXII, 4.

Последице гушења побуне букола у Египту биле су вишеструке. С једне стране, очуван је неопходни мир који је омогућио наставак рата на Дунаву, а, с друге стране, Касијев положај је додатно учвршћен. Како се показало за време избијања побуне, његова локална подршка је пре долазила из великих хеленистичких градова, попут Антиохије и Александрије, а не из градова попут Палмире и Емесе, где су урођеничке културе и језици били заступљенији.⁹⁰

Већ поменуто писмо из Оксирниха, написано у месецу *Pharmouthi* (Φαρμουθί) који одговара априлу, указује да је Касијева побуна избила у пролеће 175. године, највероватније у другој половини марта.⁹¹ Околности побуне веома су нејасне и конфузне. Сви извори се слажу у томе да је одређену улогу имала Маркова жена Фаустина која је због царевог лошег здравственог стања била забринута за себе и судбину свог малолетног сина Комода.⁹² Дион Касије додаје да је она понудила Касију да, ако се нешто догоди Марку, узме царску власт и њу за жену.⁹³

У априлу 175. године Комод је имао само тринаест година, те би у случају смрти Марка Аурелија готово извесно дошло до стварања савета регената. Касије је за Фаустину могао бити погодан ослонац, јер је већ држао контролу над великим делом територије Царства; уживао је велики ауторитет међу војском и генералима, а уз то су били и вршњаци.⁹⁴ Друга алтернатива за регента била је да постане најмоћнији генерал на западу, супруг Маркове ћерке и удовице Луција Вера, Клаудије Помпејан. У случају његовог преузимања власти, Луцила би постала царица, а Фаустинин положај би неминовно ослабио. Познато је да је Луцила учествовала у завери против Комода две године по његовом доласку на власт,⁹⁵ те није искључено да су она и Помпејан и седам година раније имали царске амбиције. Ипак, овакво објашњење крије извесне слабости, те је сумња у верзију о Фаустинином учешћу у завери, коју износи Касијев биограф у *Царској повести*, како ћемо видети, оправдана.⁹⁶

Дион Касије додаје да се Авидије прогласио за цара када је чуо гласине о смрти Марка Аурелија, али да се није повукао када је саз-

⁹⁰ A. Kemezis, *op. cit.*, 211.

⁹¹ Уп. А. Bowman, *op.cit.*, 25.

⁹² *Marc.* XXIV, 6; *Avid.* VII, 1-2.

⁹³ *Dio.* LXXII, 22.

⁹⁴ R. Syme, „Avidius Cassius: His Rank, Age, and Quality”, 701.

⁹⁵ *Comm.* IV. 1-3.

⁹⁶ *Avid.* IX-XI.

нао истину (да је цар још увек жив), него је заузео целу територију јужно од планине Таурус.⁹⁷ Иако је имао широку подршку на истоку, Касије је могао да рачуна на највише седам легија – три у Сирији, две у Палестини, једну у Арабији и једну у Египту.⁹⁸ Управник Кападокије Марције Вер је остао лојалан цару. Штавише, управо он му је послао вест о побуни.⁹⁹ Марко Аурелије је, с друге стране, могао да рачуна на укупно двадесет једну легију које су биле стациониране у оним провинцијама Царства које су му остале лојалне. Шеснаест легија је било стационирано на Рајни и Дунаву, док је још пет легија на које је цар могао да рачуна било распоређено у Британији, Шпанији и Нумидији.¹⁰⁰ Када се узме у обзир однос снага који је био 3:1 (двадесет једна наспрам седам легија) у корист Марка Аурелија, чини се да је Касије, уколико није рачунао на неку ширу подршку, свесно ишао у пропаст. Због тога му је Херод Атик послао писмо са само једном поруком: „*Ἡρώδης Κασίω· ἐμίανης*” („*Херод Касију: полудео си*”).¹⁰¹

Писац *Царске новести* истиче да вест о побуни није много погодила Марка Аурелија.¹⁰² Дион Касије, с друге стране, пише да је цар био толико узнемирен вестима о побуни да је склопио мир са Јазигима, а да пре тога није консултовао Сенат, што је у сличним ситуацијама увек чинио.¹⁰³ Марко Аурелије је био приморан и да одустане од рата са Сарматима и Маркоманима, те да се упути у сусрет Касију.¹⁰⁴ Одустајање од рата на Дунаву и од идеје о стварању нових провинција на варварској територији биле су директне спољнополитичке последице Касијеве побуне.

У тренутку када је од Марција Вера добио вести о побуни, Марко Аурелије се налазио са војском у Сирмијуму, који је од 173. године служио као главна база операција против Квада, Маркомана и Јазига.¹⁰⁵ У почетку је од војника крио вести о побуни, али када је међу њима дошло до комешања и ширења гласина, обратио им се. У уводном делу говора изразио је разочарање због ситуације у којој се нашао, а посебно због чињенице да је побуну подигао његов *најдражи пријатељ*. Додао је да га та вест не би толико погодила да се тичала

⁹⁷ Dio. LXXII, 23.

⁹⁸ A. Birley, *Marcus Aurelius...*, 186.

⁹⁹ Dio. LXXII, 23;

¹⁰⁰ A. Birley, *Marcus Aurelius...*, 188.

¹⁰¹ Philostr. *VS* II, 1,32. Прев. О. Тошовић.

¹⁰² *Marc.* XXIV, 8.

¹⁰³ Dio. LXXII, 17.

¹⁰⁴ *Marc.* XXV, 1

¹⁰⁵ D. Kienast, W. Eck, M. Heil, *op. cit.*, 132.

само њега, а не целе државе. Изјавио је, такође, да би волео да је могуће да позове Касија пред Сенат или војску како би *расправљали о спорним питањима*, те да би му, уколико би то било добро за државу, радо предао врховну власт, само да би се избегао грађански рат. Интерес државе му је, како је рекао, увек био на првом месту, те је због тога, без обзира на болест која му не дозвољава да једе без болова и да спава без тескобе, пролазио кроз све опасности и муке далеко од Италије.¹⁰⁶

У наставку говора Марко Аурелије смирује војнике говорећи им да немају чега да се плаше, јер су у свему супериорни у односу на Киликијце, Сиријце, Јевреје и Египћане који су сачињавали Касијеву војску. Што се тиче Касијевих војничких квалитета, додао је да *један орао није страшан када командује армијом чавки, нити лав када командује армијом ланади*. Уз то, на својој страни имају Марција Вера, који је још успешнији војсковођа од Касија.¹⁰⁷

Марко Аурелије је говор војницима завршио изјавом да се плаши да ће Касије, који је можда и променио мишљење када је сазнао да је цар жив, починити самоубиство, или ће га, пак, убити неко други. То би га лишило, како је рекао, највеће награде коју људско биће може да добије – да опрости човеку који му је нанео зло, да остане пријатељ са оним ко је погазио пријатељство и да остане веран оном ко је починио вероломство. Тиме би желео да покаже свима онима који верују да је тако нешто немогуће да може на ваљан начин да реши овај сукоб и да покаже целом човечанству да постоји добар начин да се реши чак и грађански рат.¹⁰⁸

Не може се са сигурношћу тврдити у коликој мери верзија беседе коју преноси Дион Касије одговара говору цара пред војницима. Историчари се не слажу по питању степена њене веродостојности.¹⁰⁹ Међутим, ако узмемо у обзир да је могао имати прилику да разговара са војницима који су били присутни, није искључено да је пренео основни смисао царевог говора. Ипак, чак иако му је садржај говора био познат, његово прецизно преношење је за Диона Касија било од

¹⁰⁶ Dio. LXXII, 24

¹⁰⁷ Dio. 72. 25. 1-2.

¹⁰⁸ Dio. 72. 26.

¹⁰⁹ Поједини историчари, попут Ронада Сајма, Ентонија Бирлија и Марије Лауре Астарите, не изражавају сумњу у веродостојност царевог говора који преноси Дион Касије; види: R. Syme, „Avidius Cassius: His Rank, Age, and Quality”, 700; A. Birley, *Marcus Aurelius...*, 187; M. L. Astarita, *op.cit.*, 1983, 95-98; Адам Кемезис га, с друге стране, сматра неверодостојним и посматра га у потпуности као фикцију коју је конструисао Дион Касије. Види: A. Kemezis, *op.cit.*, 201

другоразредне важности, јер је његов циљ био, пре свега, да илуструје позитивни карактер Марка Аурелија.¹¹⁰

Није у потпуности јасно око којих питања се цар и Авидије Касије нису слагали. Познато је да се један део Сената није слагао са наследном политиком Марка Аурелија. Чињеница да је цар Комода одмах по избијању устанка позвао из Рима, те да је он том приликом обукао мушку тогу (*toga virilis*),¹¹¹ упућује на закључак да је један од могућих спорова било наслеђе престола.

Марко Аурелије кроз цео говор истиче важност државе, чије интересе ставља испред својих личних интереса. Дион Касије се на суптилан начин труди да истакне да је главни државни интерес у њеном јединству, па у више наврата истиче да се цар подједнако обраћа и војсци и Сенату. Последња реченица царевог говора, она у којој тврди да „жели свима да покаже да постоји добар начин да се заврши грађански рат”,¹¹² имплицитно је доведена у везу са говором који је Септимије Север одржао пред Сенатом када се нашао у сличној ситуацији 197. године и у којем је показао велику решеност да се на суров начин обрачуна са својим противницима.¹¹³ На тај начин су Марко Аурелије, његова наводна милост коју је показао према својим противницима и „добар начин на који је завршио грађански рат” приказани као позитиван пример који треба да се упореди са свирепијим околностима у којима су живели Дионови савременици и читаоци.¹¹⁴

Царев највећи страх – да неће моћи опростити Авидију Касију због тога што ће овај извршити самоубиство или бити убијен¹¹⁵ –

¹¹⁰ Клаудија Хорст, која прихвата царев говор који преноси Дион Касије као веродостојан, сматра да је одустајање од насиља, које је цар у говору посебно наглашавао, није само обична парола која је имала за циљ да Марка Аурелија представи у позитивном светлу, него да је реч о истинском царевом уверењу које лежи у сржи његове владарске идеологије. Насиље би се, према уверењу Марка Аурелија, лоше одразило на његову владавину и нарушило његов углед, јер би га изложило оптужби да се понаша као тиранин. Види: Claudia Horst, *Marc Aurel. Philosophie und politische Macht zur Zeit der Zweiten Sophistik* (Stuttgart: Franz Steiner, 2013), 185 -189.

¹¹¹ *Dio. LXXII, 22. Comm. II, 2*; *Toga virilis*, познатија као „тога мушкости”, симболично је представљала пунолетно мушко грађанство и сва права, слободе и одговорности које оно собом носи. Њено облачење је означавало обред прелаза из дечачког у одрасло доба. Очеви су је током празника Либералија традиционално даровали синовима који су напунили 14 година. Види: Fanny Dolansky. *Togam virilem sumere: Coming of Age in the Roman World*, in: J. Edmondson, A. Keith (eds.) *Roman Dress and the Fabrics of Roman Culture*, Toronto-Buffalo-London: Toronto University Press, 2008. 47-71.

¹¹² *Dio. LXXII, 26.4.*

¹¹³ *Dio. LXXVI, 8.4.*

¹¹⁴ A. Kemezis, *op. cit.*, 201 – 202.

¹¹⁵ *Dio. LXXII, 26.1-3.*

остварио се веома брзо. Док се са војском припремао да крене у сусрет узурпатору, цару је донета Касијева глава.¹¹⁶ То су учинила два нижа официра, која су погубила узурпатора – центурион Антоније и један неименовани декурион.¹¹⁷ Цар није ликовао због тог убиства, већ је наредио да се Касијева глава сахрани.¹¹⁸ Из чињенице да је Дион Касије знао име једног од убица наводи на закључак да су они за то примили награду.¹¹⁹

Авидијевим убиством је, како пише Дион Касије, завршен његов сан о царству који је трајао три месеца и шест дана,¹²⁰ а прекинут је тамо где је и започео – у Сирији. На основу индиција које нам пружају извори, Касије се никада није померио из Сирије и никада није дошло до сукоба са трупима Марција Вера стационираним у Кападокији. Концентрација трупа је природно текла споро, али, на основу онога што сазнајемо о Касијевим акцијама, не чини се да је журио да се сукоби са противницима или да заузме територије у Малој Азији, као што су то чинили каснији узурпатори, попут Севера и Нигера.

Сенат је одмах на почетку побуне прогласио Касија за непријатеља и конфисковао његову имовину која је постала државно добро.¹²¹ Цар је од Сената затражио да се уздржи од строгог кажњавања оних људи који су учествовали у побуни,¹²² а према Касијевој деци је показао благонаклоност:

„Filiis Avidii Cassii Antoninus Marcus parte media paterni patrimonii donavit, ita ut filias eius auro argento et gemmis cohonestaret. nam et Alexandriae, filiae Cassii, et genero Drunciano liberam evagandi ubi vellent potestatem dedit. vixeruntque non quasi tyranni pignora sed quasi senatorii ordinis in summa securitate, cum illis etiam in lite obici fortunam propriae vetuisset domus, damnatis aliquibus iniuriarum, qui in eos petulantes fuissent. quos quidem amitae suae marito commendavit.”

(Avid. IX, 2-4)

„Синовима Авидија Касија, Антонин је дао половину имања његовог оца,¹²³ а његове кћери је чак даривао златом, сребром и драгуљима.

¹¹⁶ Marc. XXV, 2; Avid. VIII, 1.

¹¹⁷ Dio. LXXII, 27. 2.

¹¹⁸ Marc. XXV, 3; Avid. VIII, 1; Dio. LXXII, 28.

¹¹⁹ A. Kemezis, *op. cit.*, 202.

¹²⁰ Dio. LXXII, 27.3.

¹²¹ Marc. XXIV, 9.

¹²² Avid. VIII, 7-8.

¹²³ То је било заиста великодушно, нарочито у поређењу са Хадријановом одредбом која је прописивала да деца наслеђују само дванаестину имовине проscribeваног оца; *Hadr XVII, 3.*

Александрији, Касијевој ћерци и Друнцијану, његовом зету, је дао неограничено допуштење да путују где год желе. И они су живели не као деца узурпатора, већ као припадници сенаторског реда, и у највећој сигурности, што се види и из Маркових наређења да се чак ни тужбом не могу подврћи судбини остатка своје фамилије, и кажњавањем одређених људи који су их увредили на начин као да су увредили њега. Чак их је и ставио под заштиту мужа своје тетке по очевој страни.¹²⁴

Лошије среће је био Мецијан, Касијев таст и бивши учитељ права Марка Аурелија. Њега су у Александрији погубили војници, као и преторијанског префекта којег је Касије поставио.¹²⁵ Живот је изгубило и неколико центуриона, док су становници Антиохије и Александрије, градова који су били Касијев најснажнији ослонац, поштеђени. Грађани Антиохије су само привремено кажњени забраном одржавања игара и одузимањем бројних почести, које су им касније враћене.¹²⁶

Дион Касије посебно истиче цареву благонаклоност према сенаторима који су били повезани са Авидијем Касијем:

„ὅτι ὁ αὐτὸς τῶν βουλευτῶν τινὰ τῶν σὺν τῷ Κασσίῳ οὐτ' ἀπέσφαξεν οὔτε ἔδησεν οὔτε ἐν ἄλλῃ τινὶ φρουρᾷ οὐδένα ἐποίησατο, οὐ μὴν οὐδὲ ἐς τὸ δικαστήριον αὐτοῦ ἐσήγαγεν, ἀλλ' ἀπλῶς ὡς καὶ ἄλλο τι ἐγκαλουμένους πρὸς τὴν γερουσίαν ἔπεμψεν, ἡμέραν αὐτοῖς ῥητὴν προθείς. τῶν δ' ἄλλων ὀλίγους πάνυ, ὅσοι καὶ ἔργῳ τι οὐ μόνον τῷ Κασσίῳ συνεπεπράχουσιν ἀλλὰ καὶ καθ' ἑαυτοὺς ἐκεκακουργήκεσαν, ἐδικαίωσεν. τεκμήριον δὲ ὅτι Φλάουιον Καλούσιον τὸν τῆς Αἰγύπτου ἄρχοντα οὔτε ἐφόνευσεν οὔτε τὴν οὐσίαν ἀφείλετο, ἀλλ' ἐς νῆσον ἀπλῶς ἐνέβαλεν. τὰ δὲ ὑπομνήματα τὰ περὶ αὐτοῦ γενόμενα κατέκαυσεν, ἵνα μηδ' ὀνειδισμὰ τι ἐξ αὐτῶν σχῆῃ, καὶ πάντας τοὺς συγγενομένους αὐτῷ ἀφῆκεν.”

(Dio. LXXII, 28. 2-4)

Овај исти цар нити је убио нити затворио нити ставио под стражу никог од сенатора који су били повезани са Касијем. Штави-

¹²⁴ Прев. С. Вукадиновић; уп.: Marc. XXVI, 12.

¹²⁵ Marc. XXV, 4. У науци се још од 19. века води расправа о идентитету овог Мецијана. Једна струја научника сматра да је реч о сину Авидија Касија, на основу читања *filium Cassii* у рукопису *Codex Palatinus Marc.* XXV, 4. Међутим, још је Теодор Момзен, 1857. године, сугерисао да је реч о правописној грешци и предложио, на основу *Vita Cassii*, да се *filium* чита као *fautorem*. Данас преовлађује мишљење да је реч о угледном правнику; види: P. Jarvis, *op.cit.*, 666-676.

¹²⁶ Avid. IX, 1;

ше, он их није довео пред свој суд него их је само послао пред сенат, као да су оптужени за неку другу увреду, и поставио дефинитивни датум за њихово суђење. Што се тиче других, он је погубио само неколицину, која је учинила нека посебна злодела, независно од Касијевог устанка. Доказ о овоме је да он није погубио нити је одузео имовину Флавију Калвизију, намеснику Египта, него га је само затворио на острво. Он је, такође, наредио да се спале сви записи који су направљени о случају овога човека, како му не би стизали приговори из овог извора; и ослободио је све који су били повезани са њим."¹²⁷

Дион Касије ће на другом месту приказати аналогне ситуације из периода после 180. године, у којима ће опрост и помирење бити замењени прогонима и чисткама у којима ће страдати, како појединци, тако и цели градови.¹²⁸ Септимије Север ће, за разлику од Марка Аурелија, користити информације које је добијао како би прогонио супротстављену елиту и из темеља разарао везе на којима је почивао елитни слој друштва. Марково спаљивање кореспонденције, с друге стране, спасава индивидуе, али истовремено умањује и штету која би се нанела јединству елите до којег би неминовно дошло откривањем постојања завађених фракција у оквирима сенаторског сталеза.¹²⁹ Међутим, тим поступком је само привидно залечен симптом болести која ће почети да разара римску државу у годинама које ће уследити после Маркове смрти, јер узрок није отклоњен.

Одлазак Марка Аурелија на исток, у јулу 175. године,¹³⁰ убрзо након Касијеве смрти, упућује на закључак да је цар био свестан да прави узрок кризе лежи у источним провинцијама. На том путу, код места Халала, умрла је Фаустина. Град је преименован у Фаустинополис. Као узроке царичине смрти Дион Касије наводи гихт или самоубиство које је починила како би избегла срамоту. Он додаје да су Марко Аурелије или Марције Вер спалили кореспонденцију која је могла компромитовати царицу и угрозити ауторитет и самога цара.¹³¹ Писац *Царске новести*, с друге стране, пише да је Фаустина била недужна и да је управо она захтевала да Касије буде најстроже кажњен.¹³²

¹²⁷ Прев. О. Тошовић.

¹²⁸ *Dio.* LXXV, 8.4-5.; LXXV, 14;3; LXXVI. 8.4.

¹²⁹ A. Kemezis, *op. cit.*, 202-203.

¹³⁰ A. Birley, *Marcus Aurelius...*, 191.

¹³¹ *Dio.* LXXII, 29.

¹³² *Avid*, XI 1.

Када ближе размотримо Фаустинин положај непосредно пре избијања побуне, за време болести Марка Аурелија, и несигурности у вези с његовим наследником, разумљиви су њени мотиви да се обрати неком поузданом генералу који би могао да заштити њу и њеног малолетног сина. Међутим, тешко је разумети због чега би та личност била управо Авидије Касије, иако су били вршњаци и вероватно су се раније сретали у Риму и касније на Истоку. Касије је држао велике територије под својом контролом, али је његова војна слава, коју је стекао десет година раније, већ почела да бледи. Осим тога, налазио се далеко, чак у Сирији, те је тешко могао физички да заштити Фаустину, која се налазила на Дунаву, или Комода, који је био у Риму, од потенцијалних претендената на престо, попут, на пример, Помпејана. Касије, за разлику од Антонија Пија који је чувао трон за Марка Аурелија, није био човек од преко педесет година и без деце. Био је млађи и имао је бар двојицу синова који би потенцијално могли да угрозе Комодову позицију наследника трона.

На основу свега могли бисмо претпоставити да је извор о Фаустининој улози у побуни Авидија Касија настао касније, после смрти Марка Аурелија, како би се умањио значај и ширина умешаности у заверу сенаторског сталеза из источних провинција, којем је припадао и Дион Касије. Неки од њих су се и после гушења Касијеве побуне могли осећати угрожено, јер су још увек имали шта да изгубе, те је постхумно пребацавање кривице на Фаустину послужило као адекватан параван за скривање сопствене кривице.¹³³

Једна од најбитнијих мера које су уследиле после Касијеве побуне било је доношење закона којим се забрањује да намесник буде пореклом из провинције којом управља.¹³⁴ Страх да би такве ситуације могле довести до нових побуна указује да су у одређеним периферним провинцијама, чије је становништво било незадовољно начином на који је третирано од стране централне власти, постојале извесне тенденције ка децентрализацији и већем степену аутономије.

Провинције које су подржале Авидија Касија имале су разлога за незадовољство.¹³⁵ Биле су исцрпљене ратовима против Парћана,

¹³³ A. Kemezis, *op. cit.*, 209.

¹³⁴ *Dio. LXXII*, 31.1.

¹³⁵ Тврдња Диона Касија да је Авидије Касије веома брзо остварио контролу над територијама јужно од планине Таурис (*Dio. LXXII*, 23.2), као и изјава да су у његовој војсци били Киликијци, Сиријци, Јевреји и Египћани (*LXXII*, 25.1-2) указује на то да је Касија подржавала војска из свих провинција јужно од планине (*Dio. LXXII*, 23.2.). Чињеница да је цар привремено казнио све грађане Антиохије, а не само елиту, говори да је у Сирији, којом је управљао, Касије уживао ширу подршку становништва (*Avid. IX*, 1).

погођене кугом и економски ослабљене због финансирања ратова на Дунаву. Услед све већег усмеравања државе и њених ресурса ка северним границама, као и чињенице да цар готово деценију није боравио у источним провинцијама, дошло је до слабљења веза између њих и центра. Марково путовање на исток, 175. године, био је очајнички покушај да се та веза обнови. Због тога је у Александрији, која је била Касијев најснажнији ослонац, оставио своју кћер.¹³⁶ Њено присуство требало је да послужи као опомена, али и као подсећање на царево стално присуство.

Може се закључити да је Авидије Касије, човек из провинције, чија се породица у неколико генерација интегрисала у највише слојеве римског друштва, био успешан војсковођа, а стицајем околности и узурпатор. Његова побуна била је први симптом тешког стања које се његовом смрћу није побољшало, па ће у следећим годинама разарати римски државни организам. Приказ његове побуне у изворима, а посебно начин на који се повлачила веза између царева болести, питања наследства, Фаустине и побуне, осмишљен је како би се потврдио један идеолошки предетерминиран наратив и како би се одржала идеализована слика владавине Марка Аурелија, која је требало да представља контраст са суморним периодом који ће уследити после његове смрти, а који ће Диону Касију из искуства бити добро познат.

Сама чињеница да Дион Касије, као историчар, афирмативно говори о уништавању кореспонденције која би много тога могла открити о правом карактеру Касијеве побуне, указује на идеолошку функцију наратива који пре има за циљ да сакрије суштину проблема, а не да је покаже. Дионову оцену су прихватили и каснији историчари, а посебно писац Авидијеве биографије у *Царској повести*. Иако је реч о једином извору чији је фокус усмерен ка Касију, приказ његове личности и улоге усклађен је са идеализованом сликом владавине цара и филозофа Марка Аурелија.

¹³⁶ *Marc. XXVI, 3.*

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Aurelius Victor. *De Caesaribus*. trans. Harold Bird, Liverpool: Liverpool University Press, 1994.

Dio Cassius Cocceianus. *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*. trans. Earnest Cary, Herbet Baldwin Foster, William Heinemann, London-New York: Harvard University Press, 1914.

Eutropius. *The Breviarium ab Urbe Condita*. trans. Harold Bird, Liverpool: Liverpool University Press, 2011. Macleod, M. D. (ed.) *Luciani Opera. Tomus II. Libelli 26-43*. Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1974.

Macleod, M. D. (ed.) *Luciani Opera. Tomus III. Libelli 44-68*. Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1980.

Magie, David, (ed.). *Scriptores Historiae Augustae. Vol. I*. trans. David Magie. London-Cambridge: Harvard University Press, 2018.

Mattingly, Harold. *Coins of the Roman Empire in the British Museum IV. Antoninus Pius to Commodus*, London: British Museum, 1940.

Orosius. *Seven Books of History against the Pagans*, trans. Andrew Fear, Liverpool: Liverpool University Press, 2010.

Литература:

Alföldy, Geza und Halfmann, Helmut. „Iunius Maximus und die Victoria Parthica”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 35 (1979), 195-212

Astarita, Maria Laura. *Avidio Cassio*. Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1983.

Birley, Anthony. *Hadrian. The Restless Emperor*. London-New York: Routledge, 2000.

Birley, Anthony. *Marcus Aurelius. A Biography*. London-New York: Routledge, 2000.

Bowersock, Glen. *Greek Sophists in the Roman Empire*. Oxford: Clarendon Press, 1996.

Bowman, Alan. „A Letter of Avidius Cassius?”, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 60 (1970), 2- 26.

Bowman, Alan, Garnsey, Peter & Rathbone, Dominic (eds.) *The Cambridge Ancient History. Vol. XI. The High Empire, A. D. 70-192*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Brunt, Peter. „The Administrators of Roman Egypt”, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 65 (1975), 124 – 147.

Cary, Earnest (ed.). *Dio's Roman History in Nine Volumes. Books 61-70.* transl. Earnest Cary, London-New York: William Heinemann & G. P. Putnam's Sons, 1925.

Cary, Earnest (ed.). *Dio's Roman History in Nine Volumes, Books 71-80, IX.* transl. Earnest Cary. London – Cambridge: William Heinemann LTD & Harvard University Press, 1925.

Cave Wright, Wilmer, (ed). Philostratus & Eunapius (1922). *The Lives of the Sophists.* transl. Wilmer Cave Wright. Londo-New York: William Heinemann & G. P. Putnam's Sons, 1922.

Champlin, Edward. „The Chronology of Fronto”, *Journal of Roman Studies*, Vol. 64 (1974), 136-159.

Cook, Stanley Arthur, Adcock, Frank & Bury, John Bagnell (eds.) *The Cambridge Ancient History. Vol. X: The Augustan Empire, 44 B.C. – A.D. 70,* Cambridge: Cambridge University Press, 1934

Dolansky, Fanny. „*Togam virilem sumere: Coming of Age in the Roman World*”. in: *Roman Dress and the Fabrics of Roman Culture.* (eds.) Jonathan Edmondson, Alison Keith. Toronto- Buffalo-London: University of Toronto Press, 2008, pp. 47-71

Farum, Jerome. *The Positioning of the Roman Imperial Legions.* Oxford: BAR Publishing, 2005

Fronto. *The Complete Works of Marcus Cornelius Fronto.* transl C. Haines Hastings: Delphi Classics, 2018.

Gibon, Edvard. *Opadanje i propast Rimskog carstva.* prev. Gordana Vučićević. Beograd: Novinsko izdavačka ustanova Službeni list SRJ & Dosije 1996.

Grainger, John. *Nerva and the Roman Succession Crisis of AD 96-99.* London-New York: Routledge, 2002.

Groag Edmund and Stein Arthur (eds.). *Prosopographia Imperii Romani. Saec. I. II. III. Pars I.* Berolini & Lipsiae: APVD Walter de Gruyter & Co., 1988. = PIR

Haines, Charles Reginald (ed.). *The Communings with himself of Marcus Aurelius Antoninus Emperor of Rome together with his speeches and sayings.* transl. C.R. Haines. London-New York: William Heinemann & G. P Putnam's Sons, 1916. Horst, Claudia. *Marc Aurel: Philosophie und politische Macht zur Zeit der Zweiten Sophistik.* Stuttgart: Franz Steiner, 2013.

Jameson, Shelagh. „Two Lycian Families”, *Anatolian Studies*, vol. 16 (1966), 125 – 132.

Jarvis, Paul. „Avidius Cassius and Maecianus in the *Historia Augusta*”, *Mnemosyne. A Journal of Classical Studies*, Vol. 68 (2015), 666 – 676.

Kemezis, Adam. „Avoiding the Eastern Question: Avidius Cassius and the Antonine Succession in Cassius Dio” in: *Cassius Dio the Historian. Methods and Approaches*. (eds.) Jesper Majbom Madsen, Carsten Hjort Lange (Leiden-Boston: Brill, 202), 195 – 223.

Kienast, Dietmar, Eck, Werner, Heil, Matthäus. *Römische Kaisertabelle*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2017.

Millar, Fergus. *The Roman Near East. 31 BC – AD 337*. Cambridge – London: Harvard University Press, 1995.

Syme, Ronald. “Avidius Cassius: His Rank, Age, and Quality,” in: *Ronald Syme. Roman Papers V*. ed. Anthony Birley. pp. 689-702. Oxford: Clarendon Press, 1988.

Syme, Ronald. *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*. Oxford: The Clarendon Press, 1971.

Thomasson, Bengt. *Laterculi Praesidum. Volumen I*. Göteborg: Editiones Radii, 1984.

Иденг, Јун. *Историја Рима II. Царско доба*. прев. Јелена Лома. Београд: Карпос, 2022.

Мирковић, Мирослава. *Историја Римске државе. Од Ромула 753. године пре Христа до смрти Константина, 337. године нове ере*. Београд: Службени гласник, 2014.

Петковић, Жарко. „Предговор” у: *Царска повест*. Београд: СКЗ, 2009.

Dr. Snežana Vukadinović, Associate Professor
Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Novi Sad, Republic of Serbia
E-mail: snezana.vukadinovic@ff.uns.ac.rs

Ognjen Tošović, MA, Research Trainee
Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Novi Sad, Republic of Serbia
E-mail: ognjentosovic94@gmail.com

AVIDIUS CASSIUS IN ANCIENT SOURCES

(Summary)

The rule of the Antonine dynasty is depicted by Romans and some modern historians as the golden age of the Roman Empire. The internal harmony during the reign of the first five emperors of that dynasty was disturbed only by the short-lived rebellion of Avidius Cassius, which occurred during the power of the philosopher-emperor Marcus Aurelius. The sources that describe Cassius' rebellion and that give us the most essential information about his life interpreted the rebellion as a coincidence and a misunderstanding, without trying to fathom the deeper socio-political circumstances that could have led to its outbreak. By critically examining the available written and epigraphic sources, we have tried to provide a complete account of the history of Cassius' rise and fall. He was a man from the eastern provinces whose family was integrated into the highest strata of Roman society only in the last two generations. Thanks to his social connections, but above all to his military abilities, which came to the fore during the war against the Parthians, he managed to reach the highest rungs of the Roman hierarchy. He was more than a governor and less than an emperor. He dreamed of being emperor, but that dream, according to Dion Cassius, lasted only three months and six days. The circumstances in which he tried to turn that dream of the Empire into reality were an enigma for both ancient and modern historians, who, reading between the lines, try to penetrate the essence of the events of the seventies of the second century.

KEY WORDS: *Avidius Cassius, Marcus Aurelius, rebellion, Dio Cassius, Historia Augusta, Parthian war*

УДК: 355.48:662.14(495:439)“1071“
623.4.083.34(495)“1071“
COBISS.SR-ID 135956489
DOI број: DOI: 10.5937/vig2302037S

Језик рада: Српски
Примљен: 27.09.2023.
Прихваћен: 01.12.2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Борис Стојковски

Ванредни професор

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Нови Сад (Република Србија)

E-mail: boris.stojkovski@ff.uns.ac.rs

ПОМЕНИ УПОТРЕБЕ ГРЧКЕ ВАТРЕ НА САВИ И ДУНАВУ

АПСТРАКТ: У раду се разматрају два помена грчке ватре под називом ignis sulphureos у угарској Илустрованој хроници, познатој под називом Chronici Hungarici compositio saeculi XIV или Chronicon pictum. Ради се, наиме, о сукобу на реци Сави код Београда 1071. године, када су Угри прешли реку, сукобили се са Византинцима и освојили Београд. Византинци су им се супротставили управо грчком ватром, али су их Угри поразили. Овај помен грчке ватре, иако у средњем веку није јединствен у латинским изворима, представља посебан куриозитет, јер се из одељка Илустроване хронике види да је до сукоба дошло управо негде код Београда, на Сави, код места Бузијаш (највероватније Бежанија). Другипомен датира из 1128. године, где се много лапидарније само наводи да је код Храма, односно Банатске Паланке, дошло до новог сукоба на реци у којем су Византинци тријумфовали.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: грчка ватра, Византија. Угарска, Београд, река Сава, река Дунав

Грчка ватра је оружје које су Византинци користили углавном у поморским биткама. На грчком се најчешће називала *течна ватра*, односно πῦρ ὑγρὸν. Према византијском писцу Теофану, грчку ватру је измислио архитекта и хемичар, могуће јеврејског порекла, по имену Калиник из града Хелиопоља, који се тада налазио у Сирији или Египту, и донео ју је у Цариград нешто пре почетка прве арапске опсаде града у периоду 674–678. године. Он овај податак смешта у 6165. годину по цариградској ери, што одговара 672–673. години после Христа. Али, чини се да је само оружје било познато и нешто раније, вероватно 671. године, када су га византијски бродови употребили у Ликији против арапских.¹ Грчка ватра је успешно коришћена и у другим сукобима. Њен састав није до краја сасвим познат, а у науци се често наилазило на наводе да је један од њених основних састојака била шалитра.² Постоји и мишљење да је у питању мешавина нафте и шалитре, те да нафта у додиру са шалитром постаје лако запаљива. Међутим, вероватније је да шалитра уопште није била саставни део грчке ватре.³ Као што је добро познато, ова запаљива материја је избацивана из неке врсте сифона који су називани стрепте, а које су преносили ратни византијски бродови дромони, којима су управљали веслачи. Сифон је је био монтиран на прамцу брода, а кроз њега су морнари испаливали грчку ватру која се, у додиру са водом, сама од себе запаљивала. Само је требало да веслачи окрену

¹ *The chronicle of Theophanes* tr. by Cirl Mango and Roger Scott, (Oxford: Clarendon press, 1997), 494, в. и напомену 5.

² Тај став је изнео својевремено још С. Zenghelis, „Le feu grégeois et les armes à feu des Byzantins”, *Byzantion*, vol. VI¹ (1932), 265–286, и прихватио Георгије Острогорски, *Историја Византије* (Београд: Просвета, 1996), 138, који је чак сматрао да је Калиник тиме антиципирао и проналазак барута.

³ Alex Roland, „Secrecy, Technology, and War: Greek Fire and the Defense of Byzantium, 678-1204”, *Technology and Culture*, 33, No. 4 (Oct., 1992), 655-679; Konstantinos Karatolios, *Greek Fire and its contribution to Byzantine might* (Athens: Quest publications 2015), 13–63; John Haldon, „Greek Fire” revisited: recent and current research”, In Elizabeth Jeffreys (ed), *Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 290–325.

⁴ Халдон и Морис Бирн су још 1977. године тврдили да је сирова нафта, у неком прерађеном виду, била основа грчке ватре. Онису истицали да се овај термин често могао примењивати на различита запаљива оружја и не нужно само на грчку ватру *per se*. По њиховом мишљењу, након Ане Комнине византијски извори врло ретко имају референцу на класичну грчку ватру која је, након 1204. године, била све ређе у употреби због слабљења Царства, те немогућности да се обучавају специјални војници који би њоме руковали. В. J. Haldon, М. Byrne, „A Possible Solution to the Problem of Greek Fire”, *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 70, I. Abteilung, [(1977) 91-99. в. и J. R. Partington, *A History of Greek Fire and Gunpowder* (Cambridge, England: W. Heffer & Sons., 1960), 11–21, 27–41.

брод тако да ветар дува у леђа ромејским дромонима и да тако запаље непријатељске бродове.⁴

У вези са саставом грчке ватре постоји низ отворених питања, а вероватно је да је сумпор био присутан у различитим запаљивим оружјима током историје. Још један ромејски аутор, Јован Малала пише да је атински филозоф Прокло саветовао цара Анастасија I (491–518) да његова флота употреби сумпор за спаљивање бродова узурпатора Виталијана.⁵ То, свакако, сведочи у корист чињенице да су оружја слична грчкој ватри пре њеног настанка имала, као један од састојака, управо сумпор, који је могао чинити и састав саме грчке ватре.⁶

Грчка ватра је, као што је такође добро познато, најчешће коришћена на отвореном мору. Међутим, постоје два помена која се односе на наше крајеве, односно средњовековну јужну Угарску и коришћење грчке ватре у византијско-угарским сукобима на Сави, 1071. године, и Дунаву, 1128. године. С тим у вези, треба размотрити шири контекст византијско-угарских односа у периоду када је дошло до поменутих сукоба. Односи између ове две земље се, почетком XI века, могу окарактерисати као јако добри. Први хришћански краљ Угарске Стефан I је помогао византијском цару Василију II Бугароубици у ратовању против Самуила. Угарске трупе су, 1003. године, дошле до Скопља и из манастира Горг, или Старо Нагоричано, однели реликвију – главу девелтског епископа Георгија који је страдао од руке бугарског кагана Крума током освајања Тракије и сукоба са Византијом. Глава је на крају завршила у једном манастиру у Белгији. Осим ове војне и политичке сарадње, Стефан I је издао и једну повељу (харистикију) на грчком језику манастиру Пресвете Богородице у Веспремској долини за тамошње монахиње.⁷ Уопште узев, како

⁴ „Greek fire”, *The Oxford Dictionary of Byzantium* volume 2 (New York—Oxford: Oxford University Press), 873; Мишел Каплан, *Византија*, (Београд: Clio, 2008), 140–141; K. Karatolios, *op. cit.*, 31—55.

⁵ Ioannis Malalae *Chronographia*, rec. Ioannes Thurn (Berolini et Novi Eboraci—Walter de Gruyter 2000), 330—331; уп. и енглески превод *The Chronicle of John Malalas* A Translation by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott (Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies, 1986), 226.

⁶ Како је Алекс Роланд добро приметио, мало тога, сем можда самих сифона, било је непознато у антици и раном средњем веку, а што је Калиник применио, в. A. Roland, *op. cit.*, 658.

⁷ Борис Стојковски, „Самуилово царство и Угарска”, *Византијски свет на балкану*, Књига I, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, (Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности, 2012), 65–76; Boris Stojkovski, „The Greek charter of the Hungarian King Stephen I”, *Зборник радова Византолошког института* 53 (2016), 127—240.

је још Була Моравчик исправно приметио, током већег дела XI века нема већих сукоба између Византије и Угарске.⁸

Међутим, 1071. године ови односи су се изменили из корена. Иако о томе не обавештавају византијски извори, већ само угарска страна, непријатељства су отпочела 1071. године. За ове догађаје кључан (и неретко једини) извор јесте угарска *Бечка илустрована хроника*, која је настала у XIV веку и представља један од најважнијих извора за угарски средњи век. Саставио ју је Марко Калти, каноник цркве Стоног Београда и хроничар угарског краља Лајоша Великог Анжујца. Компиловање и илуминирање хронике завршено је у периоду 1370–1373. године и, као што је добро познато, ова хроника има укупно 147 илустрација, правих ремекдела ликовне уметности. Илуминације су истовремено и вредни извори за историју Угарске, али и других земаља. Ова хроника поклоњена је француском краљу Карлу (Шарлу) V, када се његов син Луј, војвода од Орлеана, 1374. године верио са Катарином, Лајошевом ћерком. Касније је Шарл VII ову илустровану књигу поклатио српском деспоту Ђурђу Бранковићу. Сачињен је и један препис ове хронике 1462. године, а од XVII века хроника се чува у Бечу и због тога носи назив *Бечка илустрована хроника*. Управо је *Бечки кодекс* најважнији препис ове хронике, од укупно пет сачуваних, и у њему се и налазе илустрације. Хроника представља најзначајнију у корпусу угарских средњовековних хроника и, као историјски извор, од прворазредног је значаја.⁹ Са аспек-

⁸ Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, (Budapest: Akadémiai, 1970) 62—64. Постоје два изетка, један је заједнички печенешко-угарски упад у време цара Исака I Комнина који је завршен доласком угарске делегације пред цара и закључењем мира. О овим догађајима лапидарно пише Скиличин Настављач Scyl, Cont. 106₂₃ — 107₁. Други је, пак, из времена цара Константина X Дуке, када се Угарска умешала у унутрашње борбе у Византији. Њих је у помоћ позвао тадашњи управник Сердике и потоњи цар Роман Диоген. Угри су били спремни да му помогну, али се због издаје ова коалиција никада није ни оформила, нити је спровела у дело своје претпостављене намере. О овим дешавањима обавештава Михаило Аталијат, в. Attal. 16.8—9 (176—179). Gy. Moravcsik, *Byzantium*, 63—64; в. и мађарски превод са коментарима код Moravcsik Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 94—95.

⁹ О самој хроници уп. С. А. Macartney, *The Medieval Hungarian historians. A Critical and Analytical guide*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), 133—142; Kristó Gyula, „Kronika”, *Kórai magyar történeti lexikon, főszerkesztő Kristó Gyula*, (Budapest: Akadémiai, 1994), 382. Постоји низ студија о различитим аспектима хронике у појединим критичким мађарским издањима, уп. *Képes Krónika*. Fordító Bellus I. Kísérőtanulmányok: Dercsényi Dezső, *A Képes Krónika és kora*; Kristó Gyula, *A Képes Krónika szerzője és szövege; A Képes Krónika miniatúrái*. Jegyz. Kristó Gyula, (Budapest: Európa, 1986); *Képes krónika*, ford. Bollók János, utószó, függelék, irodalomjegyzék Szovák Kornél, jegyz. Szovák Kornél, Veszprémy László, (Budapest: Osiris, 2004); важна студија о илуминацијама *Илустроване хронике*, в. *Studies on the Illuminated Chronicle*, ed. by János M. Bak and László Veszprémy, (New York: CEU Press, 2018).

та војне историје, и теме овог рада, од кључног је значаја, јер се у њој спомиње грчка ватра и њена употреба у једној поморској бици на Сави, што је јединствен случај у средњем веку.

Дакле, из ове хронике се црпе подаци о непријатељствима која су избила 1071. године.¹⁰ У то доба граница између Византије и Угарске била је чак и јужније од реке Саве, а Срем је извесно припадао, након 1018. године, управо Царству, уз повремене промене и угарске продоре у неке његове делове, посебно уз реку Дунав.¹¹ Печенеги, који су се били населили у северне делове Бугарске на наговор византијског заповедника Београда, прешли су Саву и упали на територију Угарске, код места Бузијаша. Земљу су похарали и однели у своју земљу велики плен и много заробљеника.¹² Бузијаш се обично идентификује са Бежанијом, а само место се спомиње и касније, најпре 1320. године у једној повељи тителског каптола, у којој се наводе *Magyarbuzyas* и *Tothbuzyas* као поседи у Сремској жупанији као два одвојена, односно разграничена поседа.¹³ 18. фебруара 1355. године у једној повељи коју је Никола Другет, државни судија, издао на Будиму као пресуду у спору око неких поседа. Наводећи речене

¹⁰ што се издања хронике тиче, два су кључна, и они су коришћени и у овом раду: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. Szentpétery I, (Budapest: Nap, 1999²); *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. xiv. The Illuminated Chronicle. Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth-Century Illuminated Codex*, ed. János M. Bak and László Veszprémy, (New York: CEU Press, 2019).

¹⁰ Јован Кинам, додуше, спомиње да су Угри (народ Хуна како их назива) нешто пре доласка на власт Алексија Комнина освојили Сирмијум. Овај секретар цара Манојла I Комнина помиње овај податак у контексту дешавања из 1164. године и похода византијског цара на Угарску. Он је тако једини византијски извор који, додуше индиректно, сведочи о догађајима из 1071. године. *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed A. Meineke, (Bonnae: Weberi 1836), 226; John Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Komnenos*, transl. By Charles M. Brand, (New York: Columbia University press, 1976), 171.

¹¹ Gy. Moravcsik, *Byzantium*, 64 прилично поједностављено границу поставља на Саву, иако је сама граница у Срему нејасна, али се зна да су Византинци држали, како Мачванску Митровицу, тако и сам град Сирмијум, у сваком случају бар до 1071. године. Угарска је и у периоду 1019—1071. вероватно повремено заузимала делове Срема или покушала да продре у њега и помери своју границу даље на југ. Налази угарског новца управо у Бежанији и још неким местима у Срему уз Дунав најбоље сведоче о томе. В. Ивана Коматина, Предраг Коматина, „Византијски и угарски Срем од X до XIII века”, Зборник радова Византолошког института LV (2018), 148—149.

¹² *Bissenī per Albam Bulgari<c>am venientes transnataverunt flumen Zava in campum Buzias, et non modicam gentem captivorum et preदारum diripientes, in suam terram abduxerunt.* В. *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. Xiv*, 198—199.

¹³ Magyar nemzeti levéltár országos levéltára, Diplomatikai fényképgyűjtemény, DF 283668

спорне поседе најпре се у документу спомиње Гуња, и данас место такође у Срему, а затим и *Ara cum Buzias in Sirimia existenti*.¹⁴

О Бузијашу сведоче и каснији историјски извори. Године 1071. године, када је дошло до ових сукоба, припадао је Виду, првом бачком жупану и сараднику краља Соломона, како наводе извори. Каснија угарска традиција, па и сама *Илустрована хроника*, сматрају га кривцем за сукоб између краља Соломона и његовог брата и каснијег угарског владара Гезе. Штавише, Вид је у овој хронизи означен као *злодух* и неко ко је намерно криво саветовао краља.¹⁵

Љути због поступка византијског заповедника Београда, краљ Соломон и принчеви, као и други великаши који су се налазили око њега, одлучили су, на саветовању у Сланкамену, да казне Београд и запоседну га. Хроника описује ове догађаје и борбе које су се заметнуле око Београда:

*Collectis itaque exercitibus convenerunt in Zalankemen, ubi consilio deliberantes decreverunt Albam tradiderunt obsideri oportere et expugnari. Inde castra moventes descenderunt circa flumen Zava in directo Nandorfeirwar. Exiit autem edictum a rege et duce, ut universus exercitus Hungarorum, quantocius transiret fluvium Zavam in Bulgariam. Greci autem et Bulgari navigantes in celonibus suis per ingenia sufflabant ignes sulphureos in naves Hungarorum et eas in ipsis aquis incendebant. Victi sunt autem ignivomi Greci ab Ungaris pre multitudine navium, quibus flumen operuerant. Fugientibus autem Grecis ac Bulgaris transierunt Hungari et terminos Bulgarorum occupaverunt.*¹⁶

Опсада града трајала је више месеци, а хроника сведочи о жестокиим борбама за град, као и о опсадним справама које су користили Угри. Коначно, Угри су освојили Београд, пошто је тврђаву запалила једна заробљена девојка, те је Никита, византијски заповедник града, био приморан да га преда угарским трупима.¹⁷

У наредном веку византијско-угарски сукоби су били све чешћи и интензивнији. Један од најзначајнијих трајао је у периоду од 1127.

¹⁴ Повеља је потврђена 1357. године. Nagy Imre, *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. VI. (1353–1357)*, (Budapest: Magyar tudományos akadémia, 1891), 262—267.

¹⁵ одређене хронолошке и друге непрецизности ове повеље спомиње и Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza Hunyadiak korában, II. kötet*, (Budapest: Magyar tudományos akadémia, 1894), 242. Он Бузијаш убикује на место данашње Бежаније.

¹⁶ О њему в. Борис Стојковски, „Бачки жупан Вид”, Споменица Историјског архива Срем, 7 (2008), 62-71.

¹⁷ *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. Xiv*, 198—201.

¹⁸ *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. Xiv*, 201—205.

до 1129. године. Византијско-угарска непријатељства отпочела су већ царском подршком Млетачкој Републици у сукобу са Угарском у периоду 1115–1118. године. Затим је, 1125. године, Венеција повратила власт над Далмацијом, што јој је Византија наредне године и признала. Тако нешто могло је само да изазове непријатељска осећања у Угарској, која је од 1102. године такође полагала права на власт над Далмацијом. Сви ови нагомилани проблеми ескалирали су 1127. године, започињањем отвореног конфликта. То је био рат који је почео нападом византијских становника на угарске трговце у важном пограничном граду на Дунаву – Браничеву. Међутим, Источно римско царство је искористило и прилику да се умеша у унутардинастичке конфликте између Арпадовића. Од 1118. до 1. септембра 1127. године принц Алмош, кога је краљ Коломан ослепео, боровио је у Византији. Чињеница је да је Алмош био врло лепо примљен у Византији, понео је име Константин и добио чак и град на управу, што сведочи да је, као претендент на угарски престо, био више него користан Царству. Умро је 1. септембра 1127. године. Угарски краљ Стефан II сигурно се јако противио Алмошовом боравку у Византији, а наводна изјава цара Јована II Комнина да је угарски краљ његов вазал може се тумачити и у контексту тога да је за Византију то била прилика да у погодном тренутку подржи Алмоша у напорима да преузме трон и круну Светог Стефана. Коначно, краљ Стефан II је, у лето 1127. године, напао Византију и у једном великом јуришу заузео Браничево, Ниш, допревши до Сердике и коначно Филипопоља где се налазио сам цар Јован II Комнин који је приморао Угре да се врате. Наредну годину припремао је контраофанзиву и освету за овај упад.¹⁸

Цар је лично, 1128. године, повео војску у осветнички поход. Он није имао за циљ припајање угарских територија Византији, али се завршио великом византијском победом. У копненој војсци било је ломбардијских и селџучких плаћеника, док је пешадију подржавала византијска флота која је све време пловила Дунавом. Византијска армија заузела је Сирмијум, Земун и тврђаву Храм, односно Банатску Паланку. Одлучујућа крвава битка на копну водила се у близини реке Криша.¹⁹

¹⁸ Детаљно код Ferenc Makk, *The Árpáds and the Komneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, (Budapest: Akadémiai kiadó, 1989), 20–25.

¹⁹ О овим догађајима пише детаљно и *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. Xiv*, 288–291; изузетно се добро допуњује и са Кинамовим вестима, в. I.

Но, за ову тему Најважније сведочанство о сукобу који се десио на реци Дунав описује *Илустрована хроника*:

*Venientesque transiverunt in Hungariam in Haram, et Hungari aliquod impedimentum facere non poterant, quia Greci per ingenia inflammabant ignes sulphureos in naves Hungarorum et eas in ipsis aquis incendebant.*²⁰

Такође, у хроничи се говори и о већ помињаној борби на реци Кришу. Овде се, дакле, само кратко помиње да су Грци ватром потопили угарске лађе које су уништене. Сам Х(а)рам је био значајна тврђава на Дунаву, која је у позном средњем веку била чак и краљевски посед. Била је део крашовске жупаније током већег дела средњег века, а кад је она нестала био је у саставу и ковинске жупаније. Тврђава-храм имала је чак и свог бана 1483. године, а шест година касније и капетана којег наводе извори. Налазила се на ушћу Караша у Дунав и имала је стратешки значај, због чега се и много пута помиње у изворима. Храм је био део Северинског баната, а био је значајан јер је представљао пограничну тврђаву на Дунаву у доба османско-угарских ратова и турског продирања на Балкан.²¹ Ради се, свакако, о тврђави чија се историја може непрекидно пратити дуги низ векова, а први пут се помиње управо у вези са византијско-угарским ратом и коришћењем грчке ватре.

У оба ова одељка приметан је и помен грчке ватре, односно *ignes sulphureos*, како је названа на латинском. Према сведочењу хронике, Грци и Бугари су је из својих бродова испаливали на угарско бродовље које би затим изгорело. Византинци су у наставку разматрања

Cinnae, op. cit, 8—12; J. Kinnamos, op. cit, 16—19. српски превод и ванредно важни коментари Јованке Калић на ове вести Јована Кинама у *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, обрадили Јованка Калић, Божидар Ферјанчић, Нинослава Радошевић-Максимовић (Београд: Српска академија наука и уметности, 1971), 6—13. F. Makk, op. cit, 25.

²⁰ *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. XIV*, 290—291. Занимљиво је да се ова битка на Дунаву наводи у необјављеном мастер раду о грчкој ватри, одбрањеном 2001. године на Католичком универзитету у Лувену у Белгији, в. Bart de Graeve, *Het Griekse vuur de realiteit achter de mythe*. Scriptie voorgelegd aan de Faculteit Letteren, departement Klassieke Studies, voor het behalen van de graad van Licentiaat in de Geschiedenis, Katholieke Universiteit Leuven, 2001, 99. Аутор се не позива на *Илустровану хронику*, већ на Турочијеву у којој су у великој мери инкорпорирани подаци и из *Бечке илустроване хронике*, иако је она Јована Турочија око једна век млађа. С друге стране, 1071. година се не помиње у овом, иначе веома вредном научном доприносу историјата грчке ватре.

²¹ Csánki D, op. cit, 95. Од заиста великог броја повеља које се односе на Харам издвајамо дипломатар који је публикувао Фриђеш Пешти. У њему се на више места спомиње ова тврђава, в. Pesthy Frigyes, *Krassó vármegye története*. III. Oklevéltár. (Budapest: Athenaeum, 1882), као и низ докумената *Diplomatikai levéltár* 41703, 54977, 91530, 102496.

догађаја из 1071. године чак названи и *ignivomi Greci*, што значи *Грци који бљују ватру*. На крају, Угри су први пут ипак победили, јер су им у помоћ притекли други бродови, којих су на Сави имали знатно више.

Ова два помена у угарској средњовековној хроници врло јасно сведоче о коришћењу грчке ватре и на рекама. Таквих навода у изворима је, мимо овог, веома мало. Штавише, коришћење грчке ватре на реци, уз *Илустровану хронику*, спомиње и један интересантан извор који, по времену настанка такође хронолошки близак угарском, описује слично *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. Xiv* догађаје из нешто ранијег периода. Ради се о староисландској саги под називом *Yngvars saga*, у којој се описују авантуре Ингвара, иначе члана шведске краљевске породице који је уистину путовао на исток и умро негде у источним крајевима, како сага описује. Иако ово дело садржи велики број фантастичних прича, те помене змајева, киклопа и сличних натприродних бића, ипак има историјску основу у стварним догађајима, односно путовању од Шведске па све до јужних крајева Русије и, на крају, до саме Византије. Свакако је реч о познатом путу који се неретко назива *од Варјага до Грка*. Путовање је понајвише текло управо речним токовима, и у једном моменту ова сага о Ингвару води у борбу против византијских бродова на руским брзацима. Царска флота је, дакако, користила грчку ватру против скандинавских дошљака, који су, међутим, од раније знали за постојање грчке ватре и опасности које она носи. За ову тему је од прворазредног значаја и податак да су византијски бродови са грчком ватром били на Дунаву у походу на Бугарску 971. године, када су спречили руског кнеза Свјатослава да побегне и натерали га да се преда.²²

То није једино сведочанство употребе грчке ватре на Дунаву. Јован Скилица бележи да је цар Василије II Бугароубица користио грчку ватру у опсади Видина 1002. године, током борби против Самуиловог царства. Оно што је такође важна информација за тему овог рада јесте да овај византијски писац наводи да су бугарски војни предводници били врло способни, те да су успели да угасе грчку ватру, односно да јој се супротставе.²³ Византинци су на крају успели да освоје град, упркос чињеници да су бугарски браниоци неутрали-

²² Hilda R. Ellis Davidson, „The Secret Weapon of Byzantium”, *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 66, I. Abteilung, (1973), 72—73; eadem, *The Viking road to Byzantium*, (London: George Allen & Unwin Ltd, 1976), 115.

²³ Ioannis Skylitzae *Synopsis historiarum*, ed. H. Thurn (Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, 1973), 346; John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history, 811—1057*, ed. John Wortley (Cambridge: Cambridge Univesrity Press, 2010), 328.

зовали грчку ватру, која је, по свему судећи, испаливана са бродова који су пловили Дунавом.²⁴

Интересантан је податак из хронике о томе да су у првом случају Угри победили на крају и да су имали велику флоту која је на Сави тријумфовала над византијском. То би могло да значи да су Угри познавали тактику и стратегију борбе на рекама. Нема неких конкретних података о томе како су се они у својој новој домовини упознали са стратегијама борби на рекама, првенствено на Дунаву. У периоду до половине X века, познатом у науци као време инвазија, односно угарских пљачкашких похода по Европи, заиста су се борили и у готово целом Подунављу против својих првенствено немачких противника, али су то, дакако, били сукоби у близини саме реке, а никако није било речи о неком сукобу на самом Дунаву. Рајну су први прешли још 912. године, али у изворима нема никаквих навода о борби на воденим токовима. Као што је познато, као степски народ, Угри су се у овом најранијем периоду ослањали на коњицу, пре свега коњанике наоружане луковима и стрелама. Као једна од највећих слабости ране угарске војске која је вршила упаде на простор од Цариграда до Атлантика, у периоду од 899. до 970. године, управо је недостатак добре пешадије. Никаквих података, пак, о самим борбама на води нема, нити се бродови помињу као нека потенцијална логистика ових пљачкашких инвазија.²⁵

У неком тренутку, међутим, очигледно је да су се упознали са борбама на речним, односно воденим токовима, што је допринело и каснијој победи над Византијом на Сави. Угарска је имала искуства у борбама на Дунаву од раније, и то хронолошки врло блиско догађајима из 1071. који се описују у *Бечкој илустрованој хроници*. Познат је случај када је половином XI века (1052. године) немачки цар Хенрих III напао Угарску и опсео Пожун. Он је, наиме, хтео да освети убиство угарског краља Петра Орсеола, у чије време се Немачка умешала у угарску унутрашњу политику и уз чију помоћ је Петар коначно и дошао на власт у Угарској. Током опсаде Пожуна, како сведоче *Илустрована хроника* и касније Антонио Бонфини, један угарски

²⁴ K. Karatolios, op. cit, 52.

²⁵ Kristó Gyula, *Az Árpád—kor háborúi* (Budapest: Zrínyi kiadó, 1986), 21—45, наводи да је укупно било 47 похода (38 на запад и девет на југ) у периоду између 899. и 970. године. О сукобима у близини реке Дунав в. Bácsatyai Dániel, *A kalandozó hadjáratok nyugati kútffői* (Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2017), 42, 44—45, 49, 67, 69, 74, 222, 225, 229 et passim. Сумарно са мапом на нашем језику в. Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, (Београд: Clio, 2002), 17—21.

јунак по имену Бувар Кунд или Зотонд је на Дунаву уништио неке немачке бродове и након осам недеља немачки се цар привремено повукао. Овај податак о једном човеку који је потапао бродове је, наравно, преувеличавање, али је податак који, ма колико био под знаком питања, показује да су Угри имали стратешка и тактичка знања неопходна за сукобе на води. Угарски краљ Андрија I је организовао одбрану у два смера. Спржио је земљу како би спречио да Немци имају приступ храни, и пресекао комуникацију између трупа које је предводио лично цар са бродовима за снабдевање на Дунаву. Бискуп Гебхарт, који је предводио царску флоту, био је натеран да се повуче из угарских вода даље Дунавом ка Немачкој.²⁶

Током XI века угарски бродови израђивани су од храстовине, а њихова величина зависила је од типа брода. Током овог периода, осим ових помена ратних сукоба на рекама, постоје сведочанства о скели код Коморана, као и о трговачким бродовима на Дунаву. Исто тако, Алмашфизите (мађарски *Almásfüzitő*) и Венек били су пристаништа за утовар бродова. То су и данас насеља на Дунаву; првопоменути је у жупанији Острогон-Коморан, док се други налази у близини Шопрона.²⁷ У правом смислу, краљевска ратна морнарица средњовековне Угарске настала је након 1358. године, када је Далмација Задарским миром враћена Угарској. Још је, додуше, краљ Бела IV покушавао да изгради флоту, али је то било кратког даха.²⁸ Али, чињеница је да је и у ранијем периоду постојала некаква угарска флота која се могла супротставити и немачким и византијским бродовима на Дунаву.

²⁶ Hermannus Contractus, односно Херман од Рајхенауа, смешта ове догађаје у почетак јуна 1052. године, *Herimanni Augiensis chronicon*, MGH SS V, ed. Georgius Henricus Pertz, (Hannoverae: Aulici Hahniani, 1844), 131.

²⁷ помене у угарским изворима уп. в. *Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. XIV*, 166—169; Antonio Bonfini, *Rerum Ungaricum decades*, ediderunt I. Fögel-B. Iványi-L. Juhász, II. vol., (Lipsia-Budapest: B. G. Teubner 1936) 231—242; Dezsényi Miklós, Hernády Ferenc, *A magyar hajózás története* (Budapest: Múszaki könyvkiadó, 1967), 17; Matheidesz Konrád—Kondor Lajos, *Elődeink fegyverei* (Budapest: Kolibri könyvek—Móra könyvkiadó, 1975), 24. Z. J. Kosztolynik, *Five Eleventh Century Hungarian Kings: Their Policies and Their Relations with Rome*, (New York: Columbia University press, 1981), 73—75.

²⁷ Pandula Attila—Sebők Ferenc „Hajó”, *Korai magyar történeti lexikon (9—14. sz)*, főszerkesztő Kristó Gyula, (Budapest: Akadémiai, 1994), 251; Sebők Ferenc, „Hajózás”, *ibid*;

²⁸ О флоти у доба Анжујаца и њихових наследника на угарском трону, њеном настанку, али и о уређењу, бродовима, оружју и поморским биткама средњег века, говори, иако одавно написана, и даље врло корисна студија Vjekoslava Klaića, „Admirali ratne mornarice hrvatske godine 1358.—1413.”, *Vjesnik* 2 (1900), 32—40; уп. такође још једно старије дело, класичну монографију Miklósy Zoltán, *A magyar király tengeri hajóhada a középkorban*, (Budapest, 1934), 18—129; Teke Zsuzsa, „Királyi hajóhad”, *KMTL*, 354.

Што се овог другог податка тиче, и током XII постоје неки скромни помени угарских бродова, пре свега на мору. Постојале су две мање битке на мору, 1105. и 1106. године, обе код острва Раба, коју су војевале Угарска и Венеција, које су се у тим годинама жестоко сукобљавале око власти над Далмацијом. У овим биткама на угарској страни су највероватније учествовали или бродови локалног становништва или неких плаћеника. Из истог су века и први помен скеле код Пеште, који је можда био и прелаз и лука (1148. године), као и нејасан помен поморске битке код Трогира на самом крају века, 1190. године.²⁹ Нажалост, озбиљан мањак извора о овој теми не допушта да се детаљније говори о флоти на Дунаву у овом периоду, али је она несумњиво постојала и супротстављала се Византији у два наврата у размаку од мање од пола века.

Након анализе ових двају одељака из значајне средњовековне угарске хронике, која поткрепљује причу о томе да је током XI и XII века Угарска имала некакву речну флотилу, треба приметити да је то јединствен помен у једном угарском средњовековном извору, а посебан је куриозитет да се помињу чак две борбе на реци у којима је ово оружје коришћено. У другим латинским изворима постоји доста података о коришћењу оваквог типа оружја или и само грчке ватре, а о њој су писали чак и арапски средњовековни аутори. Вероватно најстарија индиректна алузија на грчку ватру у латинским изворима представља један Гудијанов рукопис из деветог века, који се чува у Волфенбител библиотеци, у коме се говори о запаљивом оружју које је мешавина нафте, кудеље и катрана и чија се ватра не може угасити. Ово оружје није именовано, али је јасно да се може односити на грчку ватру.³⁰ То би, свакако, значило да су западњаци врло рано знали за постојање овог, у том моменту, врло моћног византијског оружја, те да су настојали да проникну у тајну његовог састава. Први, пак, који ово оружје директно наводи и описује био је епископ Литупранд из Кремоне, у петој књизи свог дела *Antapodosis*, где пише како су Византинци одбили напад Руса предвођених кнезом Игором, користивши управо грчку ватру.³¹ Поред тога, када су крсташи до-

²⁹ Miklós Z, op. cit, 8; Dezsényi Miklós, Hernády F, op. cit, 17; о политичком контексту ових сукоба уп. најрецентнију студију Gál Judit, *Dalmácia helye az Árpád-kori Magyar Királyságban*, (Budapest: Bölcsészettudományi kutatóközpont Történettudományi intézete 2020), 11—19.

³⁰ H. R. Ellis Davidson, op. cit, 70.

³¹ *Liudprandi Cremonensis Opera omnia*, cura et studio P. Chiesa (Turnhouti: Brepols, 1998), V, 15—18, 131—132.

шли у сукобе са Арапима и другим муслиманима, западни извори су забележили постојање нечега што је било слично грчкој ватри и тако су је чак и називали. Најпознатији је, свакако, запис француског историчара из времена краља Луја IX, Светог Жана од Жоенвила, који ју је упоредио са змајем који лети (*il sembloit un dragon qui volast par l'air*) и био помало и претрављен самом појавом оваквог оружја које је назвао *feu gregois*.³²

До тренутка када је Марк Калти компиловао *Илустровану хронику*, грчка ватра и уопште византијска оружја која су служила за паљење непријатељских бродова били су добро познати западно-европским и средњоевропским писцима. Овај угарски извор је једно значајно сведочанство, а коришћење грчке ватре 1071. године у великој мери је промакло истраживачима ове теме. Стога је посве занимљиво приметити да је Барт де Граве, у свом мастер раду о грчкој ватри, одбрањеном 2001. године, поменуо само сукоб из 1128. године, а не и онај из 1071, који је у самој хроници био много детаљније разматран.³³ Ова угарска средњовековна хроника пружа јединствене податке о томе да је грчка ватра употребљавана током сукоба са угарском речном флотилом у два наврата, и даје важан допринос познавању употребе овог познатог оружја на рекама.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Magyar nemzeti levéltár országos levéltára, Diplomataikai fényképgyűjtemény, DF

Magyar nemzeti levéltár országos levéltára, Diplomataikai levéltár DI

Објављени извори:

Византијски извори за историју народа Југославије IV, обрадили Јованка Калић, Божидар Ферјанчић, Нинослава Радошевић—Максимовић, Београд: Српска академија наука и уметности, 1971.

Antonio Bonfini, *Rerum Ungaricum decades*, ediderunt I. Fögel-B. Iványi-L. Juhász, II. vol., Lipsia-Budapest: B. G. Teubner 1936

³² Joinville, *Vie de Saint Louis*, éd. Jacques Monfrin, (Paris : Infomédia, 1998), 100; J. R. Partington, op. cit, 22—28; H. R. Ellis Davidson, op. cit, 62, 65—66, 70, 72.

³³ B. De Graeve, op. cit, 99.

Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. xiv. The Illuminated Chronicle. Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth-Century Illuminated Codex, ed. János M. Bak and László Veszprémy, New York: CEU Press, 2019.

The Chronicle of John Malalas A Translation by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott, Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies, 1986.

The chronicle of Theophanes tr. by Cirl Mango and Roger Scott, Oxford: Clarendon press, 1997.

Herimanni Augiensis chronicon, MGH SS V, ed. Georgius Henricus Pertz, Hannoverae: Aulici Hahniani, 1844.

Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed A. Meineke, Bonnae: Weberi 1836.

Ioannis Malalae Chronographia, rec. Ioannes Thurn, Berolini et Novi Eboraci—Walter de Gruyter 2000.

Ioannis Skylitzae Synopsis historiarum, ed. H. Thurn, Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, 1973.

Joinville, Vie de Saint Louis, éd. Jacques Monfrin, Paris: Infomédia, 1998.

John Kinnamos, Deeds of John and Manuel Komnenos, transl. By Charles M. Brand, New York: Columbia University press, 1976.

John Skylitzes, A synopsis of Byzantine history, 811—1057, ed. John Wortley, Cambridge: Cambridge Univesrity Press, 2010.

Képes Krónika. Fordító Bellus I. Kísérőtanulmányok: Dercsényi Dezső, A Képes Krónika és kora; Kristó Gyula, A Képes Krónika szerzője és szövege; A Képes Krónika miniatúrái. Jegyz. Kristó Gyula, Budapest: Európa, 1986.

Képes krónika, ford. Bollók János, utószó, függelék, irodalomjegyzék Szovák Kornél, jegyz. Szovák Kornél, Veszprémy László, Budapest: Osiris, 2004.

Michael Attaleiates, The History, trans. Anthony Kaldellis & Dimitris Krallis, Cambridge/Mass.: Harvard University Press, 2012

Moravcsik Gyula, Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.

Nagy Imre, Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. VI. (1353–1357), Budapest: Magyar tudományos akadémia, 1891.

Pandula Attila—Sebők Ferenc „Hajó”, *Korai magyar történeti lexikon (9—14. sz)*, főszerkesztő Kristó Gyula, 251, Budapest: Akadémiai, 1994.

Scriptores rerum Hungaricarum, ed. Szentpétery I, (Budapest: Nap, 1999²).

Sebők Ferenc, „Hajózás”, *Korai magyar történeti lexikon (9—14. sz)*, főszerkesztő Kristó Gyula, 251, Budapest: Akadémiai, 1994.

Studies on the Illuminated Chronicle, ed. by János M. Bak and László Veszprémy, New York: CEU Press, 2018.

Η Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση (Ioannes Skylitzae continuatus). Edited by Eudoxos Th. Tsolakes, Thessalonike, 1968.

Литература:

Мишел Каплан, *Византија*, Београд: Clio, 2008.

Коматина Ивана, Коматина Предраг, „Византијски и угарски Срем од X до XIII века”, *Зборник радова Византолошког института LV (2018)*, 141—164.

Острогорски Георгије, *Историја Византије*, Београд: Просвета, 1996.

Рокаи Петар, Ђере Золтан, Пал Тибор, Касаш Александар, *Историја Мађара*, Београд: Clio, 2002.

Стојковски Борис, „Бачки жупан Вид”, *Споменица Историјског архива Срем, 7 (2008)*, 62-71.

Стојковски Борис, „Самуилово царство и Угарска”, *Византијски свет на балкану, Књига I, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, 65—76, Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности, 2012.*

Bácsatyai Dániel, *A kalandozó hadjáratok nyugati kútfői*, Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2017.

Csánki Dezső, *Magyrország történelmi földrajza Hunyadiak korában, II. kötet*, (Budapest: Magyar tudományos akadémia, 1894.

Dezsényi Miklós, Hernády Ferenc, *A magyar hajózás története*, Budapest: Múszaki könyvkiadó, 1967.

Ellis Davidson Hilda R, „The Secret Weapon of Byzantium”, *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 66, I. Abteilung, (1973), 61—74.

eadem, *The Viking road to Byzantium*, London: George Allen & Unwin Ltd, 1976.

Gál Judit, *Dalmácia helye az Árpád-kori Magyar Királyságban*, Budapest: Bölcsészettudományi kutatóközpont Történettudományi intézete 2020.

Haldon John, „Greek Fire” revisited: recent and current research”, In Elizabeth Jeffreys (ed), *Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 290—325.

Karatolios Konstantinos, *Greek Fire and its contribution to Byzantine might*, Athens: Quest publications 2015.

Klaić Vjekoslav, „Admirali ratne mornarice hrvatske godine 1358—1413.”, *Vjesnik* 2 (1900), 32—40.

Z. J. Kosztolynik, *Five Eleventh Century Hungarian Kings: Their Policies and Their Relations with Rome*, New York: Columbia University press, 1981.

Kristó Gyula, „Krónika”, *Kórai magyar történeti lexikon, főszerkesztő Kristó Gyula*, 382, Budapest: Akadémiai, 1994.

C. A. Macartney, *The Medieval Hungarian historians. A Critical and Analytical guide*, Cambridge: Cambridge University Press, 1953.

Makk Ferenc, *The Árpáds and the Komneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest: Akadémiai kiadó, 1989.

Matheidesz Konrád—Kondor Lajos, *Elődeink fegyverei*, Budapest: Kollibri könyvek—Móra könyvkiadó, 1975.

Miklós Zoltán, *A magyar király tengeri hajóhada a középkorban*, Budapest, 1934.

Roland Alex, „Secrecy, Technology, and War: Greek Fire and the Defense of Byzantium, 678-1204”, *Technology and Culture*, 33, No. 4 (Oct., 1992), 655-679.

Moravcsik Gyula, *Byzantium and the Magyars*, Budapest: Akadémiai, 1970.

The Oxford Dictionary of Byzantium volume 2, New York—Oxford: Oxford University Press.

Partington J. R, *A History of Greek Fire and Gunpowder*, Cambridge, England: W. Heffer & Sons, 1960.

Stojkovski Boris, „The Greek charter of the Hungarian King Stephen I”, *Зборник радова Византолошког института* 53 (2016), 127—240.

C. Zenghelis, „Le feu grégeois et les armes à feu des Byzantins”, *Byzantion*, vol. VI₁ (1932), 265—286.

Dr. Boris Stojkovski, Associate Professor
Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Novi Sad (Serbia)
E-mail: boris.stojkovski@ff.uns.ac.rs

MENTIONS OF THE USE OF GREEK FIRE ON THE DANUBE AND SAVA

(Summary)

*The paper discussed two passages from the one of the most important medieval Hungarian chronicles *The Illuminated Chronicle: Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth century*. Both of them are dedicated to the Byzantine—Hungarian wars and two battles on the river Sava and on Danube. The battle at the river Sava was fought in 1071 somewhere around possession named Buzijaš, which is in Sarmia. The second one, that on the Danube river occurred in 1128 by the very important fortress of Haram or Hram. In the first one, even though the Greek fire was used, the Hungarians managed to win. On the other hand, thanks to the use of the Greek fire, in 1128 the Byzantines destroyed the Hungarian navy.*

The paper also examines the importance and relevance of these data that were almost not at all used and commented so far in the scholarly circles and represent a valuable contribution to the military history of both Byzantium and Hungary.

KEYWORDS: Greek fire, Sava, Danube, Byzantium, Hungary

УДК: 94:355.27(470)“1876/1877“
COBISS.SR-ID 135958793
DOI број: 10.5937/vig2302055A

Језик рада: Српски
Примљен: 28.08.2023.
Прихваћен: 01.12.2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

Доцент др Олег Р. Ајрапетов
Факултет државне управе
Московски државни универзитет М. В. Ломоносов
Москва (Руска Федерација)
E-mail: oleg_airapetov@list.ru

МОБИЛИЗАЦИЈА 1876–1877: ПРВО ИСКУСТВО ЦАРСКЕ РУСИЈЕ

АПСТРАКТ: Након пораза српских трупа код Ђуниса, 29. октобра 1876, цар Александар II, после доста оклевања, одлучио је да отпочне са мобилизацијом руске војске, како би приморао Османско царство да закључи примирје са Србијом. Мобилизација је затекла армију у периоду незавршене трансформације. Наиме, општа војна обавеза уведена је 1874. године, а исте године царске фабрике оружја започеле су производњу пушке Бердан којом до 1877. године није преоружана комплетна руска армија. У току прве масовне мобилизације многољудне армије то је утицало на њено стање и борбену готовост. Посебан проблем представљало је стање железница, будући да руска Врховна команда још увек није имала искуства са транспортом, концентрацијом или снабдевањем многољудне армије железницом. Све то утицало је на ратно планирање и вођење операција преко Дунава.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Војска, мобилизација, 1876–1877, железнице, Русија, Румунија, Турска.*

Већ у јесен 1876. године било је назнака да ће доћи до рата великих размера. Након приспећа вести о томе да је српска војска разбијена и да Турци за 10 дана могу заузети Београд, руски цар Александар II, који се налазио на одмору у Ливадији, 18. (30) октобра 1876. године донео је одлуку да се умеша у догађаје.¹ Истога дана Русија је Турској поставила ултиматум да у наредна два дана закључи примирје од најмање шест недеља и отпочене мировне преговоре.² Већ сутрадан, 19. (31) октобра, владине новине *Правительственный вестник* објавиле су саопштење: „Данас, 18. октобра, господар император благоугодно је наредио да генерал-ађутант Игнатјев објави Порти, да ће, у случају да у року од два дана не прихвати примирје на шест недеља или два месеца, и ако у што краћем року не изда наређење о обустављању војних дејстава, он са свим особљем посланства напустити Константинопољ и да ће дипломатски односи бити прекинути“.³

У међувремену, већ 21. октобра (6. новембра), стигао је телеграм од Игнатјева да Турска прихвата услове ултиматума (који је био уручен 19. октобра по старом календару).⁴ Константинопољ је био принуђен да се сагласи са руским захтевима већ наредног дана, па је примирје било закључено на два месеца под условима *status quo ante bellum*. Детаљнији услови примирја требало је да буду усаглашени касније.⁵

У међувремену, руско-енглеске противречности у погледу мореуза полако су прерастале у конфронтацију. Британска политика прибегла је претњама. Премијер Бенџамин Дизраели одржао је, 9. новембра 1876. године, веома жесток говор у Гилдхолу (Guildhall) – градској већници Лондона. „Упркос чињеници да је политика Енглеске окренута ка миру“, рекао је, „нема земље спремније за рат од наше. Ако она пође у рат за праведну ствар, а ја не верујем да може бити другачије, ако су угрожени њена слобода, њена независност, њено колонијално царство, њени ресурси, осећам да ће Енглеска истрајати до краја. Она није од оних земаља која улазећи у рат треба себи да постави питање да ли је у могућности да након тога уђе и у

¹ Дмитрий А. Милютин, *Дневник Д.А. Милютина. 1876-1877 гг.* (Москва: Библиотека СССР им. В. И. Ленина, 1949), Том 2, 102.

² „Ultimatum adresse a la Turquie“, *Annuaire diplomatique de l'Empire de Russie pour l'annee 1877* (Seint Petersburg: Imprimerie du Journal de St-Petersbourg, 1877), 219.

³ Действия правительства. Высочайшие повеления, *Правительственный вестник*, № 232 од 19(31) октябрия 1876 года, 1.

⁴ Acceptacion, *Annuaire diplomatique de l'Empire de Russie pour l'annee 1877*, 219-220.

⁵ „Правительственные сообщения“, *Правительственный вестник*, № 235 од 22 октябрия (3 ноября) 1876. года, 1.

други и трећи узастопно (директна опаска на Русију – напомена у листу *The Spectator* – прим. О.А). Кад Енглеска уђе у рат, она из њега не излази док правда не победи”.⁶ То није било први пут да британски политичари стају у заштиту Турске. *The Times* је извештавао да сви Британци настањени у Константинопољу и, што је још важније, амбасадор у Турској Елиот, стално уверавају све око себе да „Енглеска никада неће пристати на руску инвазију Турске”.⁷

По доласку у Москву из Ливадије, 29. октобра (10. новембра), и Александар II је почео да се обраћа јавности. Истога дана по повратку са Крима присуствовао је молебни у Успенском саборном храму Кремља, након чега се састао са представницима града Москве у Георгијевској сали Великог кремалског дворца.⁸ Окупљеним поданицима цар се обратио речима: „Веома бих волео када бисмо могли да постигнемо свеопшти договор. Међутим, ако до тога не дође, и ја оценим да нећемо добити гаранције да ће бити испуњено све оно што ми имамо право да захтевамо од Порте, онда имам чврсту намеру да предузнем самосталну акцију”.⁹ Сви присутни одговорили су на то громогласним ’Ура!’.¹⁰

Александар II је примио адресе московског племства, земства и градске скупштине.

Сви они једногласно су исказали спремност да се окупе око круне, и да следе монарха у борби против непријатља и „на корист страдајуће браће”.¹¹ Цар је из Москве пошао у Санкт Петербург. Од њега се очекивало да пређе са речи на дела. *Московске ведомости* М. Н. Каткова, једног од гласноговорника славјанофилских кругова, отворено су то и тражиле: „Зар се лорд Биконсфилд не хвалише спремношћу своје земље за рат, само зато што сматра да је Русија неспремна?”.¹² Цар је 1(13). новембра 1876. године, у Москви, након смотре гардијских трупа, објавио почетак мобилизације.¹³ Канцелар кнез

⁶ „News of the week”, *The Spectator*. № 2524, November 11, 1876, p. 1395.

⁷ „Иностранные известия”, *Правительственный вестник*, № 241, 29 октябрия (10-го ноября) 1876 г, 2.

⁸ „Москва, 29 октябрия”, *Московские ведомости*, № 277, 30 октябрия 1876 г, 1.

⁹ „Слова, произнесенные Государем Императором, при приеме московского дворянства и городского общества, в Москве, 29-го октябрия 1876 года”, *Правительственный вестник*, № 243, 31 октябрия (12 ноября) 1876 г, 1.

¹⁰ „Москва, 29 октябрия”, *Московские ведомости*, № 277, 30 октябрия 1876 г, 1.

¹¹ „Москва, 31 октябрия”, *Московские ведомости*, № 279, 1 ноября 1876 г, 1; „Внутренние известия”, *Русский инвалид*, № 243, 4 ноября 1876 г, 2.

¹² „Москва, 1 ноября”, *Московские ведомости*, № 279, 1 ноября 1876 г, 2.

¹³ Д. А. Милютин, *Дневник 1876-1877 гг*, Том 2, 107.

Александар М. Горчаков, најављујући тај потез, приметио је: „Цар не жели рат и учиниће све да га избегне. Ипак његово величанство неће узмаћи ни корак у својој одлучности све док принципи праведности и човекољубља које прихвата читава Европа и иза којих снажно стоје осећања народа Русије, не буду у потпуности спроведени, уз давање јаким гаранција за њихово поштовање у будућности”.¹⁴

То је била прва мобилизација након увођења опште војне обавезе у Русији, 1(13). јануара 1874. године. О томе се до сада у руској историографији није писало, изузвемо ли један рад објављен 2021. године, у коме се само на једном месту помиње проблем употребе железница, док се обука резервиста, те нижих и виших јединица готово и не разматра.¹⁵

За главнокомандујућег оперативне војске постављен је велики кнез Николај Николајевич старији.¹⁶ То наименовање „наишло је на опште одобравање”.¹⁷ Од дивизија Кијевског, Харковског и Одеског војног округа формирано је шест армијских корпуса: VII, VIII, IX, X, XI и XII,¹⁸ од којих су четири укључена у оперативну војску.¹⁹ Истога дана издат је указ о формирању Ратног штаба Оперативне војске и о потчињавању команданта Одеског војног округа његовом главнокомандујућем.²⁰ Поред тога, уведена је привремена забрана извоза коња из Русије и Краљевине Пољске.²¹ На свим железничким станицама постављени су војни команданти и њихови помоћници.²²

Цар је 3(15). новембра поново стигао у Петербург из Царског села. На изласку из зграде железничке станице чекала га је маса окупљених грађана. Упутио се прво у Казањску саборну цркву, а за-

¹⁴ „Циркулярная депеша его светлости Государственного Канцлера, князя Горчакова к представителям России при иностранных державах, из Царского Села, от 1-го ноября 1876 года”, *Правительственный вестник*, № 244, 2(14) ноября 1876 г, 1.

¹⁵ Максим Б. Оленев, *Русско-турецкая война 1877-1878 гг. Анализ мобилизаций* (Москва: Старая Басманная, 2021), 47.

¹⁶ „Высочайшие приказы”, *Правительственный вестник*, № 245, 3(15) ноября 1876 г, 1.

¹⁷ „Петербург, 4(16) ноября”, *С-Петербургские ведомости*, № 3065, (17) ноября 1876 г, 3.

¹⁸ „Приказ по Военному ведомству ноября 1-го дня №315”, *Русский инвалид*, № 242, 3 ноября 1876 г, 2.

¹⁹ „Высочайшие приказы”, *Правительственный вестник*, № 245, 3(15) ноября 1876 г, 1.

²⁰ *Полное Собрание законов Российской империи, Собрание второе* (Санкт Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, 1878), Том 51, Законы 1876 года. Отд.1. № 56534, 410 - 411.

²¹ „Действия правительства. Высочайшие повеления”, *Правительственный вестник*, № 245, 3(15) ноября 1876 г, 1.

²² „Приказ по Военному ведомству”, С.-Петербург. Ноября 1-го дня 1876 года. № 316.

тим на Марсово поље. Лоше време, праћено кишом и снегом, није спречило радост одлучујућег момента који је предстојао. „Ентузијазам је – примећивао је извештач – био потпун и искрен“.²³ На Марсовом пољу одржана је војна парада на којој су учествовала 26.872 припадника (46.25 батаљона, 37.5 ескадрона и 116 артиљеријских оруђа). Обраћајући се официрима, цар је узвикнуо: „Господо, желимо главнокомандујућем сваки могући успех!“. Након тога уследило је „једногласно Ура!“.²⁴ Сви су изгледали веома одлучно.²⁵ Истога дана објављено је да су улаз у Одеску луку, ушће Дњепра и Керчки мореуз затворени за пловидбу трговачких бродова без пратње ватрогасне страже.²⁶

Слично као и у Москви, земства, градови и племићке скупштине других области дали су подршку цару и политици владе. Писма подршке упућена цару низала су се једно за другим. У њима је изражавана спремност да се безрезервно подржи царска политика.²⁷ У ства-

²³ „Высочайший смотр 3 ноября”, *Новое Время*, № 247, 4(16) ноября 1876 г, 2.

²⁴ „Внутренние известия”, *Русский инвалид*, № 243, 4 ноября 1876 г, 1.

²⁵ „Петербург, 4(16) ноября”, *С-Петербургские ведомости*, № 306, 5(17) ноября 1876 г, 3.

²⁶ „Одесса, 3-го ноября”, *Новое Время*, № 247, 4(16) ноября 1876 г, 2.

²⁷ „Внутренние известия. Всеподданнейший адрес С.-Петербургского городского общества”, *Русский инвалид*, № 244, 5 ноября 1876 г, 3; „Внутренние известия. Всеподданнейшие адреса. Всех сословий города Витебска. Пензенской думы. Представителей города Риги”, *Русский инвалид*, № 248, 10 ноября 1876 г, 5; „Внутренние известия. Всеподданнейшие адреса Тамбовского дворянства. Орловского городского общества”, *Русский инвалид*, № 249, 11 ноября 1876 г, 3; „Внутренние известия. Всеподданнейшие адреса. Новгородского городского общества. Всех сословий Борисоглебского уезда. Гжатского городского общества”, *Русский инвалид*, № 251, 13 ноября 1876 г, 2; „Внутренние известия. Всеподданнейшие адреса. Одесского городского общества. Всех сословий Мещовского уезда. Всех сословий Медынского уезда”, *Русский инвалид*, № 253, 16 ноября 1876 г, 2; „Внутренние известия. Всеподданнейший адрес Санкт-Петербургского дворянства”, *Русский инвалид*, № 254, 17 ноября 1876 г, 5; „Внутренние известия. Всеподданнейшие адреса. Орловского дворянства. Лифляндского дворянства. Эстляндского дворянства”, *Русский инвалид*, № 255, 18 ноября 1876 г, 2; „Внутренние известия. Всеподданнейший адрес Петербургского губернского земского собрания”, *Русский инвалид*, № 257, 20 ноября 1876 г, 3; „Всеподданнейший адрес Области войска Донского”, *Русский инвалид*, № 259, 23 ноября 1876 г, 3; „Внутренние известия. Всеподданнейший адрес жителей города Варшавы”, *Русский инвалид*, № 262, 26 ноября 1876 г, 2; „Хроника. Всеподданнейшие адреса Тамбовского дворянства. Тамбовского городского собрания. Орловского городского общества”, *С-Петербургские ведомости*, № 312, 11(23) ноября 1876 г, 2; „Всеподданнейшие адреса. Новгородского городского общества. Калужского городского общества”, *Московские ведомости*, № 292, 14 ноября 1876 г, 3; „Всеподданнейшие адреса. Тверского дворянства. Новгородского дворянства. Пензенского дворянства. Санкт-Петербургского губернского земского собрания. Всех сословий Калужской области”, *Московские ведомости*, № 299, 21 ноября 1876 г, 3; „Всеподданнейший адрес Тульского губернского земского собрания”, *Московские ведомости*, № 303, 25 ноября 1876 г, 3; „Адрес Тифлисского дворянства;

ри, однос поданика Руског царства према Балкану није био нимало једноставан. Извештај III одељења Личне канцеларије његовог царског величанства, од 12(24). новембра 1876. године, дао је следећу класификацију: 1) губерније насељене великоруским, малоруским и белоруским становништвом су у потпуности и активно подржавале борбу балканских Словена; 2) балтичке провинције и Финска су се према њима односиле равнодушно, са изузетком племства немачког порекла, које је, као и увек, остало верно својим обавезама према престолу и Русији, јер њима је једино било важно да извршавају царску вољу, то јест наређења; 3) губерније са пољским становништвом биле су или равнодушне или прикривено непријатељски настројене према идеји подршке балканским Словенима; 4) губерније са муслиманским становништвом биле су апсолутно мирне и лојалне.²⁸

Указ о мобилизацији разаслат је у 52 губерније. За први дан мобилизације био је назначен 2(14). новембар.²⁹ То је била прва мобилизација приликом које су масовно коришћене нове врсте превозних средстава. У мирнодопским условима транспорт железницом војне јединице од 30 до 250 људи било је потребно најавити 24 часа унапред, јединице од 250 до 600 два дана раније, а од 600 до 1.000 људи три дана раније. Транспорт јединица ранга пука и виших требало је најавити најмање шест дана пре поласка.³⁰ Према одредбама Правилника о војном саобраћају, донетом фебруара 1870. године, железница би била спремна за превоз мобилисаних трупа најкасније за шест недеља, односно 14(26). децембра.³¹ Ради пружања помоћи у организацији војног саобраћаја на железници у мирнодопским условима, 1870. године основане су железничке јединице, у које су регрутовани војници са искуством у раду на железницама и у железничким радионицама. Бројно стање људства у тим јединицама није смело бити веће од 1.000.³² У току 1876. године формиран је Батаљон

Адрес Тифлиског городског общества; Адрес армян города Тифлиса”, *Кавказ. Газета политическая и литературная*, № 144, 8(20) декабря 1876 г, 1.

²⁸ *Освобождение Болгарии. Документы в трех томах*, Том 1. „Освободительная борьба южных славян и Россия. 1875-1877” (Москва: Издательство АН СССР, 1961), 507-508.

²⁹ „Высочайшее повеление”, *Русский инвалид*, № 264, 28 ноября 1876 г, 1.

³⁰ Арсений М. Шишков, *Эксплуатация железных дорог*, Том 1 (Санкт Петербург: Типография и хромолитография А. Траншел, 1877), 309-310.

³¹ Министерское постановление № 36 (27 февраля 1870 г.). О приспособлении подвижного состава железных дорог к перевозке войск, *Сборник министерских постановлений и общих правительственных распоряжений Министерства путей сообщения по железным дорогам* (Санкт Петербург: Тип. М-ва путей сообщения, 1874), 51.

³² Положение о военных железнодорожных командах (Высочайше утверждено 15 февраля 1870 г.), *Сборник министерских постановлений и общих правительственных*

железничара у чији састав су улазиле две чете за изградњу и две за експлоатацију железничких пруга. То се показало као недовољно, па су 1877. године формирана још три таква батаљона.³³ Пред њима је било много посла.

На почетку владавине цара Александра II дужина железничких пруга у Русији износила је свега 979 врста (врста = 1066,8 m – прим. прев.).³⁴ До 1864. године она је порасла на 2.901,4 врсте, 1873. године на 14.369,8 врста³⁵, а 1875. године на 17.418 врста (без финских железница свега 16.966,6 врста). Држава је била власник над железницама дужине свега 62,2 врсте, док су све остале пруге биле у приватном власништву.³⁶ Укупна дужина железница у Руском царству 1876. године износила је 19.039 врста, од чега је 17.700 врста било повезано у јединствену железничку мрежу.³⁷ Раст железничке мреже довео је до раста спољнотрговинске размене царства.³⁸ Од 1868. до 1877. године извоз је повећан са 226.595.873 рубље на 527.935.826 рубаља, а увоз са 260.923.532 рубље на 321.036.987 рубаља.³⁹ У току 1877. године, у руску царевину је приспело 86.987 вагона са 39.930.423 пуда терета, а извезено је 184.980 вагона са 88.276.565 пудова терета (пуд = 16,3805 kg, стара руска мера за тежину – прим. прев.).⁴⁰

Упркос добрим апсолутним показатељима развоја железничке мреже, у поређењу са другим земљама Русија ипак није имала добар учинак. По једном становнику царства долазило је 0,19 возова, док је

распоряжений Министерства путей сообщения по железным дорогам, 54.

³³ Часть Генерального Штаба. Числительная сила регулярных войск, *Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1876 год. Представлен Государю Императору 1 января 1878 года.* (Санкт Петербург: Военное министерство, 1878), 6.

³⁴ *Всеподданнейший отчет по Ведомству путей сообщения за 25 лет, с 19 февраля 1855 по 19 февраля 1880 г* (Санкт Петербург: Тип. М-ва путей сообщения, 1880), 36.

³⁵ А. Шишков, *Эксплуатация железных дорог*, Том 1, 12.

³⁶ „Сведения о железных, водяных и шоссейных путях сообщения за 1875 и 1876 гг”, *Статистический сборник Министерства путей сообщения* (Санкт Петербург: Типография Министерства путей сообщения, 1878). Вып. 2, 3.

³⁷ “Обстановка перед войной”, *Описание русско-турецкой войны 1877-78 гг. на Балканском полуострове* (Санкт Петербург: Воен.-истор. комиссия Гл. штаба, 1901), Том 1, 300.

³⁸ Оскар Мертенс, *Тридцать лет (1882-1911 гг.) русской железнодорожной политики и ее экономическое значение* (Москва: Центральное бюро печати Н.К.П.С, 1919), 114 - 115.

³⁹ „Краткий обзор внешней торговли России по европейской и азиатским границам”, *Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1877 год*, (Санкт Петербург: Издание департамента таможенных сборов, 1878), II.

⁴⁰ „Число вагонов, платформ и корзин, пришедших к пограничным таможенным и отошедших от них, по европейской границе”, *Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1877 год.*, № 29 (1878), 694.

у Француској било 2,25, у Белгији 5, а у Енглеској 7 возова.⁴¹ Просечно растојање између станица у Русији износило је 14,74 врсте (од 8,3 врсте на Цараско-селској до 19 врста на Курско-кијевској железничкој прузи).⁴² Постојао је још један проблем: приватне компаније градиле су пруге лошијег квалитета, са већим бројем косина и кривинама малог радијуса, док је веома мали број тих пруга имао два колосека. Поред тога, ради уштеде куповане су најјефтиније гвоздене шине, које су брзо пропадале. Није било ни довољно изграђених станичних колосека и станица за претовар терета, док се снабдевање парних локомотива водом вршило на најјефтинији начин, доношењем из бунара. Такође, и квалитет воде није увек одговарао захтевима рада парних котлова локомотива, а није постојао ни довољан број платформи на којима би се могао вршити утовар и истовар терета.⁴³

На Витебско-орловској прузи, дужине 488 врста, било је 42 станице, 26 утоварних платформи, седам железничких радионица, 43 водоторња (један на 11,34 врсте), 37 напојника и 15 бунара. Ту је ситуација била релативно добра. На линији Москва–Брест, дужине 1.023 врсте, било је 59 станица, 53 теретне платформе и само две железничке радионице. Истовремено је тамо било у употреби и 40 водоторњева (један на 25,57 врсти), 40 напојника и 22 бунара. Истовремено, на прузи Кијев–Брест, дужине 802 врсте, било је 64 станице, 114 теретних платформи и 10 железничких радионица, али само 29 водоторњева (један на 27,65 врста), 32 напојника и 10 бунара.⁴⁴ Истина, технолошки напредак, до кога је дошло 1870-их година, омогућио је повећање радијуса кретања парне локомотива између пунктова за снабдевање водом са 15 до 20 на 45 до 60 km, али се повећала и количина потрошеног погонског материјала.⁴⁵

Године 1868. извршен је опитни транспорт железницом 37. пешадијске дивизије. На основу тих искустава, Ванредна комисија за утврђивање услова за најпогодније коришћење железнице донела је одлуку да се превоз људи и коња мора вршити у затвореним теретним вагонима. Због тога је у мирнодопском периоду морало да буде

⁴¹ А. Шишков, *Эксплуатация железных дорог*, Том 1, 15-17.

⁴² Исто, 69.

⁴³ „Обстановка перед войной”, *Описание русско-турецкой войны 1877-78 гг. на Балканском полуострове* (Санкт Петербург: Воен.-истор. комиссия Гл. штаба, 1901). Том 1, 302.

⁴⁴ Исто. Приложение к главе VIII. Таблица технического состояния русской железнодорожной сети в 1876 году, 390-391.

⁴⁵ Евгений И. Мокршицкий, *История паровозостроения СССР 1846-1940 гг.* (Москва: Государственное транспортное железнодорожное издательство, 1941), 47.

коришћено најмање 2/3 таквих вагона од њиховог укупног броја. Поред тога, коришћене су и вагонске платформе са преклопним страницама.⁴⁶ Двоосовински вагони опшивени даскама имали су носивост од 750 пудова (12 тона), а дозвољена граница преоптерећења износила је 10 до 15 пудова (160–240 kg). Отворене двоосовинске платформе коришћене су за транспорт оруђа и опреме. Њихова носивост била је од 750 до 800 пудова (12 до 12,8 тона).⁴⁷ Мостови и железнички колосеци пројектовани су за носивост од 12,5 тона по осовини.⁴⁸

За превоз пешадијског батаљона била је потребна композиција коју би чинио један путнички вагон II класе, 14 затворених теретних вагона за превоз подофицира и војника, три затворена вагона за коње, четири за тешке терете и осам отворених вагона (укупно 30 вагона), за коњички ескадрон један путнички вагон II класе, четири затворена теретна вагона за превоз подофицира и војника, 20 затворених вагона за коње, два за тешке терете и три отворена вагона (све укупно 30 вагона), а за артиљеријски дивизион један путнички вагон II класе, четири затворена теретна вагона за превоз подофицира и војника, осам затворених вагона за коње, два за тешке терете и 16 отворених вагона (укупно 31 вагон).⁴⁹ На сваких 150 врста железничких пруга морала је бити у сталној приправности једна комбинована композиција за пешадију и артиљерију (19 затворених и 12 отворених вагона и седам рампи за утовар теглећих коња и запрега), на раздаљини од 150 до 250 врста – три воза (64 затворена и 27 отворених вагона, 19 рампи за утовар и истовар), на растојању од 250 до 500 врста – шест возова (128 затворених и 54 отворена вагона, 38 рампи за утовар и истовар), а на раздаљинама преко 500 врста – девет возова (192 затворена и 81 отворени вагон, 357 рампи за утовар и истовар). Поред тога, на растојањима од 150 врста требало је да постоји резерва за формирање једног санитарског воза, од

⁴⁶ Министерское постановление №36 (27 февраля 1870 г.), О приспособлении подвижного состава железных дорог к перевозке войск, *Сборник министерских постановлений и общих правительственных распоряжений Министерства путей сообщения по железным дорогам* (Санкт Петербург: Тип. Министерства путей сообщения, 1874), Том 1, 42-43, 45- 46.

⁴⁷ Владимир [А.] Арциш, *Вагоны русских железных дорог* (Пенза: Типо-литография В.Н. Умнова, 1897), 69; 71; 73.

⁴⁸ Е. И. Мокршицкий, *История паровозостроения СССР*, 48.

⁴⁹ Министерское постановление №36 (27 февраля 1870 г.), О приспособлении подвижного состава железных дорог к перевозке войск, *Сборник министерских постановлений и общих правительственных распоряжений Министерства путей сообщения по железным дорогам*, Том 1, 49.

150 до 250 врста за три санитарска воза, од 250 – 500 врста за шест санитарских возова и преко 500 врста за девет санитарских возова.⁵⁰

Према томе, за превоз пешадијског пука од четири батаљона била су потребна четири путничка вагона, 82 затворена и 32 отворена теретна вагона, за коњички пук од четири ескадрона четири путничка вагона, 104 затворена и 12 отворених теретних вагона, а за артиљеријски пук четири путничка, 56 затворених и 64 отворена вагона. Очигледно је да је мирнодопско стање возног парка било недовољно за организацију транспорта у ратном или непосредном ратном стању. Стога је након објаве мобилизације обустављен цивилни робни транспорт железницом, док је путнички саобраћај сведен на два поласка са крајњих станица дневно. У случају потребе дозвољавано је кретање само возовима са војним ешалонима.⁵¹

Значајних проблема било је и са возним парком, како са бројним стањем, тако и са унификацијом и резервним деловима. Наиме, 1875. година у Русији је било 50 типова двоосовинских затворених вагона и око 35 типова полузатворених и отворених двоосовинских вагона. Користиле су се само механичке кочнице, и то различитог дизајна,⁵² што је утицало и на брзину кретања композиција. Уочи рата уведено је максимално ограничење брзине од 60 врста на сат за путничке возове, од 1. маја до 1. децембра, и не више од 50 врста на сат у осталом периоду године. Брзина теретних возова током целе године била је ограничена на 40 врста на сат.⁵³ Војни транспорти кретали су се још спорије. Према *Правилнику о превозу трупа*, одобреном 13/25. јануара 1870. године, војни транспорти делили су се на возове мале брзине (до 15 врста на сат) и брзе возове (30 врста на сат). Тако се њихова брзина кретала у распону од 16 до 32 km/h.⁵⁴

⁵⁰ Министерское постановление №36 (27 февраля 1870 г.). О приспособлении подвижного состава железных дорог к перевозке войск, *Сборник министерских постановлений и общих правительственных распоряжений Министерства путей сообщения по железным дорогам*, Том 1, 50.

⁵¹ Циркуляр Техническо-Инспекторского Комитета железных дорог №2262 (25 мая 1873 г.), *Сборник министерских постановлений и общих правительственных распоряжений Министерства путей сообщения по железным дорогам*, Том 1, 182.

⁵² Евгений И. Мокршицкий, *История вагонного парка железных дорог СССР* (Москва: Трансжелдориздат, 1946), 25.

⁵³ Циркуляр Техническо-Инспекторского Комитета железных дорог №3858 (23 июля 1876 г.), *Сборник министерских постановлений и общих правительственных распоряжений Министерства путей сообщения по железным дорогам* (Санкт Петербург: Тип. Министерства путей сообщения, 1877), Том 2, 268.

⁵⁴ Приложение №2. Положение о перевозке войск, *Сборник министерских постановлений и общих правительственных распоряжений Министерства путей сообщения по железным дорогам*, Том 1, 219.

Производња парних локомотива у Русији започела је 1869. године у Коломенској, Невској и Воткинској фабрици. Већ 1870. године њима се придружила и Маљцовска фабрика. Главни типови локомотива које су се производиле били су француски *кај* (Cail) и пруски *борсиг* (Borsig). Производња је тек узимала маха.⁵⁵ Производња вагона у Москви и Коломни почела је 1860-их. У исто време основане су и прве радионице за поправку вагона у Коврову и Александрову. Седамдесетих година 19. века њима се у овом послу придружило још десет фабрика.⁵⁶ И поред тога, потребне количине возног материјала нису се могле у потпуности обезбедити из сопствене производње. Пред сам рат локомотиве и вагони су се још увек увозили, а њихов број показао се као недовољан.⁵⁷ Године 1872. у Русији је једна локомотива долазила на 4.626 врста, а у Француској на 3.23 врсте. Код теретних вагона та пропорција била је један вагон на 4.292 врсте у Русији наспрам 8.66 врста у Француској.⁵⁸ На прузи Витебск–Орјол, на пример, било је 30 теретно-путничких локомотива и 14 теретних локомотива велике вучне снаге.⁵⁹

На дан 1/13. јануара 1875. године, у Русији је било 3.585 парних локомотива (не рачунајући 54 локомотиве финских железница), а 1/13. јануара 1877. године – 4.155 (не рачунајући 57 код финских железница).⁶⁰ Године 1875. било је 6.390 путничких вагона свих класа (1.025 четвороосовинских, 4.035 шестоосовинских, 257 осмоосовинских), а 1876. године 5.721 путнички вагон (1.075 четвороосовинских, 4.357 шестоосовинских, и 12 осмоосовинских).⁶¹ Године 1875. у Русији је било 665 вагона за пртљаг (180 четвороосовинских, 393 шестоосовинских и три осмоосовинска). Затворених теретних вагона било је 48.923, од којих највише четвороосовинских – 39.639,

⁵⁵ Петр Г. Иванов, *Очерк истории и статистики русского заводского паровозостроения* (Петроград: без издавача, 1920), 4; 8.

⁵⁶ Е.И. Мокршицкий, *История вагонного парка...*, 23-24.

⁵⁷ „Обстановка перед войной”, *Описание русско-турецкой войны 1877-78 гг. на Балканском полуострове...*, Т. 1, 302.

⁵⁸ А. Шишков. *Эксплуатация железных дорог*, Том 1, 79; 85-86.

⁵⁹ Валерий Н. Тищенко, *Паровозы железных дорог России* (Москва: Олег Сергеев / Локотранс, 2008). Ч. 1. (1837-1890), 119.

⁶⁰ „Сведения о железных, водяных и шоссейных путях сообщения за 1875-1878 гг.”, Таблица VI. Перевозки железных дорог. 1877 г, *Статистический сборник Министерства путей сообщения*, Вып. 4, 11.

⁶¹ „Сведения о железных, водяных и шоссейных путях сообщения за 1875-1878 гг.”, Таблица IV. Перевозочные средства железных дорог (подвижной состав). Б. Пассажи́рские вагоны, *Статистический сборник Министерства путей сообщения*, Вып. 4, (Санкт Петербург: Типография Министерства путей сообщения, 1880), 6.

осмоосовинских није било, док је шестоосовинских било свега 169. Отворених теретних вагона било је 23.907 (21.248 четвороосовинских и 292 шестоосовинска док осмоосовинских није било).⁶² Пред сам рат, у Министарству војном су сматрали да је постојећи возни парк од 3.095 парних локомотива, 4.867 путничких и 61.241 теретног вагона сасвим довољан за обезбеђење превоза војних конвоја.⁶³

Ипак, треба узети у обзир да је било немогуће искористити све постојеће локомотиве и вагоне само за транспорт и снабдевање трупа. Наиме, било је потребно одржати и путнички саобраћај, док се обим теретног саобраћаја, који није било могуће прекинути, нагло повећавао. Дана 5/17. априла 1877. године, начелнику Министарства финансија је издато царско наређење да се предузму мере за јачање возног парка на четири железничке линије: Москв– Брест, Варшава–Терспољ, Кијев–Брест и Санкт Петербург – Варшава, набавком 200 локомотива и 43.000 вагона. Истовремено, 14/26. априла, на састанку представника железничких предузећа, због затварања лука на Црном и Азовском мору, одлучено је да се за прво време повећа возни парк на 15 железничких линија пребацивањем првозних средстава са других пруга. То је било неопходно како би се могао организovati транспорт робе, а пре свега жита до лука на Балтичком мору.⁶⁴

Како пребачена превозна средства нису била довољна, септембра 1877. године, од руских фабрика је поручено 20 локомотива и 1.160 нових вагона. Поред тога, коришћене су и државне акције. До децембра 1877. године 18 железничких линија је појачано са 180 локомотива и 3.400 вагона, а до маја следеће године поручена је још 161 локомотива и 4.443 вагона.⁶⁵ У току 1877–1878. године увезено је из иностранства око 4.000 вагона.⁶⁶ Од 1/13. јануара до 1/13. новембра 1877. године железница је превезла 233.000.000 пудова робе (пуд = 16,3805 kg – прим. прев.), или 51.000.000 више него у истом

⁶² „Сведения о железных, водяных и шоссейных путях сообщения за 1875-1878 гг.”, Таблица IV. Перевозочные средства железных дорог (подвижной состав). В. Багажные и товарные вагоны и их работа в 1875 и 1876 гг, *Статистический сборник Министерства путей сообщения*, Вып. 4, 6.

⁶³ Павел П. Гронский, „Железные дороги в последнюю войну”, *Инженерный журнал* (даље ИЖ) №2 (1879), 145.

⁶⁴ „О мерах, принятых Министерством путей сообщения к усилению перевозочной способности и подвижного состава железных дорог в 1877-1878 гг.”, *Журнал Министерства путей сообщения*, Т.1. Кн.1. (1878), 1.

⁶⁵ *Исто*, 2 - 3.

⁶⁶ Е. И. Мокршицкий, *История вагонного парка...*, 24.

периоду 1876. године.⁶⁷ Укупан робни превоз износио је 1875. године 235,9 милиона пудова, а наредне године 251,053 милиона пудова.⁶⁸ Године 1877. војни терети износили су 10,452 милиона пудова, не рачунајући оно што је превезено у 2.920 отворених вагона.⁶⁹ Што се тиче превоза људи, железницом је 1875. године превезено 24.944.180 путника и 1.752.412 војних лица, а наредне 1876. године 24.486.864 путника и 2.650.675 војних лица.⁷⁰ У апсолутним бројевима, током јесење мобилизације 1876. године превезено је 10.692 официра, 875.333 подофицира и војника, 218.683 коња, 12.242 запрежних кола, 1.608 артиљеријских оруђа, 5.027 сандука са муницијом и 214.742 пуда осталог војног материјала. Укупни трошкови војних транспорта, 1876. године, износили су 3.382.284 рубље и 54,5 копејке, од чега је 2.147.087 рубаља и 48,5 копејки потрошено на мобилизациони транспорт.⁷¹

Железнице су 1877. године превезле 26.078.519 путника и 5.524.784 војна лица.⁷² Дакле, мобилизација није негативно утицала на обим теретног и путничког саобраћаја унутар царства. С друге стране, са повећањем војног транспорта одмах су дошли до изражаја сви технички недостаци железнице, па је број незгода повећан. Ако је у просеку у периоду септембар–октобар 1876. године на железници било 85 до 88 жртава незгода, њихов број је у новембру повећан на 138, а у децембру је износио 123. У току 1876. године 401 особа је погинула, а 741 повређена. У железничким несрећама страдало је укупно 1.142 лица. Било је у просеку 58 жртава на 1.000 врста пружања

⁶⁷ „О мерах, принятых Министерством путей сообщения к усилению перевозочной способности и подвижного состава железных дорог в 1877-1878 гг.», *Журнал Министерства путей сообщения*, Т. 1. Кн. 1. (1878), 4.

⁶⁸ „Сведения о железных, водяных и шоссейных путях сообщения за 1875 и 1876 гг.», Таблица VI. Перевозки железных дорог. Б. Перевозка грузов. 1875 и 1876 гг, *Статистический сборник Министерства путей сообщения*, Вып. 2, 12

⁶⁹ „Сведения о железных, водяных и шоссейных путях сообщения за 1875-1878 гг.», Таблица VI. Перевозки железных дорог. 1877 г, *Статистический сборник Министерства путей сообщения*, Вып. 4, 15.

⁷⁰ „Сведения о железных, водяных и шоссейных путях сообщения за 1875 и 1876 гг. », Таблица VI. Перевозки железных дорог. А. Перевозки пассажиров. 1875 и 1876 гг, *Статистический сборник Министерства путей сообщения*, Вып. 2, 11.

⁷¹ „Перевозки войск по железным дорогам и водою», *Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1876 год. Представлен Государю Императору 1 января 1878 года*, 38-39.

⁷² „Сведения о железных, водяных и шоссейных путях сообщения за 1875-1878 гг.», Таблица VI. Перевозки железных дорог. 1877 г, *Статистический сборник Министерства путей сообщения*, Вып. 4, 11.

ге.⁷³ Наредне године у несрећама су погинуле 484 особе, а повређено је 958 људи или укупно 1.442 лица. На 1.000 врста пруге било је 75 жртава (1870 – 28, 1871 – 54, 1872 – 48). Највише несрећа догодило се на прузи за Николајев, Москва–Брст, Кијев– Брест и на прузи за Одесу. Најчешћи узрци несрећа били су искакање из шина и судари возова. Пораст броја инцидената поклапао се са порастом обима војних транспорта. У јануару 1877. било их је 96, у марту 117, у јулу 138, а у августу 171. Опадање броја незгода почело је тек крајем године, па се у децембру бележи 123.⁷⁴

Приликом спровођења мобилизације од велике важности била је и наклоност становништва. Временски услови за вршење великих масовних покрета били су крајње неповољни. Почеле су велике хладноће, путеви су били у лошем стању,⁷⁵ железничких пруга није било довољно, док је лед већ почео да окива речне токове.⁷⁶ На самом почетку мобилизације позвани су само резервисти, односно војници који су већ одслужили војни рок у кадру – њих 227.548. Највећи део војних обвезника долазио је из сеоских средина, док су се мобилизацијски центри налазили у градовима.⁷⁷ Донесена су нова правила како би се поједноставио долазак резервиста у мобилизацијске центре. Уколико су резервисти живели на раздаљини већој од 25 врста од мобилизацијских центара, било је предвиђено да се превезу запрежним колима (једна кола на тројицу резервиста) или железницом. Локалне власти су покривале трошкове превоза признаницом или у готовом новцу.⁷⁸ Упркос свим потешкоћама, прикупљање резервиста одвијало се веома успешно.⁷⁹ Према информацијама до-

⁷³ Анатолий А Клопов, „ Несчастные случаи с людьми на русских железных дорогах в 1876, сравнительно с нашими в предшествовавшие годы на русских и на заграничных, железных дорогах”, *Журнал Министерства путей сообщения*. Том 1, Кн. 3 (1878), 258.

⁷⁴ „О происшествиях на железных дорогах в 1877 году (С декабря 1876 по декабрь 1877 г.)”, *Журнал Министерства путей сообщения*, Том 1. Кн.1 (1878), 44-47.

⁷⁵ „Часть Генерального Штаба. Числительная сила регулярных войск”, *Вспомогательный отчет о действиях Военного министерства за 1876 год. Представлен Государю Императору 1 января 1878 года*, 4.

⁷⁶ „Высочайшее повеление”, *Русский инвалид*, № 264, 28 ноября 1876 г, 2; „Русский военный обзор за 1877 год”, *Русский инвалид*, № 3, 4 января 1878 г, 2-3.

⁷⁷ *Столетие Военного министерства 1802-1902* (Санкт Петербург: Тип. т-ва М. О. Вольф, 1914), Т. 4., Главный штаб. Исторический очерк, Ч. 3, Кн. 1, Отдел. 2, Комплектование войск с 1855 по 1902 г, 168.

⁷⁸ „Общий отдел. Действия правительства. Высочайшие повеления. О порядке доставления в сборные пункты нижних чинов запаса, призванных на действительную службу”, *Витебские губернские ведомости*, № 27, 6 апреля 1877 г, 1.

⁷⁹ „Внутренние известия. Харьков, 2 ноября, Кишинев, 2 ноября”, *С-Петербургские ведомости*, № 310, 9(21) ноября 1876 г, 3; „Внутренние известия. Харьков, 14-го ноября”,

бијеним од надлежних локалних власти „људи су се одазивали на мобилизацију веома радо”.⁸⁰ У пет губернија мобилизација је завршена за три дана, у 12 за четири, у седам за пет, у 17 између шест и 10 дана, у две за 11, у три за 13 и у две за 17 дана.⁸¹ Железничке композиције са војним обвезницима дочекиване су „са највећим симпатијама”. Обичан свет доносио је за војску ђевреке на станице, организовао поделу чаја, док су им трговци давали новчане прилоге.⁸²

До јануара 1877. године мобилисано је укупно 286 батаљона пешадије и четири полубатаљона инжењерије, 34 извиђачка козачка ескадрона, 363 коњичка и козачка ескадрона, 1.154 оруђа и 38 артиљеријских и инжињеријских паркова (комора).⁸³ Године 1876. у војсци је било 29.359 официра и 737.528 подофицира и војника. До 1/13. јануара 1877. године бројно стање је увећано на 31.239 официра и 1.005.825 подофицира и војника.⁸⁴ Мобилизацијом су биле обухваћене трупе Кијевског, Одеског, Харковског и делом Московског и Кавкаског војног округа. На ратну формацију преведено је 20 пешадијских, седам коњичких и Донска козачка дивизија са припадајућом артиљеријом, укупно око 460.000 људи и 1.154 артиљеријска оруђа.⁸⁵ До 1/13. јануара 1877. године на југозападу је било концентрисано 105 батаљона, 51 коњички и 99 козачких ескадрона, 472 оруђа, 19 артиљеријских паркова, два телеграфска и четири понтонирска полубатаљона.⁸⁶

У састав оперативне војске на почетку су ушла четири корпуса, у Одеском војном округу била су два, док је још један корпус оперативне војске био сконцентрисан на кавкаској граници.⁸⁷ Дана 19. новем-

С-Петербургские ведомости, № 321, 20 ноября (2 декабря) 1876 г, 3; „Из Одессы, 11 ноября”, *Московские ведомости*, № 299, 21 ноября 1876 г, 4.

⁸⁰ *Столетие Военного министерства 1802-1902*, Т. 4, Главный штаб, Исторический очерк, Ч. 3, Кн. 1, Отдел 2, „Комплектование войск с 1855 по 1902 г.”, 168.

⁸¹ „Высочайшее повеление”, *Русский инвалид*, № 264, 28 ноября 1876 г, 1.

⁸² „Хроника”, *С-Петербургские ведомости*, № 314, 13(25) ноября 1876 г, 3.

⁸³ *Описание русско-турецкой войны 1877-78 гг. на Балканском полуострове*, Т. 1. „Обстановка перед войной”, 254.

⁸⁴ „Часть Генерального Штаба. Числительная сила регулярных войск”, *Вспомогательный отчет о действиях Военного министерства за 1876 год. Представлен Государю Императору 1 января 1878 года*, 1; *Столетие Военного министерства 1802-1902*, Т. 4. „Главный штаб. Исторический очерк”, Ч. 3, Кн. 1, Отдел 2, „Комплектование войск с 1855 по 1902 г.”, 109.

⁸⁵ *Освобождение Болгарии. Документы в трех томах*, Том 1, „Освободительная борьба южных славян и Россия. 1875-1877”, 483-484.

⁸⁶ „Часть Генерального Штаба. Числительная сила регулярных войск”, *Вспомогательный отчет о действиях Военного министерства за 1876 год. Представлен Государю Императору 1 января 1878 года*, 9.

⁸⁷ „Высочайшие приказы”, *Правительственный вестник*, № 245, 3(15) ноября 1876 г, 1.

бра/1. децембра цар се јавним указом захвалио свим чиновницима цивилних власти који су учествовали у мобилизацијским пословима.⁸⁸ Истога дана, главникомандујући, велики кнез Николај Николајевич старији упутио се из Петрограда да се придружи оперативној војсци. Пред сам полазак издао је наређење својим потчињенима у коме је изразио уверење да ће „уколико буду морале да учествују у рату, трупе Петербуршког војног округа у потпуности оправдати наде које су у њих полагали Цар, његово величанство и отаџбина“.⁸⁹ Сам велики кнез није успео да оствари сва своја очекивања. Након пет дана главнокомандујући је стигао у Кишињев, где се налазио његов штаб.⁹⁰

Након издавања првог указа о мобилизацији, до 1/13. јуна 1878. издата је још 31 наредба о додатној мобилизацији људства и коња. Регрутација је вршена у 67 губернија и шест области европског и азијског дела Русије и у Великој кнежевини Финској. Мобилисано је још 537.000 људи. Није било ни једног симуланта.⁹¹ Аквизиција коња за војску почела је петог дана прве мобилизације и скоро свуда се завршила 11. дана, а 16. дана у неколико преосталих округа. Добровољном продајом набављено је 58.956 коња (93,5% од потребног броја), док је још 4.040 потребних коња набављено одређивањем жребом.⁹² У току 1877/78. године у набавку коња биле су укључене 53 руске губерније, а прикупљање животиња такође је прошло без инцидентата. Од потребних 136.000 коња, 126.000 је набављено добровољно, око 8.000 жребом и 1.300 без накнаде.⁹³

Војници позвани из резерве најпре је требало да овладају *крн-ком* (руска спорометна пушка острагуша, уведена у наоружање 1867. године – прим. прев.) којом је требало да се боре када пређу Дунав. „Уследила је јединачна обука, затим гађање маневарском муницијом, а од 17. априла, односно четрдесетог дана по мобилизацији и гађање бојевом муницијом – 12 метака по војнику. Захваљујући одличном нижем фицирском и подофицирском кадру пристигли војни обвезници су се веома брзо уклопили у војнички живот, тим пре што је међу њима било и оних који су провели осам година у трупи и на које

⁸⁸ „Высочайшее повеление”, *Русский инвалид*, № 264, 28 ноября 1876 г, 2.

⁸⁹ „Внутренние известия”, *Русский инвалид*, № 257, 20 ноября 1876 г, 3.

⁹⁰ „Внутренние известия”, *Русский инвалид*, № 260, 24 ноября 1876 г, 3.

⁹¹ *Министерство внутренних дел. 1802-1902. Исторический очерк* (Санкт Петербург: тип. М-ва вн. дел., 1902), 140.

⁹² *Описание русско-турецкой войны 1877-78 гг. на Балканском полуострове*, Том 1, „Обстановка перед войной”, 256.

⁹³ *Министерство внутренних дел. 1802-1902. Исторический очерк*, 140.

три до четири године боравка ван строја није оставило никаквог негативног утицаја”.⁹⁴

Мобилизација, а затим и сама борбена дејства, показали су да постоје значајни проблеми у области наоружања руске војске. Наиме, тек 1871. године донета је одлука да се почене са преорушањем војске значајно савременијом пушком мањег калибра (10,67 mm) система *бердан*. Та одлука се није могла тако брзо спровести у дело.⁹⁵ Према плану за 1876. годину, војне фабрике у Тули, Ижевску и Сестрорецку требало је да произведу 144.000 малокалибарских пушака за наоружање пешадије, 15.000 за драгонске и 30.000 за козачке јединице, 5.000 коњичких карабина и 70.000 малокалибарских цеви. Све то је завршено у предвиђеном времену. Поред тога, фабрика у Санкт Петербургу произвела је и 16.250.000 метака калибра 15,24 mm и 102.000.000 малокалибарских метака 10,67 mm (у току 1875. године произведено је 38.500.000 таквих метака).⁹⁶

Године 1876. Бердановим пушкама преоружана је Гарда по ратној формацији, као и 1. гренадирска и три армијске дивизије Санкт Петербуршког војног округа. Козачке „берданке” уврштене су у ратну резерву козачких јединица. На дан 1/13. јануара 1877. године, Министарство војно имало је на располагању 253.152 малокалибарске пушке, 17.810 пушака модела из 1868, те 60.000 козачких и 12.102 коњичка карабина. У исто време, располагало се и са 572.700 пешадијских и 40.597 драгонских пушака система *крнка* и 150.868 пушака са ударном иглом.⁹⁷ Та пушка (војници су је звали *кринка*) уведена је у наоружање 1869. године. Била је лошег квалитета и технички заостајала за напредним моделима тог времена. То су, у ствари, биле пушке са глатким цевима из времена Николаја I, прерађене у изолучене.⁹⁸ Преорушање је настављено, али је 1877. године Берданове

⁹⁴ Вячеслав Борисов, Александр Същанко, *Походы 64-го пехотного Казанского Его Императорского Высочества Великого Князя Михаила Николаевича полка. 1642-1700-1886.* (Санкт Петербург: тип. И.Н. Скороходова, 1888), 479.

⁹⁵ „Переворужение нашей армии”, *Артиллерийский журнал*, № 9 (1871), 152.

⁹⁶ „Часть артиллерийская. Изготовление предметов артиллерийского довольствия”, *Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1876 год. Представлен Государю Императору 1 января 1878 года*, 41.

⁹⁷ „Часть артиллерийская. Снабжение войск предметами артиллерийского довольствия. 1. Ручным оружием”, *Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1876 год*, 43.

⁹⁸ *Исторический очерк деятельности военного управления в первое двадцатипятилетие благополучного царствования Государя Императора Александра Николаевича (1855-1880)*, под ред. ген.-лейт. Богдановича. (Санкт Петербург: тип. М. Стасюлевича, 1881). Том 6, 179.

пушке добила само пешадија из пет дивизија Вилнског војног округа, као и трупе Финског војног округа.⁹⁹ Застарела и непоуздана *крнка* бија је и даље најзаступљенија пушка у наоружању руске војске. Године 1877. било је 603.220 тих пушака у наоружању пешадије и 21.670 код драгона, док је пушка система *бердан* било 406.828 у пешадији, 31.018 код драгона, 91.441 у козачким јединицама, затим 16.348 пешадијских пушака модела 1868 и 16.070 коњичких карабина.¹⁰⁰ То стање је и одредило избор главног оружја са којим је руска пешадија кренула у рат.

Посебан и веома сложен проблем представљали су односи са Румунијом. Већ у рано јутро 12/24. априла, руске трупе почеле су да прелазе границу са том кнежевином. Козаци су напредовали до 100 врста дневно, а пешадија до 70 врста на дан. Тога дана до вечери заузети су Јаши, Галац и Рени. Војска је стигла до Дунава.¹⁰¹ Тога дана главнокомандујући је издао наређење трупама у коме је од потчињених захтевао да се према Румунима односе као према лојалним савезницима, да штите њихове домове као своје сопствене¹⁰², као и прокламацију становништву Румуније у којој је гарантовао „поштовање законитсти, и личну и имовинску сигурност свим мирним грађанима”, као и да ће све набавке на терену бити плаћене у новцу из благајне.¹⁰³ Уопштено узев, румунско становништво је веома срдечно дочекало руске војнике,¹⁰⁴ док су локалне власти радиле само оно што је од њих тражено.¹⁰⁵ У званичном извештају писало је: „Наша дејствујућа армија наставила је несметано концентрацију у Румунији”.¹⁰⁶

⁹⁹ „Снабжение войск предметами артиллерийского довольствия. 1. Ручным оружием”, *Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1877 год. Представлен Государю Императору 1 января 1879 года* (Санкт Петербург: Военное министерство, 1879), 49.

¹⁰⁰ *Исто*, 50.

¹⁰¹ „Известия с театра войны. Телеграмма Его Императорского Высочества Главнокомандующего Действующею Армиєю, от 13-го апреля, из Кишинева”, *Русский инвалид*, № 80, 14 апреля 1877 г, 2.

¹⁰² „Русское военное обозрение. Война России с Турциєю в 1877 году. Приказ по войскам Действующей армии”, *Военный сборник*, № 6 (1877), 143-144.

¹⁰³ „Русское военное обозрение. Война России с Турциєю в 1877 году. Прокламация к жителям княжества Румыния”, *Военный сборник*, № 6 (1877), 144-145.

¹⁰⁴ Владимир П. Гамулецкий, „Из недавнего прошлого. В походе и в битве”, *Русский вестник*, № 6 (1878), Том 135, 586.

¹⁰⁵ „Из походного дневника А.Н. Нарбута”, *Русский архив*, Вып. 10 (1895), 172.

¹⁰⁶ „Русское военное обозрение. Война России с Турциєю в 1877 году. Общий перечень военных действий”, *Военный сборник*, № 6 (1877), 148.

Главномандујући је строго захтевао да трупе не изазивају никакве проблеме, док се војска трудила да прође кроз Румунију, како се изразио један од официра: „на прстима”. Понекад је долазило и до сукоба, али није било озбиљнијих инцидента. Високи официри брзо су схватили да локални званичници од њих очекују учтив третман, те су се трудили да се тако и понашају, без обзира на ситуацију. Таквих случајева било је много. Снабдевање и набавке на територији ове кнежевине спроводиле су се нестручно,¹⁰⁷ а велики проблем представљале су румунске железнице. Оне су биле једноколосечне, грађене по европским стандардима, те су биле уже од руских за 8,5 cm. Квалитет шина био је лош, са доста великих нагиба, што је искључивало кретање великих композиција, а напојника за локомотиве готово да није ни било. У пролеће 1877. године бујице су однеле неколико деоница пруге и саобраћај је заустављен.¹⁰⁸ Руске трупе су користиле само једну железничку линију у Румунији, чија је дужина, са споредним крацима, износила око 700 km. У употреби је било 2.600 вагона и 121 парна локомотива, којима је придодато још 109 руских „парњача” са 1.400 вагона. То су били добри показатељи. Поред тога, свакодневно су саобраћали и возови између Румуније и Аустроугарске, чије су се композиције састојале од 500 вагона са сваке стране. Међутим, због лоше организације саобраћаја велики део возног парка није био у употреби. У новембру 1877. године на румунским пругама стајало је 1.769 неискоришћених вагона.¹⁰⁹ Пропусна моћ, ионако ниска, стално је опадала. Већ у септембру, код Плевне, било је прекида у снабдевању војске пешадијском и артиљеријском муницијом због застоја у саобраћају на румунским железницама.¹¹⁰

Да би се растеретила железница, део јединица се кретао пешке на мањим раздаљинама. За транспорт пешадијске дивизије требало је ангажовати 50 возова, коњичке – 45, а целог корпуса – 160 возова.¹¹¹ Према ондашњим прорачунима, да би се један корпус пребацио

¹⁰⁷ А.Р. „Под Никополем”, *Инженерный журнал*, № 1(1901), 24.

¹⁰⁸ Павел [М]. Лессар, *Военно-железнодорожные постройки русской армии* (Санкт Петербург: Е.И. Колесов, 1879), 3; 7.

¹⁰⁹ Александр Измайлов, *Очерки железнодорожного дела в войне 1877-1878 года* (Санкт Петербург: Тип. Шредера, 1880), 10-11.

¹¹⁰ „Начальник Артиллерии Действующей армии Начальнику Штаба той же армии, 13 сентября 1877 г.”, *Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове* (Санкт-Петербург: издание Военно-исторической комиссии Главного штаба, 1910), Вып. 84, Документы, относящиеся до деятельности тыловых учреждений Армии с 1 сентября по 31 октября 1877 г., 91.

¹¹¹ Александр Измайлов, *Исследование причин, вредно влиявших на сообщение с*

на раздаљину од 250 врста било је потребно 13,5 дана, за 500 врста 14,5 дана и за 750 врста 15,2 дана на прузи са једним колосеком. При маршевању, уз један дан одмора, после свака три дана један корпус прелазео је раздаљину од 250 врста за 13 дана, 500 врста за 22 дана и 750 врста за 34 дана.¹¹²

Русима није пошло за руком да испуне задатак који је пред њих поставила Врховна команда и да пропусну моћ железница подигну на 10 возова дневно. Ако је у априлу 1877. године она износила 4,1 воз дневно, у августу је капацитет подигнут на 6,6, а у септембру на 7,7, да би у новембру пао на свега 1,5 воз дневно.¹¹³ Чак и на јужнотурским железницама, које је крајем јануара 1878. године заузела руска војска, уз коришћење 40 заплењених парних локомотива, било је могуће обезбедити пропусну моћ од седам возова дневно, док ниједан воз није стајао неистоварен дуже од једног дана.¹¹⁴ С друге стране, на румунским железничким станицама није било телеграфа, што је умногоме отежавало организацију саобраћаја.¹¹⁵ Није било ни магацинских простора за складиштење терета, који је морао да се истовара на отвореном. Дешавало се да се истоварен и остављен двопек након кише претварао у кашу.¹¹⁶

Показало се да је румунска администрација била потпуно неспособна да организује појачан транспорт. Њени представници су у време рата наставили да се баве интригама у парламенту и да се цењају око цене услуга које нису могли да пруже. Однос према Русији кретао се од несимпатија до непријатељства. На крају је Врховна команда дошла до закључка да је потребно увести руску управу на железници, што је фактички и урађено у децембру 1877. године.¹¹⁷ Када лакомислено израђени планови штаба Николаја Николајевича старијег нису могли да се остваре, морала је започети хитна изградња нових железничких пруга од Бендера до Галаца (285 врста) и од Фратештија до Зимнице (83 врсте). Прва је изграђена за 100 дана (од чега 58 радних), а први воз њом је прошао 7/19. новембра 1877. године. Друга је завршена за 50 дана и пуштена у рад у децембру

армией в прошедшую войну и средств к их устранению. (Санкт Петербург: Тип. Шредера, 1879), 44.

¹¹² Исто, 45.

¹¹³ Исто, 3-4.

¹¹⁴ А. Измайлов, *Очерки железнодорожного дела в войне 1877-1878 годах*, 13-14.

¹¹⁵ А. Измайлов, *Исследование причин, вредно влиявших на сообщение...*, 11.

¹¹⁶ Исто, 7.

¹¹⁷ Исто, 1-2.

исте године.¹¹⁸ То су били добри резултати. Немци су, на пример, током опсаде Меца изградили обилазницу дугу 36 километара за 40 дана.¹¹⁹ Током изградње железница на румунској територији, и поред подршке кнеза Карола, појавили су се бројни проблеми, пре свега у вези са експропријацијом земљишта,¹²⁰ Брзина изградње утицала је, међутим, на квалитет изграђеног. Пруге су биле тек условно завршене, јер није била успостављена телеграфска мрежа нити су изграђени потребни магацини за смештај роб.¹²¹

Пруге су коришћене као транзитне саобраћајнице, а државу су скупо коштале. Уговор о изградњи додељен је железничком магнату С. С. Пољакову, који је истовремено требало да изгради у Румунији зимске болнице за 5,5 хиљада људи. На радовима је ангажовано 28.000 људи.¹²² Извођач је за обављени посао тражио више од 15.000.000 сребрених рубаља и поред уговорене цене од 10.770.000, а на крају је добио 13.995.000 рубаља.¹²³ Ради поређења, треба рећи да су државне гаранције чистог прихода приватним железничким компанијама износиле 4.000.000 рубаља 1874. године, 5.000.000 рубаља 1875. године и 14.280.000 рубаља 1876. године. Читав превоз трупа железницом коштао је 24.870.000 рубаља,¹²⁴ а укупан приход Министарства саобраћаја за 1877. годину износио је 18.009.000 рубаља.¹²⁵

Мобилизација је показала да су постојали многи проблеми у вези са организацијом, снабдевањем и наоружањем и још пре отпочињања ратних операција и тешко је оптеретила финансије Руске империје. Догађаји који су уследили само су још више погоршали постојеће стање.

*Са руског превео
пуковник др Далибор Денда*

¹¹⁸ П.[М]. Лессар, *Военно-железнодорожные постройки русской армии*, 3-4; 66.

¹¹⁹ Исто, 2.

¹²⁰ Исто, 24.

¹²¹ А. Измайлов, *Очерки железнодорожного дела в войне 1877-1878 годах*, 154.

¹²² „Строитель жел. дорог Поляков Военному Министру, 11 сентября 1877 г., г. Бухарест”, *Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове*, Вып. 84. Документы, относящиеся до деятельности тыловых учреждений Армии с 1 сентября по 31 октября 1877 г, 78-79.

¹²³ А. Измайлов, *Очерки железнодорожного дела в войне 1877-1878 годах*, 159.

¹²⁴ *Всеподданнейший отчет государственного контролера за 1877 год*, 62; 96.

¹²⁵ *Смета доходов и расходов по Министерству Путей сообщения на сметный период 1877 года* (Санкт Петербург: без издавача, 1878), 1.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори:

Annuaire diplomatique de l'Empire de Russie pour l'annee 1877, Seint Petersbourg: Imprimerie du Journal de St-Petersbourg, 1877.

Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1876 год. Представлен Государю Императору 1 января 1878 года. Санкт Петербург: Военное министерство, 1878.

Всеподданнейший отчет по Ведомству путей сообщения за 25 лет, с 19 февраля 1855 по 19 февраля 1880 г. Санкт Петербург: Тип. М-ва путей сообщения, 1880.

Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1877 год, Санкт Петербург: Издание департамента таможенных сборов, 1878.

Освобождение Болгарии. Документы в трех томах, Том 1. Москва: Издательство АН СССР, 1961.

Полное Собрание законов Российской империи, Собрание второе, Том 51. Санкт Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, 1878.

Сборник министерских постановлений и общих правительственных распоряжений Министерства путей сообщения по железным дорогам. Санкт Петербург: Тип. М-ва путей сообщения, 1874.

Сборник министерских постановлений и общих правительственных распоряжений Министерства путей сообщения по железным дорогам, Том 1. Санкт Петербург: Тип. Министерства путей сообщения, 1874.

Сборник министерских постановлений и общих правительственных распоряжений Министерства путей сообщения по железным дорогам, Том 2. Санкт Петербург: Тип. Министерства путей сообщения, 1877.

Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове, Вып. 84. Санкт-Петербург: издание Военно-исторической комиссии Главного штаба, 1910.

Смета доходов и расходов по Министерству Путей сообщения на сметный период 1877 года. Санкт Петербург: без издавача, 1878.

Статистический сборник Министерства путей сообщения, Вып. 2. Санкт Петербург: Типография Министерства путей сообщения, 1878.

Статистический сборник Министерства путей сообщения, Вып. 4. Санкт Петербург: Типография Министерства путей сообщения, 1880.

Штампа:

Артиллерийский журнал
Витебские губернские ведомости
Военный сборник
Журнал Министерства путей сообщения
Кавказ. Газета политическая и литературная
Московские ведомости
Новое Время
Правительственный вестник
Русский инвалид
С-Петербургские ведомости
The Spectator

Литература:

Арциш, Владимир [А]. *Вагоны русских железных дорог*. Пенза: Типо-литография В.Н. Умнова, 1897.

Борисов, Вячеслав, Александр Сыцялко. *Походы 64-го пехотного Казанского Его Императорского Высочества Великого Князя Михаила Николаевича полка. 1642-1700-1886*. Санкт Петербург: тип. И.Н. Скороходова, 1888.

Иванов, Петр Г. *Очерк истории и статистики русского заводского паровозостроения*. Петроград: без издавача, 1920.

Измайлов, Александр. *Исследование причин, вредно влиявших на сообщение с армией в прошедшую войну и средств к их устранению*. Санкт Петербург: Тип. Шредера, 1879.

Измайлов, Александр. *Очерки железнодорожного дела в войне 1877-1878 годах*. Санкт Петербург: Тип. Шредера, 1880.

Исторический очерк деятельности военного управления в первое двадцатипятилетие благополучного царствования Государя Императора Александра Николаевича (1855-1880), под ред. ген.-лейт. Богдановича, Том 6.. Санкт Петербург: тип. М. Стасюлевича, 1881.

Лессар, Павел [М]. *Военно-железнодорожные постройки русской армии*. Санкт Петербург: Е.И. Колесов, 1879.

Мертенс, Оскар. *Тридцать лет (1882-1911 гг.) русской железнодорожной политики и ее экономическое значение*. Москва: Центральное бюро печати Н.К.П.С, 1919.

Милютин, Дмитрий А. *Дневник Д.А. Милютина. 1876-1877 гг*, Том 2. Москва: Библиотека СССР им. В. И. Ленина, 1949.

Министерство внутренних дел. 1802-1902. Исторический очерк. Санкт Петербург: тип. М-ва вн. дел., 1902.

Мокршицкий, Евгений И. *История паровозостроения СССР 1846-1940 гг*. Москва: Государственное транспортное железнодорожное издательство, 1941.

Мокршицкий, Евгений И. *История вагонного парка железных дорог СССР*. Москва: Трансжелдориздат, 1946.

Оленев, Максим, Б. *Русско-турецкая война 1877-1878 гг. Анализ мобилизаций*. Москва: Старая Басманная, 2021.

Описание русско-турецкой войны 1877-78 гг. на Балканском полуострове, Том 1. Санкт Петербург: Воен.-истор. комиссия Гл. штаба, 1901.

Смета доходов и расходов по Министерству Путей сообщения на сметный период 1877 года, Санкт Петербург: без издавача, 1878.

Столетие Военного министерства 1802-1902. Санкт Петербург: Тип. т-ва М. О. Вольф, 1914.

Тищенко, Валерий Н. *Паровозы железных дорог России*. Москва: Олег Сергеев / Локотранс, 2008.

Шишков, Арсений М. *Эксплуатация железных дорог*, Том 1. Санкт Петербург: Типография и хромофотография А. Траншел, 1877.

Dr. Oleg R. Ayrapetov, Assistant Professor
Faculty of the state administration,
Moscow State University „M.V. Lomonosov”
Moscow (Russian Federation)
E-mail: oleg_airapetov@list.ru

MOBILIZATION 1876 – 1877. THE FIRST EXPERIENCE OF IMPERIAL RUSSIA

(Summary)

After the defeat of the Serbian army on October 29, 1876, near Djunis, Emperor Alexander II, after much hesitation, decided to begin mobilizing the Russian army in order to force the Ottoman Empire to conclude an armistice with Serbia. Mobilization caught the army in a period of unfinished transformations. In 1874, universal conscription was introduced, in the same year the Empire's armory factories began producing Berdana rifles, their rearmament in 1877 was not completed. During the first mobilization of the mass army, all this affected the condition and combat capability of the troops. A particularly important and difficult problem was the condition of the railways, besides, the Russian command did not yet have the experience of transferring, concentrating, or supplying such a significant mass of troops by rail. All this had an impact on the war plans and the conduct of military operations beyond the Danube.

KEYWORDS: *Army, The first mass mobilization, 1876-1877, railways, Russia, Romania, Ottoman Empire.*

УДК: 94:616.927-036.22(497.11)"1915"
94:616.921.5(497.11)"1918"
314.117-053.18(497.11)"1915/1918"
COBISS.SR-ID 135962889
DOI број: 10.5937/vig2302081K

Језик рада: Српски
Примљен: 13.07.2023.
Прихваћен: 31.08.2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Владимир Кривошејев

виши научни сарадник, ванредни професор, музејски саветник
Народни музеј Ваљево, Ваљево, Србија
E-mail: vladimir.krivosejev@gmail.com

ЕПИДЕМИЈЕ ТИФУСА И ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ И ЊИХОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ ПО СТАНОВНИШТВО СРБИЈЕ

АПСТРАКТ: Током Првог светског рата територију Србије су захватиле две велике епидемије – епидемија тифуса која је харала током прве половине 1915. године, о којој се релативно много зна, и епидемија шпанске грознице, са краја 1918. године, која се ширила целом планетом, али у Србији до скоро није истраживана, јер се сматрало да није оставила велике последице. Циљ овога рада јесте да одговори на питања: колике су биле смртне последице шпанска грознице у Србији и какве су оне биле у односу на последице тифусне епидемије?

КЉУЧНЕ РЕЧИ: епидемија, пандемија, шпанска грозница, тифус, Србија, Први светски рат, жртве, последице

Српска историографија је деценијама посвећивала велику пажњу војним, политичким и дипломатским аспектима Великог рата, док су теме друштвене историје биле углавном занемариване. Ту спадају и болести од којих су умирала војници и цивили. Смрт у постељи, ван бојног поља, није доживљавана као херојска.

Изузетак представља велика епидемија три тифуса из 1915. године. Разбуктала се у време неформалног примирја на Балкану, због чега је избила у први план, не само српске већ и међународне јавности. У њеном сузбијању активну улогу имале су бројне иностране санитарске мисије из савезничких и неутралних држава, што је борбу против ове болести изнело на дипломатски, па и политички ниво. Зато је епидемија тифуса још током свог трајања постала симбол страдања Србије у Великом рату, али и симбол међународне хуманитарне акције на њеном сузбијању. О њој су писане књиге и чланци, организовани научни скупови, приређиване изложбе, снимани документарни филмови, а своје место нашла је и у белатристици, као и у позоришту. Тако је око ње створен својеврстан митски ореол. Овој епидемији, и Ваљевској болници као њеном симболу, приписивани су и догађаји који са њима нису били повезани,¹ а пијетет је развијен и до новоа недодирљивости: ни једна друга епидемија у Србији није била већа и страшнија од тифусне! На овакав став указује реакција читаоца портала једног српског дневног листа. Испод чланка о страхотама које је оставила епидемија шпанске грознице из 1918. године, којој се у Србији дуже од једнога века, до појаве COVID-а, није придавала пажња, он је написао коментар: „Аустроугарска војска је Србији донела тифус на вашкама, болест која пре овде није постојала. Тифус је много више имао жртава него инфлуенца”.² О запостављању шпанске грознице и непознавању њених последица у Србији указује и изјава проф. др Данице Грујичић. У мају 2020. године она је изјавила: „Кад погледате, нас генетика заиста штити, наши војници су у Првом светском рату умирали од глади, нису умирали од шпанске грознице.”³

¹ Владимир Кривошејев, „Надежда Петровић у призренској и ваљевској ратној војној болници: трагање за временом и местом настанка два музејска предмета”, *Војноисторијски гласник*, 1 (2023), 175-201.

² Коментар на текст: Слободан Ђирић, „Пандемија са обе стране Солунског фронта”, *Политика*, 24. 08. 2020. www.politika.rs/sr/clanak/461043/Drustvo/Pandemija-s-obe-strane-Solunskog-fronta, (приступљено 07. 05. 2022)

³ Тада начелница Центра за неуроонкологију Неурохируршке клинике Клиничког центра Србије и директорка Института за онкологију и радиологију Србије. Изјава дата у мају 2020. године у емисији *Осврт ТВ B92*, а касније, па и током 2021, у више наврата преношена на разним порталима: Anonim, „Nestorović je bio u pravu”, Internet portal B92, 06. 05. 2020, www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=05&dd=06&nav_category=12&nav_id=1681416, (приступљено 10. 02. 2023); S. Ć. „Dr Grujić: Sad svi vide da je dr Nestorović u pravu”, Internet portal Alo, 16. 03. 2021, www.alo.rs/zenske-price/nazdravlje/dr-grujic-sad-svi-vidi-da-je-doktor-nestorovic-u-pravu/395666/vest, (приступљено 10. 02. 2023).

За разумевање разлога оваквог запостављања индикативно је мишљење проф. др Александра Животића, изнето у препоруци за објављивање ауторове монографије о шпанској грозници:⁴ „Феномен *шпанске грознице* је до сада био синоним за мало истраживану и недовољно познату тему у домаћој историјској науци. Појава која је у низу историографских радова учавана најчешће као саставни део ратног амбијента у завршници Великог рата, је на тај начин остала на маргинама историографије иако су њене размере и демографске последице које је изазвала имале планетарни значај. Дуго се претпостављало и да су тој епидемији биле углавном изложене приморске области новостворене југословенске краљевине, па је истраживање токова и последица епидемије у унутрашњости земље углавном изостало.”⁵

Годину дана касније, пошто су се појавили нови радови о шпанској грозници, базирајући се на процене о 100.000 жртава, Чедомир Антић пише: „Овај број је изузетно висок, али је и несумњиво нижи од броја страдалих у већини других европских држава.”⁶

Циљ овога рада јесте да одговори на питања: да ли је епидемија шпанске грознице заиста у Србији имала мале последице, мање него у већина европских држава, и да ли су биле мање од последица тифусне епидемије из 1915. године?

Последице епидемије тифуса из 1915. године

Епидемију тифуса 1915. године карактерише истовремена масовна појава три различите болести са делимично сродним симптомима и називом: трбушног тифуса, који се и раније релативно чешће појављивао међу становништвом и војском, повратног тифуса и пегавог тифуса.⁷ Како је пегавац био најморталнији, а почетак епиде-

⁴ Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанска грозница у Србији 1918-1919, са посебним освртом на ваљевски крај* (Нови Сад – Београд: Прометеј – РТС издаваштво).

⁵ Александар Животић, Препорука за рукопис Владимира Кривошејева: Шпанска грозница у Србији 1918–1919. са посебним освртом на ваљевски крај (имејл послат аутору 18. новембра 2020. године).

⁶ Чедомир Антић, „Епидемије у Србији и Црној Гори током Првог светског рата”, у: *Сузбијање епидемија у нововековној Србији: институционални оквири и практични донети*, уредник Сузана Рајић, (Београд: Филозофски факултет Универзитет у Београду, 2021), 95. Антић коментарише сазнања из рада: Владимир Кривошејев, „Шпанска смрт: прилог проучавању последица пандемије шпанске грознице у Србији”, *Култура полуса*, 43, XVII/2020, 11-28.

⁷ Александар Недок, *Ваљево - српски ратни хируршки центар и град-болница у*

мије се уочава када дође до наглог повећања броја оболелих, а затим и до смртног исхода, епидемија је углавном њему приписивана.

Мада се појава већег броја оболелих од пегавог тифуса уочава већ почетком јесени 1914. године у јужном делу Србије, одакле су болесници транспортовани у Ниш, а нешто касније и на гучевском ратишту, са ког су оболели преношени у Ваљево, до епидемијске експлозије долази по окончању Колубарске битке, када се измешао велики број избеглица, српских војника, рањеника и оболелих, као и аустроугарских заробљеника и остављених рањеника и болесника, од којих су неки били заражени пегавцем. Тако се, у нехигијенским условима смештаја великог броја људи у малим просторима, концентрација изазивача болести знатно повећала, а упућивање војника на одсуства и кућно лечење, као и обиласци болесника, омогућили су да дође до епидемијске експлозије широм Србије.⁸

У Ваљево, као епидемијском епицентру, почетак масовног оболевања уочава се 24. децембра, на Бадњи дан по грегоријанском календару, а од почетка 1915. болесници умиру, мада се спорадичне смрти од последица тифуса у руралним областима ужичког и ваљевског краја региструју већ од средине децембра.⁹ Епидемија је трајала око пола године. Завршена је пре краја пролећа 1915. године, по свему судећи крајем маја, а умрли у јуну, па негде и јулу, углавном су били заражени раније.¹⁰

По окончању рата, у Мемоару намењеном за презентацију на Версајској мировној конференцији 1919. године наглашено је да је од укупне ратне жртве Србије, која је тада процењена на 1.247.345 живота, 360.000 њих, више од четвртине страдалих током рата, умрло од последица тифуса.¹¹ Нешто касније, по смиривању ратних тензија, нове процене су указале да је наведени број нереалан.¹² Члан америчке са-

епицентру велике епидемије 1914–1915. (Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2017); Јелена Јовановић-Симић, *Тифус 1915. године* (Београд, Музеј науке и технике, 2015).

⁸ А. Недок, н.д. Ј. Јовановић-Симић, н.д.; видети и Кривошејев, *Епидемије у Србији 1912-1918*.

⁹ Vladimir Krivošejev, „Epidemije tokom Prvog svetskog rata u ruralnim oblastima Užičkog i Valjevskog okruga: prilog kvantifikaciji ratnih žrtava”, *Istorija 20. veka*, 1 (2024). (број и припреми).

¹⁰ А. Недок, н.д.; Јовановић-Симић, н.д.; видети и Владимир Кривошејев, *Епидемије у Србији 1912-1918* (Нови Сад – Београд: Прометеј – РТС издаваштво, 2023).

¹¹ Миле Бјелајац, „Ратни губици Србије у Првом светском рату – контроверзе око бројева”, *Токови историје*, 1(2021), 49, 51, 72.

¹² Од тада наведен број од 360.000 жртава постаје спекулативни параметар за укупне жртве свих епидемија током ратних година (видети: Кривошејев, *Епидемије у Србији 1912-1918*).

нитетске мисије др Ричард Стронг навео је, 1920. године, да му је у Врховној команди речено да укупан број умрлих у Србији износи 171.725, али тај податак није сачуван ни у једном познатом документу.¹³ Нешто касније, 1925. године, др Владимир Станојевић и др Мориц Були указали су да је број упокојених од пегавог тифуса био око 100.000, док је др Димитрије Антић процињивао да је од свих врста тифуса страдало 135.000 житеља Србије: око 35.000 српских војних лица и око 100.000 грађанских лица, као и око 35.000 странаца – ратних заробљеника.¹⁴

Иако није познато како се до наведене процене дошло, она је и данас најприхваћенија, мада је питање војних жртава епидемије дискутабилно. Према званичним подацима српског санитета у периоду трајања тифусне епидемије, од почетка јануара до краја јуна 1915. године, од свих могућих болести, а не само од тифуса, који је свакако убедљиво преовлађивао, упокојило се 14.916 војника,¹⁵ чиме би војне жртве тифусне епидемије могле да износе до 13.000 људи, што води ка хипотези од око 113.000 жртава међу становницима Србије. Ако се за број умрлих војних лица хипотетички одредимо за заокружену средњу бројку од 25.000, око 125.000 укупних жртава полугодишње епидемије три тифуса представљало би 2,8% од 4.393.315 пописаних становника посткумановске Србије.¹⁶ Неопходно је нагласити да су то процене, а не резултат детаљних анализа, којих и није било, изузев за мањи број ужих територија.¹⁷

¹³ А. Недок, н.д, 43, 75.

¹⁴ Владимир Станојевић, „Епидемија пегавог тифуса у нашој војсци 1914-1915”, у *Историја српског војног санитета – наше ратно санитарско искуство*, уредник. Владимир Станојевић, Београд 1925; реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992, 336-345; Мориц Були., „Моја бактериолошка искуства у ратовима 1912-1918”, у истом зборнику, 514-523; Димитрије Антић, „Пегави тифус у Крагујевцу у I резервној болници 1914-1915”, у истом зборнику, 314-328.

¹⁵ Истовремено, и број од 1.247.345 укупних жртава временом постаје дискутабилан. Појављују се истраживања која указују на могућност да је током ратних година 1914-1918. Србија остала без око 950.000 становника. Видети: Милош Јагодић, „Процена демографских губитака Срба у периоду 1910-1921”, *Српске студије*, 6 (2015), 11-65 и М. Бјелајац, н.д.

¹⁵ М. Бјелајац, н.д, 74.

¹⁶ М. Јагодић, н.д.

¹⁷ Новија детаљна истраживања, заснована на анализама резултата пописа становништва из 1910/13. и 1921. године, указују на одрживост претпоставке да је у Србији током ратних година страдало мање од 1.247.345 особа, колико је наведено у версајском Меморандуму из 1919. године, у којем је број жртава тифусне епидемије утврђен на 360.000, те да је био мањи од 1.000.000 (М. Јагодић, н.д. и М. Бјелајац, н.д.). Та разлика од више од 247.000 оквирно је приближна првобитно наведеној и каснијој, реалнијој бројци жртава тифусне епидемије, тако да би извесно „претеривање” могло бити првенствено са тог аспекта.

Још 1985. године, М. Ђенић је указао да је у једанаест села златиборског среза, за које постоје подаци, епидемија три тифуса збирно умрнула 995 парохијана, што је представљало 4,25% становништва пописаног 1910. године.¹⁸ Скоро три деценије касније, М. Младеновић указује да је у тринаест села у Азбуковици, у широј околини Љубовије, за која постоје сачуване књиге умрлих, тифус однео 611 живота, с тим што се тај број односи не само на упокојене током прве половине 1915, већ и на неколико десетина умрлих од те болести и пре и после епидемије, од 1912. до 1914. и од средине 1915. до 1918, па и неколико умрлих до 1920.¹⁹

Новија истраживања смртности у руралним областима ужичког и ваљевског округа, реализована анализама уписа у књиге умрлих, а квантификована у односу на резултате пописа становништва спроведеног 1910. године, указала су да је у селима парохије цркве у Косјерићу тифус однео 157 живота, што је представљало 5,4% од становништва пописаног 1910. године; 181 упокојени у парохији цркве из Севојна представљао је 5,13%, а 143 умрла у стапарској парохији 6,26% становништва, док је у селима нурије цркве у Ражани смртност била осетно мања – 1,53%.²⁰ Слична ситуација се уочава и нешто северније, у Ваљевском округу. У шест села грачаничке парохије преминуло је 86 особа, односно 2,7% становништва, али у парохији храма манастира Пустућа умрло је 6,36%, а у нурији драчићке цркве 6,3% парохијана. Синтетизовани пресек за 7 парохија из два округа указује да је у 34 села, у којима је 1910. било пописано 21.483 становника, током прве половине 1915. године од тифуса умрло њих 1.133, односно 5,27% становништва.²¹

У другим деловима Србије, за које постоје релевантни подаци, смртност је била знатно мања. С. Степановић је презентовао податак

¹⁸ Милисав Ђенић, „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”, *Ужички зборник*, 14 (1985), 151–164.

¹⁹ Милан Младеновић, *Азбуковица у паклу рата 1914-1918, цивилне жртве* (Љубовија: Библиотека Милован Глишић, 2015).

²⁰ Резултати пописа из 1910. године садржани су у упоредним табелама наредног пописа који је аустроугарска окупаторска управа извршила 1916. године: *Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens. Zusammengestellt auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 10. Juli 1916. in Gegenüberstellung zu jenen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910*, Београд, 1917. Државни архив Србије, Библиотека, Фонд старе и ретке књиге.

²¹ Владимир Кривошејев, „Умрли од тифуса 1915. године у парохијама цркава у Драчићу и Косјерићу : прилог демографској анализи ратних жртава”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2022), 102-118; V. Krivošević, „Epidemije tokom Prvog svetskog rata u ruralnim oblastima Užičkog i Valjevskog okruga”.

да су од 1.304 упокојена током 1915. године, који су уписани у књиге умрлих двеју варошких цркава из Крагујевца, њих 152 били жртве тифуса,²² што значи да је у вароши и тринаест околних села од болести умрло 0,54% становника. У монографији о Трстенику у Великом рату Т. Миленковић је указао да је на територији Трстеничког среза епидемија тифуса током првих пола године 1915. однела животе 875 мештана, односно 2,25% од 38.846 становника пописаних 1910. године.²³

Пандемија шпанске грознице

Током периода 1918–1920. године, пандемија шпанске грознице захватила је целу планету, ширећи се у три ударна таласа.²⁴ Први, у пролеће и делу лета 1918. године, био је релативно бениган; други, јесењи, био је веома погубан, односећи бројне животе широм света. Скоро без међупаузе на њега се надовезао трећи, „зимски”, из последњих дана 1918. и првих месеци 1919. године, али је имао знатно мање последице. Са окончањем трећег таласа болест није нестала, већ се са знатно мањим морталним учинком појављивала као сезонски грип у наредним деценијама, с тим што се прва таква појава, с краја 1919. и првих месеци 1920. године, класификује као четврти талас.²⁵

Процењено је да је од последица шпанске грознице умрло око 50 милиона људи, што је чинило око 3% светске популације.²⁶ Поједини

²² Славко Степановић, „Велики рат 1914–1918 кроз протоколе умрлих цркава крагујевачких”, у: *Стручни скуп: Дванаести архивски дани Архива у Суботици*, 27. септембар 2019, <http://suarhiv.co.rs/files/arhivski-dani/dvanaesti-arhivski-dan/Slavko-Stepanovic.pdf>, приступљено 14. 11. 2020.

²³ Тома Миленковић, *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914–1918*. (Београд: Институт за савремену историју, 2007), 160–162.

²⁴ Видети: Milorad Radusin, „The Spanish Flu : Part I: the first wave”, *Vojnosanitetski Pregled* 69(9) (2012), 812–817; Idem, „The Spanish Flu : Part II: the second and third wave”, *Vojnosanitetski Pregled* 69(10) (2012), 917–92; В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 44–72.

²⁵ Richard Nelsson, „How the 1918 flu pandemic rolled on for years: a snapshot from 1920”, *The Guardian*, May 1, 2020, www.theguardian.com/science/from-the-archive-blog/2020/mar/11/archive-influenza-pandemic-snapshot-1920, (приступљено 15. 11.2022).

²⁶ David Patterson and Gerald Pyle, „The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic”, *Bulletin of the History of Medicine*, 65(1), 4–21, www.jstor.org/stable/44447656, (приступљено 03. 06. 2020).

аутори сматрају да је број умрлих био већи, од 50 до 100 милиона, мада има мишљења да је умрло 40 милиона људи.²⁷

Смртност од шпанског грипа у различитим деловима света, у %

Цео свет	3%
Сједињене Америчке Државе	0,5%
Индија	5%
Нови Зеланд	1%
Мексичка држава Чиापас	10%
Мексико Сити	0,7%
Европа	1,1%
Бугарска	2%
Грчка	2,5%
Британија	0,4%
Немачка	0,76%
Француска	0,75%
Аустроугарска	1,6%

Процењује се да је у Индији умрло око 5% становништва, а на Новом Зеланду мање од 1%.²⁸ У Мексику је од последица пандемије у држави Чиापас умрло 10%, у граду Толуци 1,9%, а у Мексико Ситију 0,7% становништва.²⁹ У Сједињеним Америчким Државама умрло је око 550.000 људи – 0,5% популације, а у Европи 2.640.000 – 1,1%.³⁰ У

²⁷ P.Johnson and J. Mueller, „Updating the accounts: global mortality of the 1918–1920 Spanish influenza pandemic”, *Bull. Hist. Med.*, 76(1)/2002, 105–115, (pristupljeno 10. 09. 2022), DOI: 10.1353/bhm.2002.0022.

Robert J Barro, and other, „The Coronavirus and the Great Influenza Pandemic: Lessons from the Spanish Flue for Coronavirus’s Potential Effects on Mortality and Economic Activity”, NBER Working Paper: National Bureau of Economic Research, April 2020, (pristupljeno 18. 08. 2021), DOI: 10.3386/w26866.

Четрдесет милиона је представљало 2,15% тадашње светске популације. Ако се тај проценат примени на данашње стање, број умрлих би глобално био 165 милиона (Boris Begović, „Економске последице шпанске грознице (1918-1920), skica za ekonomsku istoriografiju jedne pandemije”, *Anali*, 69(1) (2021), 122-158.

²⁸ Anonim, The 1918 influenza pandemic: New Zealand History, <https://nzhistory.govt.nz/culture/influenza-pandemic-1918>, (pristupljeno 12. 09. 2022); Jason Reeve, „Compiling the first list of NZ’s Spanish flu pandemic victims”, Sunday Morning 23 September 2018, www.rnz.co.nz/national/programmes/sunday/audio/2018663721/jason-reeve-compiling-the-first-list-of-nz-s-spanish-flu-pandemic-victims, (pristupljeno: 12. 09. 2022).

²⁹ Željko Cvetnić i Vladimir Savić, „Prije 100 godina španjolska gripa, ‘majka’ svih pandemija poharala je svet”, *Veterinarska stanica*, 49 (5) (2018), 333-341.

³⁰ Fernando Duarte, „Španski grip : kako je svet izgledao posle pandemije 1918”, *BBC svetski servis*, 06.05.2020. www.bbc.com/serbian/lat/svet-52461408, (pristupljeno: 27. 01.

Италији, Шпанији и Португалу страдало је од 1,4 до 2,3% становника, у Бугарској најмање 80.000, односно око 2%, а у Грчкој 2,5%.³¹ У Британији је умрло мање од 0,4%, Немачкој 0,76%, а Француској 0,75% становника. У великој, мултинационалној Аустроугарској, са великим разликама у стандарду живота међу различитим областима, умрло је 1,6% житеља, с тим што је у Варшави и Загребу страдало по 0,25% грађана, а у појединим селима у долини Неретве преко 10% сељана.³²

Последице шпанске грознице у Србији 1918. године

Српска историографија, на основу прећутно прихваћеног става да шпанска грозница није много погодила Србију, цео век није придавала већи значај овој пандемији. Међутим, у публицистичкој литератури се наилази на један податак чије изворно порекло није документовано референцама. Пишући, 2020. године, да је у Бугарској страдало 2%, а у Грчкој 2,5% становништва, Николај Цеков наводи да је у Србији шпанска грозница однела животе 4,2% житеља.³³ Ранија истраживања која би потврдила овакав став била су малобројна и не представљају репрезентативни узорак.

Анализирајући смртност на Златибору током рата, Ђенић је указао да је у 12 од 16 села Златиборског среза, од шпанске грознице, током јесени 1918. године, умрло 775 особа,³⁴ што је представљало око 5% становништва пописаног у аустроугарском попису из 1916. године.³⁵ Миленковић је објавио податак да је у Трстеничком срезу

2023). Зоран Радовановић, *Грип* (Београд: Архипелаг, 2010).

³¹ М. Radusin, „The Spanish Flu : Part II”; Б. Беговић, „Економске последице шпанске грознице”; R. Varro, „The Coronavirus and the Great Influenza Pandemic”; Святослав Князев, „Испанский ужас: что известно о самой страшной пандемии в истории человечества”, *Российская наука*, 11 03. 2018, <https://russian.rt.com/science/article/490710-ispanskiigrpp-epidemiya>, приступљено: 25. 10. 2020. Николај Цеков, „Когато испанският грип уби десетки хиляди Българи”, Internet portal DW.com, 16.03.2020, <https://p.dw.com/p/3ZW32>, (приступљено 22. 01. 2023).

³² D. Feehan and other, „Estimation of potential global pandemic influenza mortality on the basis of vital registry data from the 1918–20 pandemic: a quantitative analysis”. *Lancet. Elsevier*, 368 (9554): (December 2006) 2211–18. (приступљено: 06. 06. 2022). DOI:10.1016/S0140-6736(06)69895-4. Маја Vonić, „Španjolska gripa u Osijeku 1918”, *Scrinia Slavonica*, 14 (2014), 217–234. Ivo Mišur, „Španska gripa u dolini Neretve”, *Acta me hist Adriat*, 17(2) (2019), 251–268.

³³ Н. Цеков, н.д.

³⁴ М. Ђенић, н.д.

³⁵ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 145–147. Наведен број умрлих од шпанске грознице је мањи од броја умрлих од тифуса у једанаест села за која постоје сачуване књиге из 1915. године – 995 (видети раније), али процентуално

шпанска грозница однела животе 1.267 особа, односно 3,74% становништва пописаног 1916.³⁶ Својеврстан непрецизни пресек наведених процената умрлих у ова два среза оквирно је близу проценту који наводи Цеков, с тим што треба нагласити да је 2015. године објављен и попис умрлих цивила у делу Азбуковице.³⁷ Накнадне ауторове анализе указале су на смртност већу него на претходно наведеним територијама. За пар месеци током јесени 1918. у 21 насељу у широј околини Љубовије пандемија је однела 613 живота, односно 7,69% становништва.³⁸

Нова, детаљна истраживања аутора и са њим повезаних сарадника, реализована током протекле три године, таргетирала су више различитих територија Србије, додатно указујући на велике разлике у различитим областима, уз општу одлику да је смртност била знатно већа у руралним него у урбаним срединама, као и у забаченим планинским селима него у приградским и равничарским сеоским насељима.³⁹

Помињана анализа смртности у руралним пределима Ужичког и Ваљевског округа указала је да је у стапарској парохији смртност од шпанске грознице била знатно мања него од тифуса: 78 према 143 смртна случаја. Слично је било и у косјерићкој парохији, где је 62 жртве светске пандемије представљало 3,44% становништва пописаног 1916,⁴⁰ као и у парохији цркве у Севојну где је регистрована смрт 133 парохијана, односно 4,45% становништва.⁴¹ Насупрот томе, 112 умрлих од шпанске грознице у парохији ражанске цркве пред-

већи у односу на број становника (око 5% у односу на 4,25%). Неопходно је имати на уму чињеницу да је, што због претходног страдања, а што због повлачења војске и становника преко Албаније, у јесен 1918. године у Србији живело мање становника него на почетку 1915, на шта директно указује разлика у броју становника по пописима из 1910. и 1916. године, презентована у издању које прати аустроугарски попис 1916: *KuK. Ortsverzeichnis fiir das von den k.u.k., Belgrad: Truppen besetzte Gebiet Serbiens, 1917.*

³⁶ Т. Миленковић, н.д., 160-162.

Наведени број умрлих од шпанске грознице је знатно већи од броја жртава тифусне епидемије, као и од процента умрлих у односу на попис становништва из 1910, када је Србија била насељенија (875; 2,25%).

³⁷ М. Младеновић, н.д.

³⁸ И бројчано и процентуално шпанска грозница је и овде однела више живота него тифусна епидемија. Утврђено је да је на истој територији од последица епидемије тифуса 1915. страдало мање од 600 особа (видети раније).

³⁹ Видети: В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији.*

⁴⁰ У односу на 181 умрлог од тифуса 1915, односно 5,4% од броја становника пописаних 1910.

⁴¹ А од тифуса 1915 умрла је 181 особа, односно 5,13% становништва.

стављало је 5,25% становништва пописаног 1916, док је тифус однео знатно мање жртава – 1,53% становништва пописаног 1910.⁴²

У Ваљевском округу, у селима која су припадала парохија цркве у Грачаници, од шпанске грознице је умрло 144 парохијана, односно 6,17% становништва пописаног 1916, знатно више него од тифуса (86 – 2,7% становништва пописаног 1910). Насупрот томе, у суседној парохији манастира Пустиња од последица епидемије 1915. године умрло је 5,28% парохијана, што је мање него од последица тифуса (6,36%), а разлика у смртности је у драчићкој парохији била још већа – 3.33% : 6,3%.⁴³

У наведених седам парохија из два округа, током два јесења месеца 1918. године, од последица пандемијске болести умрло је 752 особе, односно 4,6% од 16.348 становника пописаних 1916. године, а током прве половине 1915. године тифусна епидемија је однела 1.133 живота, односно 5,27% становника пописаних 1910. године.

Наставак истраживања смртности од последица светске пандемије, рађених на узорку од 53,10% становништва Ужичког среза,⁴⁴ са Ужицем као среским и окружним центром и јединим окружним урбаним насељем, указао је да је ту шпанска грозница однела животе 2,82% пописаног становништва, што је било знатно мање од 5,05% страдалих у оближњем Рачанском срезу, као и од већ поменутих 5% жртава из Златиборског среза.⁴⁵ Још детаљнија истраживања реализована су за територију Ваљевског округа, где је смртност била најмања у централном срезу, Ваљевском, који је обрађен на узорку од 95%. Ту је од последица шпанске грознице умрло 650 мештана, односно 2,37% становништва.⁴⁶ У суседном, брдско-планинском Каменичком срезу анализа узорка од 56% становника среза указала је да је умрло 4,25% житеља.⁴⁷

Анализа смртности од последица шпанске грознице у Мионичком срезу, рађена на узорку од 89% становника, а на основу пописа

⁴² В. Кривошејев, „Епидемије током Првог светског рата у руралним областима Ужичког и Ваљевског округа”.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Што је било условљено доступношћу црквених књига умрлих.

⁴⁵ Владимир Кривошејев, „Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919 године у Ужичком округу”, *Историјска баштина*, 30 (2021), 19-42.

⁴⁶ Владимир Кривошејев, „Последице пандемије шпанске грознице у Ваљевском срезу”, *Историја 20. века* 1 (2021), 35-52.

⁴⁷ Владимир Кривошејев и други, „Смртне последице епидемије шпанске грознице 1918. године у Каменичком срезу ваљевског округа”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2020), 56-86.

умрлих са територије данашње општине Мионица и црквених књига умрлих са територије данашње општине Љиг и дела општине Лајковац, указала је на смрт 3,30% житеља.⁴⁸ У равнијем и севернијем Тамнавском срезу, са центром у Убу, смртност је била мања. Из анализе црквених књига умрлих из парохија које представљају узорак од 55,8% среза види се да је преминуло 2,8% становника пописаних 1916. године.⁴⁹

Ни у централном делу Србије смртност није била мала. У Крагујевцу и тринаест села која припадају парохијама две градске цркве умрло је 179, односно 0,79% парохијана пописаних 1916. године.⁵⁰ У Аранђеловцу и петнаест села из ширег окружења умрло је 616 особа, 3,39% становништва, а у парохији цркве у Јагодини 205 парохијана, односно 1,73% становништва, што је највећа регистрована смртност међу градским парохијама.⁵¹ Нешто северније, на терито-

⁴⁸ Милорад Радојчић, *Мионица у ратовима 1912–1918: поменик ратним жртвама* (Мионица – Београд: Библиотека Милован Глишић – Музеј жртава геноцида Београд, 2020); Милорад Радојчић, „Жртве шпанске грознице у Мионичком атару”, *Гласник историјског архива Ваљево*, 54 (2020), 5-56; Удружење Челник, Љиг, дигитализована грађ, Књига цркве славковачке, храма Светог Преображења, за уписивање умрлих, за период 1915-1935; Књига цркве цветановачке, храма Сабора Светог Архангела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1914-1930; Књига цркве моравичке, храма Светог Архангела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1916-1918 – парохија С. Поповића; Књига цркве моравичке, храма Светог Архангела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1918-1935 – парохија С. Поповића; Књига цркве моравичке, храма Светог Архангела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1918-1935 – парохија М. Радуловића и Књига цркве враћевичке, храма Великогученика Георгија (са уписима за 1918 и 19)

⁴⁹ Матичарска служба Општине Уб, Књига цркве убске, храма Вознесења Господњег, за уписивање умрлих, за период 1916-1935; Књига цркве вуконске, храма Успења Пресвете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1914-1931; Књига цркве новачке, храма Рождества Пресвете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1915-1936 и Књига цркве радљевске, храма Покрова Богородице, за уписивање умрлих, за период 1917-1919. Месна канцаларија Памбуковица, Књига цркве памбуковачке, храма Вознесења, за уписивање умрлих, за период 1916-1935 и Књига цркве докмирске, храма Ваведена, за уписивање умрлих за период 1916-1935.

⁵⁰ В. Кривошејев, „Шпанска грозница у Крагујевцу 1918. године”, *Шумадијски анали*, 12(2022), 174-188. Регистровани број жртава шпанске грознице је већи од регистрованог броја жртава епидемије тифуса: 152 жртве – 0,54% становништва пописаног 1910 (видети раније).

⁵¹ Владимир Кривошејев и Зорица Петровић, „Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919. на територији општине Аранђеловац”, *Шумадијски анали*, 12 (2021), 189-204. Владимир Кривошејев и Нинослав И. Станојловић, „Последице пандемије шпанске грознице 1918. године у Јагодини и Ђуприји”, *Српске студије*, 12 (2021), 205-217. Већ је указано да је у парохијама две градске цркве у Крагујевцу умрло 0,79% парохијана (В. Кривошејев, „Шпанска грозница у Крагујевцу 1918. године”), док је у парохији ваљевске цркве умрло 0,79%, а цркве у Ужицу 0,52% парохијана (Кривошејев, Епидемија шпанске грознице у Србији, 177 и 154).

рији Смедеревског округа, смртност је била мања. У осам руралних насеља Паланачког – Јесеничког среза од пандемијске болести је умрло 273 сељана (1,16%), а у девет насеља Великоорашког среза њих 235 (1,05%).⁵²

Презентовани резултати односе се на насеља која су се током окупације налазила у оквиру аустроугарске окупационе зоне. Истраживања смртности од последица светске пандемије у насељима из бугарске окупационе зоне указала су да је у источном делу Србије смртност била знатно мања него у западном. Књиге умрлих из околине Пожаревца почеле су да се воде тек по одласку Бугара. У две парохије са шест села, вођење књига започело је у новембру 1918, када се епидемија већ увелико разбуктала, с тим што је у једној, због попуњености књиге, прекинуто на измаку епидемијског удара, током децембра. Збирно је регистрована смрт 82 особе, односно 1,60% житеља, али је реална претпоставка да је са нерегистрованим упокојеним смртност била већа.⁵³ У Алексиначком срезу је у 28 обрађених села шпанска грозница однела 257 живота, око 0,9% житеља,⁵⁴ док је у Ћуприји и четири села из парохије варошке цркве преминуло 40 особа (0,47%).⁵⁵

Посебне анализе за део Тимочке крајине реализовала је Јелица Илић,⁵⁶ указавши да је у истраженим деловима Зајечарског и Бољевачког среза од последица пандемије умрло 0,90%, односно 0,50% становништва, док је у узоркованим селима из околине Књажевца живот изгубило 1,47% житеља.

⁵² Владимир Кривошејев, „Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919. године у делу Смедеревског округа – у паланачком и великоорашком срезу”, *Смедеревски зборник* (2021), 77-104.

⁵³ Владимир Кривошејев, „Последице пандемије шпанске грознице у селима Пожаревачког среза”, *Записи, годишњак Архива Пожареваца*, 11(2022), 147-154.

⁵⁴ Владимир Кривошејев и Александар Никезић, „Последице пандемије шпанске грознице у Алексиначком срезу”, у: *Научни скуп: Алексинац и Поморавље у прошлости*, 3. септембар 2021, уредник Сузана Рајић, (Алексинац: Установа културе Алексинац, 2021), 265-279.

⁵⁵ В. Кривошејев и Н. Станојловић, н.д.

⁵⁶ Јелица Илић, „Смрт од шпанске грознице у Бољевачком срезу”, *Флогистон*, 29 (2021), 225-244; Јелица Илић, „Грип или шпанска грозница у Буцаку на Старој планини : резултати истраживања смртности у селима Јаловик Извор и Шести Габар 1918-1919. године”, *Пиротски зборник*, 46 (2021), 25-41; Јелица Илић, „Шпанска грозница у селима на обронцима Тресибабе 1918-1919: резултати истраживања броја умрлих”, *Зборник Народног музеја Ниш*, 30 (2021), 81-95 и Јелица Илић, *Шпанска грозница у долини Тимока*, (Зајечар: Матична библиотека Светозар Марковић, 2022).

Смртност од шпанског грипа на анализираним територијама Србије, у %

Бугарска окупациона зона	
Алексинаначки срез	око 0,90%
Зајечарски срез	око 0,90%
Бољевачки срез	око 0,50%
Узоркована села књажевачке општине	1,47%
Узоркована села пожаревачке општине	преко 2%
Ђупријска парохија (варошка)	најмање 0,47%
Аустроугарска окупациона зона	
Јагодинска парохија (варошка)	1,73%
Паланачки срез	1,16%
Великоорашки срез	1,05%
Општина Аранђеловац	оквирно 2,5%
Крагујевачка парохија (варошка)	0,79%
Трстенички срез	3,74%
Ваљевски срез	2,37%
Каменички срез	око 4,25%
Мионички срез	око 3,30%
Убски срез	око 2,90%
Златиборски срез	око 5,00%
Рачански срез	5,05%
Ужички срез	2,82%
Косјерићки срез	5,96%
Субјелска парохија	око 3,97%
Узоркована села у Азбуковици	7,69%

Презентоване анализе указују на веома велику смртност од последица шпанске грознице у западним деловима Србије, нешто мању у централним, док је у источним областима регистрован знатно мањи број умрлих. Неопходно је нагласити да се уочена разлика у извесној мери може приписати неажурним евиденцијама на територији која је припадала бугарској окупационој зони. Док су у аустроугарској окупационој зони књиге умрлих водили свештеници српске православне цркве, у бугарској су то чинили бугарски. Након капитулације Бугарске они су напустили окупирану територију и једно време, на шта указује наведени пример из околине Пожаревца,

књиге нико није водио. С друге стране, наилази се и на низ примера ретроактивних уписа, али је питање колико су они били ажурни.⁵⁷

На могућност већих пропуста у вођењу књига умрлих из бугарске зоне указује и велика разлика у смртности између суседних места Јагодине и Ћуприје. Како смо видели, у парохији цркве у Јагодини умрло је 1,73%, парохијана, док је у суседној Ћуприји, која је била у бугарској окупационој зони, регистровано 0,47% умрлих.

Претходно наведене анализе књига умрлих које региструју цивилне жртве пандемије, преминуле углавном код својих кућа, а ређе у болници, и уписане у матичне књиге умрлих своје парохије, нису реализоване на репрезентативном узорку. Упркос томе, оне указују да би требало изнети нешто умеренију процену о броју жртава шпанске грознице у Србији у односу на раније наведену од 4,2%.⁵⁸ Могло би да се претпостави да је на територији Србије од шпанског грипа умрло између 2,5 и 3,5% цивилног становништва, у односу на попис из 1916. године.⁵⁹

До прецизне бројке страдалих је за сада немогуће доћи, али се могу изнети оквирне процене, као полазни параметар подложен променама, у складу са даљим истраживањима. Будући да је у на територији посткумановске Србије, према пописима из 1910 и 1913, регистровано 4.393.315, а 1921. године 3.866.885 становника,⁶⁰ и ако претпоставимо да је у време избијања епидемије на њој живело око 3.500.000 житеља, а да је од последица шпанске грознице 1918. године умрло њих 3%, што представља средњу вредност изнете процене, шпанска грозница је у јесен 1918. године могла однети више од 100.000 живота у Србији.⁶¹ Али, то не би биле све жртве.

Будући да наведене анализе указују на цивилне жртве пандемије, умрле углавном код својих кућа, наведени претпостављени број жртава пандемије би требало да буде увећан за оне који су умирали ван својих парохија, на фронту, у избеглиштву, у заробљеничким логорима, као и на путу ка својим домовима, а чија смрт у већини случајева није благовремено регистрована у књигама њихових матичних парохија,⁶² У овом тренутку њихову смрт није могуће квантификова-

⁵⁷ Ј. Илић, *Шпанска грозница у долини Тимока*.

⁵⁸ Н. Цеков, н.д.

⁵⁹ В. Кривошејев, *Шпанска грозница у Србији 1918-1919*.

⁶⁰ М. Јагодић, н.д.

⁶¹ В. Кривошејев, „Шпанска смрт: прилог проучавању последица шпанске грознице у Србији”; Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*.

⁶² Приликом анализа црквених књига умрлих за период са краја 1918. веома

ти, али да се ради о великом броју сведочи разноврсна мемоарска грађа.⁶³

Наиме, због фрагментарних информација немогуће је прецизно одредити број умрлих ван њиховог хабитата. За почетак, што је подложно изменама, могао би да се хипотетички примени однос у складу са односом цивилних и војних жртава тифусне епидемије. Будући да је процењени број цивилних жртава, као и у случају шпанске грознице, био преко 100.000 душа, могло би се претпоставити да је и број војних и интернирских жртава био у претходно наведеном распону који се односи за жртве тифуса, од реалнијих 13.000 до 35.000. Ако се за војна лица и интернирце одредимо за средњу бројку од 25.000, више од 125.000 укупних жртава полугодишње епидемије три тифуса представљало би више од 2,8% становника посткумановске Србије, пре почетка Великог рата.

Закључак

Током Првог светског рата (1914–1918) две велике епидемије су се шириле Србијом – у првој години ратовања, од самог краја 1914. до краја пролећа 1915, епидемија три удружена тифуса (пегави тифус, повратни тифус – рекурент и трбушни тифус), а на самом крају рата, током јесени 1918. године, други изразито морталан талас светске пандемије шпанске грознице. Током протеклог века, српска историографија, као и опште јавно мњење, епидемији тифуса су посвећивали велику пажњу. Упркос томе, прецизан број жртава ове епидемије није утврђен, али се, у недостатку детаљних анализа, усталила процена да је однела животе око 100.000 цивилних становника Србије и од 13.000 до 35.000 војних обвезника. Средњи број укупних жртава

се ретко налази на случајеве регистрација смрти мештана на другој, удаљенијој територији. Такви уписи регистровани су накнадно, са закашњењем од неколико месеци до неколико година, с тим што су многе жртве остале неуписане. Тако је смрт Велизара Вукотића из Голупца код ваљевске Мионице, који је од шпанске грознице умро почетком 1919. године у Холандији, у књизи умрлих његове матичне цркве у Крчмару регистрована наредне 1920. године.

⁶³ Видети: В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 75-130; видети и: Петар Живковић, Сећања 1903-1946, (Зајечар: Народни музеј Зајечар, 2016), 94; Ђорђе Ђукић, „На крају Великог рата војнике је косила и шпанска грозница: сахрањивани су на гробљима у Великом Бечкереку, *Лист Зрењанин*, 20. 1. 2022; Станислав Краков, *Живот човека на Балкану* (Београд: Укронија, 2019), 285 и даље; В. Кривошејев, „Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919. године у делу смедеревског округа” и В. Кривошејев и Н. Станојловић, н.д.

би био око 125.000, што је чинило око 2,8% становништва предратне Србије (по пописима из 1910. и 1913. године).

Насупрот тифусној епидемији, налету морталног таласа шпанске грознице у Србији до скоро није посвећивана пажња, о чему сведочи врло мали број радова на ову тему. Наиме, сматрало се да је шпанска грозница у већој мери заобишла Србију, те да су њене последице биле мање него у већини европских држава, као и да је била знатно мање погубна од епидемије тифуса. Истраживања реализована током последњих година негирала су такве закључке. Спроведене су детаљне анализе уписа у књиге умрлих из различитих делова Србије. Мада они не представљају репрезентативни узорак, ипак чине основу за почетне процене. Реална је претпоставка да је мортални пандемијски удар за пар месеци однео животе од 2,5% до 3,5% становника Србије, регистрованих по попису из 1916. године, што би, ако се одредимо за средњу вредност од 3%, такође представљало преко 125.000 жртава у Србији, у којој је 1918. живело мање становника него 1915. године, а више од 2,8% у односу на број становника из предратног периода.

Мада недовољно прецизне, наведене процене у потпуности негирају претходно уврежене ставове. Неоспорно је да је шпанска грозница у великој мери угрозила Србију. Ако се има у виду да се сматра да је у Европи од последица пандемије страдало 1,1% становника, и то од 0,4% у Британији, преко од 1,4, до 2,3% у Италији, Шпанији и Португалу, до 2,5% у Грчкој, Србија је приликом налета другог таласа пандемије шпанске грознице била међу најугроженијима, ако не и најугроженија европска земља.

Што се тиче односа страдања од тифусне епидемије и шпанске грознице, број умрлих је оквирно исти. Међутим, чињенице указују на то да би шпанска грозница могла бити погубнија од тифуса. Наиме, у тифусној епидемији оболели су умирали од три различите болести, а на крају 1918. године само од једне; смртоносни удар тифуса трајао је око пола године, а шпанске грознице пар месеци. Притом, у време налета шпанске грознице у Србији је живело мање становника него у време налета тифуса.

Неопходно је нагласити да су новија истраживања, заснована на анализама разлике у пописима становништва из 1910/13. и 1921. године, указала на реалну могућност да је у Србији током ратних година страдало мање од 1.247.345 особа, колико се најчешће наводи

сходно подацима из версајског Меморандума из 1919. године, те да је укупни број страдалих од свих узрока у том периоду био мањи од 1.000.000. У истом документу наводи се податак о 360.000 жртава тифусне епидемије. Уочава се да би разлика између тог броја и броја који је касније објављен, а затим, уз даље анализе и прихваћене податке о жртвама тифусне епидемије: од 113.000 до 135.000, оквирно одговарала разлици (225.000 – 247.000) првоботно наведених и укупних губитака у Србији током ратних година, на које је недавно указано.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Матичарска служба Општине Уб, матичне књиге, црквене књиге умрлих.

Месна канцаларија Памбуковица – Општина Уб, матичне књиге, црквене књиге умрлих.

Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens. Zusammengestellt auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 10. Juli 1916. in Gegenüberstellung zu jenen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, Belgrad 1917. Државни архив Србије, Библиотека, Фонд старе и ретке књиге.

Удружење Челник – Љиг, Дигитализоване црквене књиге умрлих.

Антић, Димитрије. „Пегави тифус у Крагујевцу у I резервној болници 1914-1915“. У: *Историја српског војног санитета – наше ратно санитарско искуство*. Уредник. Владимир Станојевић, 314–328. Београд 1925, реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992.

Були, Мориц. „Моја бактериолошка искуства у ратовима 1912–1918“. У: *Историја српског војног санитета – наше ратно санитарско искуство*. Уредник Владимир Станојевић, 514–523. Београд 1925, реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992.

Краков, Станислав. *Живот човека на Балкану*. Београд: Укронија, 2019.

Списак на населенита мејста во Македониа, Моравско и Одринско, Софиа 1917.

Станојевић, Владимир. „Епидемија пегавог тифуса у нашој војсци 1914-1915”. У: *Историја српског војног санитета – наше ратно санитарско искуство*. Уредник Владимир Станојевић, 336-345. Београд 1925, реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992.

Станојевић, Владимир. „Рад санитета за време пробоја Солунског фронта”. Ратник: месечни војни лист, 54(9) (1938), 160-187.

Живковић, Петар. *Сећања 1903–1946*. Зајечар: Народни музеј, 2016.

Литература:

Anonim. „Nestorović je bio u pravu”. Internet portal B92, 06. 05. 2020. www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=05&dd=06&nav_category=12&nav_id=1681416. (Prisuzupčeno: 10. 02. 2023).

Anonim. The 1918 influenza pandemic: New Zealand History. <https://nzhistory.govt.nz/culture/influenza-pandemic-1918>. (Prisuzupčeno: 12. 09. 2022).

Антић, Чедомир. „Епидемије у Србији и Црној Гори током Првог светског рата”. У: *Сузбијање епидемија у нововековној Србији: институционални оквири и практични домети*, Зборник радова. Уредник Сузана Рајић, 85-98. Београд: Филозофски факултет Универзитет у Београду, 2021.

Barro, Robert J., José F. Ursúa, and Joanna Weng. „The Coronavirus and the Great Influenza Pandemic: Lessons from the Spanish Flue for Coronavirus’s Potential Effects on Mortality and Economic Activity”. NBER Working Paper: National Bureau of Economic Research April 2020. (Prisuzupčeno: 18. 08. 2021). DOI: 10.3386/w26866.

Беговић, Борис. „Економске последице шпанске грознице (1918-1920), скица за економску историографију једне пандемије”. *Анали*, 69(1) (2021), 122-158.

Бјелајац, Миле. „Ратни губици Србије у Првом светском рату – контроверзе око бројева”. *Токови историје*, 1 (2021), 41 – 84.

Цеков, Николај. „Когато испанскијат грип уби десетки хилади Блгари”. Internet portal DW.com, 16.03.2020. <https://p.dw.com/p/3ZW32>. (Prisuzupčeno: 22. 01. 2023).

Cvetnić, Željko i Vladimir Savić. „Prije 100 godina španjolska gripa, majka svih pandemija poharala je svet”. *Veterinarska stanica*, 49 (5) (2018), 333-341.

Duarte, Fernando. „Španski grip: kako je svet izgledao posle pandemije 1918”, BBC svetski servis, 06.05.2020. www.bbc.com/serbian/lat/svet-52461408. (Pristupljeno 27. 01. 2023).

Ђенић, Милисав. „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”. *Ужички зборник*, 14 (1985), 151–164.

Ђукић, Ђура, „На крају Великог рата војнике је косила и шпанска грозница: сахрањивани су на гробљима у Великом Бечкерекy”. *Лист Зрењанин*, 20. 1. 2022.

Feehan, Dennis, Christopher JL Murray, Alan D Lopez, Brian Chin and Kenneth H Hill. „Estimation of potential global pandemic influenza mortality on the basis of vital registry data from the 1918–20 pandemic: a quantitative analysis”. *Lancet. Elsevier*, 368 (9554): (December 2006) 2211–18. (Pristupljeno: 06. 06. 2022). DOI:10.1016/S0140-6736(06)69895-4.

Илић, Јелица. „Смрт од шпанске грознице у Бољевачком срезy”. *Флогистон*, 29 (2021), 225-244.

Илић, Јелица. „Грип или шпанска грозница у Буџаку на Старој планини: резултати истраживања смртности у селима Јаловик Извор и Шести Габар 1918-1919. године”. *Пиротски зборник*, 46 (2021), 25-41.

Илић, Јелица. „Шпанска грозница у селима на обронцима Тресибабе 1918-1919: резултати истраживања броја умрлих”. *Зборник Народног музеја Ниш*, 30 (2021), 81-95.

Илић, Јелица. *Шпанска грозница у долини Тимока*. Зајечар: Матична библиотека Светозар Марковић, 2022.

Јагодић, Милош. „Процена демографских губитака Срба у периоду 1910–1921”. *Српске студије*, 6 (2015), 11–65.

Johnson P. and Mueller J. „Updating the accounts: global mortality of the 1918–1920 Spanish influenza pandemic”. *Bull. Hist. Med.*, 76(1) (2002), 105–115. (Pristupljeno: 10. 09. 2022). DOI: 10.1353/bhm.2002.0022.

Јовановић-Симић, Јелена. *Тифус 1915. године*. Београд: Музеј науке и технике, 2015.

Кнезев Свјатослав, „Испанскии ужас: что известно о самой страшной пандемии в истории человечества”. *Россиискаја наука*, 11 03. 2018. <https://russian.rt.com/science/article/490710-ispanskii-gripp-epidemiya>. (Приступљено: 25. 10. 2020).

Кривошејев, Владимир. „Шпанска смрт: прилог проучавању последица пандемије шпанске грознице у Србији”. *Култура полиса*, 43(XVII) (2020), 11-28.

Кривошејев, Владимир. *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918-1919, са посебним освртом на ваљевски крај*. Нови Сад – Београд: Прометеј – РТС издаваштво, 2020.

Кривошејев, Владимир. „Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919 године у Ужичком округу”. *Историјска баштина*, 30 (2021), 19-42.

Krivošejev, Vladimir. „Posledice španske groznice u Valjevskom srezu”. *Istorija 20. veka* 1(2021), 35-52.

Кривошејев, Владимир. „Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919. године у делу Смедеревског округа – у паланачком и великоорашком срезу”. *Смедеревски зборник* (2021), 77-104.

Кривошејев, Владимир. „Шпанска грозница у Крагујевцу 1918. године”. *Шумадијски анали*, 12 (2022), 174-188.

Кривошејев, Владимир. „Последице пандемије шпанске грознице у селима Пожаревачког среза”. *Записи: годишњак Архива Пожаревац*, 11(2022), 147-154.

Кривошејев, Владимир. „Умрли од тифуса 1915. године у парохијама цркава у Драчићу и Косјерићу: прилог демографској анализи ратних жртава”. *Војноисторијски гласник*, 2 (2022), 102-118.

Кривошејев, Владимир. „Надежда Петровић у призренској и ваљевској ратној војној болници: трагање за временом и местом настанка два музејска предмета”. *Војноисторијски гласник* 1 (2023), 176-201.

Krivošejev, Vladimir. „Epidemije tokom Prvog svetskog rata u ruralnim oblastima Užičkog i Valjevskog okruga: prilog kvantifikaciji ratnih žrtava”. *Istorija 20. veka*, 1(2024). (broj u pripremi)

Кривошејев, Владимир. *Епидемије у Србији 1912-1918*. Нови Сад – Београд: Прометеј – РТС издаваштво, 2023.

Кривошејев, Владимир и Јелена Кривошејев и Ален Радосављевић. „Смртне последице епидемије шпанске грознице 1918. године у Каменичком срезу ваљевског округа”. *Војноисторијски гласник*, 2(2020), 56-86.

Кривошејев, Владимир и Александар Никезић. „Последице пандемије шпанске грознице у Алексиначком срезу”, *У: Научни скуп: Але-*

ксинац и Поморавље у прошлости, 3. септембар 2021. Уредник: Сузана Рајић, 265-279. Алексинач: Установа културе Алексинач, 2021.

Кривошејев, Владимир и Нинослав Станојловић. „Последице пандемије шпанске грознице 1918. године у Јагодини и Ћуприји”. *Српске студије*, 12(2021), 205-217.

Кривошејев, Владимир и Зорица Петровић. „Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919. на територији општине Аранђеловац”. *Шумадијски анали*, 12 (2022), 189-204.

Миленковић, Тома. *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914-1918*. Београд: Институт за савремену историју, 2007.

Mišur, Ivo. „Španska gripa u dolini Neretve”. *Acta me hist Adriat*, 17(2) (2019), 251-268.

Младеновић, Милан. *Азбуковица у паклу рата 1914-1918, цивилне жртве*. Љубовија: Библиотека Милован Глишић, 2015.

Недок, Александар. *Ваљево - српски ратни хируршки центар и град-болница у епицентру велике епидемије 1914 - 1915*. Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2017.

Nelsson, Richard. „How the 1918 flu pandemic rolled on for years: a snapshot from 1920”. *The Guardian*, May 1, 2020. www.theguardian.com/science/from-the-archive-blog/2020/mar/11/archive-influenza-pandemic-snapshot-1920, (Pristupljeno: 15. 11. 2022).

Patterson, David and Pyle Geral. „The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic”, *Bulletin of the History of Medicine* 65(1)/1991, 4-21. www.jstor.org/stable/44447656. (Pristupljeno: 03. 06. 2020).

Радојчић, Милорад. *Мионица у ратовима 1912-1918 : поменик ратним жртвама*. Мионица – Београд: Библиотека Милован Глишић – Музеј жртва геноцида Београд, 2020.

Радојчић, Милорад. „Жртве шпанске грознице у Мионичком атапу”. *Гласник историјског архива Ваљево*, 54 (2020), 5-56.

Radovanović, Zoran. *Grip*. Београд: Arhipelag, 2010.

Radusin, Milorad. „The Spanish Flu: Part I: the first wave”. *Vojnosanitiski Pregled* 69(9) (2012), 812-817.

Radusin, Milorad. „The Spanish Flu: Part II: the second and third wave”. *Vojnosanitetski Pregled* 69(10) (2012), 917-92.

Reeve, Jason. „Compiling the first list of NZ's Spanish flu pandemic victims”. Sunday Morning, 23 September 2018. www.rnz.co.nz/national/programmes/sunday/audio/2018663721/jason-reeve-compiling-the-

first-list-of-nz-s-spanish-flu-pandemic-victims. (Pristupljeno: 12. 09. 2022).

S. Ć. „Dr Grujić: Sad svi vide da je dr Nestorović u pravu”. Internet portal Alo, 16. 03. 2021. www.alo.rs/zenske-price/nazdravlje/dr-grujicic-sad-svi-vidi-da-je-doktor-nestorovic-u-pravu/395666/vest. (Pristupljeno: 10. 02. 2023).

Степановић, Славко. „Велики рат 1914–1918 кроз протоколе умрлих цркава крагујевачких”. У: *Стручни скуп: Дванаести архивски дани Архива у Суботици*, 27. септембар 2019. <http://suarhiv.co.rs/files/arhivski-dani/dvanaesti-arhivski-dan/Slavko-Stepanovic.pdf>. (Приступљено: 14. 11. 2020).

Тирић, Слободан. „Пандемија са обе стране Солунског фронта”. *Политика*, 24. 08. 2020. www.politika.rs/sr/clanak/461043/Drustvo/Pandemija-s-obe-strane-Solunskog-fronta. (Приступљено: 07. 05. 2022).

Vonić, Maja. „Španjolska gripa u Osijeku 1918”. *Scrinia Slavonica*, 14 (2014), 217–234.

Животић, Александар. Препорука за рукопис Владимира Кривошејева „Шпанска грозница у Србији 1918-1919. са посебним освртом на ваљевски крај”. И-мејл послат аутору 18. новембра 2020. године.

Dr. Vladimir Krivošejev

Senior research associate; Associate Professor; Museum advisor
Valjevo National Museum; Valjevo, Serbia
E-mail: vladimir.krivosejev@gmail.com

**THE EPIDEMICS OF TYPHUS AND SPANISH
FLUE AND THEIR CONSEQUENCES ON THE
POPULATION OF SERBIA**

(Summary)

During the First World War, Serbia was hit by two major epidemics: the typhus epidemic and the Spanish flu epidemic. The typhus epidemic, which is relatively well-known, spread throughout the first half of 1915. The Spanish flu, in its second and deadliest wave, affected the entire planet by the end of 1918, but it was not extensively studied in Serbia until recently. There was an opinion that, unlike other countries, Serbia was not heavily affected by it. The aim of this study is to answer the questions: Did the

Spanish flu epidemic indeed have fewer consequences in Serbia compared to most European countries, and were its effects less severe than those of the typhus epidemic in 1915?

Despite numerous studies, the exact number of victims of the typhus epidemic has not been determined, but an estimate has been accepted that this epidemic claimed the lives of around 100,000 civilian inhabitants of Serbia and 13,000 to 35,000 military conscripts.

Research conducted in the last three years has indicated an estimation that the number of deaths in Serbia from the global pandemic was similar to the number of deaths from typhus. Considering that Serbia had a smaller population in 1918 compared to 1915, that number represented approximately 3% of the population at that time, making the Spanish flu more devastating than typhus. If it is taken into account that it is considered that 1.1% of the population in Europe suffered from the consequences of the pandemic, ranging from 0.4% in Britain to 1.4% to 2.3% in Italy, Spain, and Portugal, and up to 2.5% in Greece, Serbia was among the most threatened, if not the most threatened European countries by this pandemic.

KEY WORDS: *epidemic, pandemic, Spanish fever, typhus, Serbia, World War I, victims, consequences*

УДК: 355.233.11(497.1)“193“
37.091.3.:796(497.1)“193“
COBISS.SR-ID 136008201
DOI број: 10.5937/vig2302105M

Језик рада: Српски
Примљен: 19.10.2023.
Прихваћен: 01.12.2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Марко Б. Милетић, научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
E-mail: marko.miletic1990@gmail.com

ОБАВЕЗНО ТЕЛЕСНО ВАСПИТАЊЕ: СКРИВЕНА ПРЕДВОЈНИЧКА ОБУКА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

АПСТРАКТ: На основу архивске грађе, штампе и историографске литературе у раду се анализира увођење институције Обавезног телесног васпитања у друштвени живот ваншколске омладине Краљевине Југославије. У ствари, радило се о предвојничкој обуци. Тежиште рада посвећено је законским оквирима, циљевима, почетку извођења наставе, плану и програму рада, питањима надлежних органа за извођење наставе и наставног кадра, материјалном обезбеђењу и раду празничних течајева.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: обавезно телесно васпитање, предвојничка обука, ратне припреме, Краљевина Југославија

Крај Првог светског рата дочекан је са нестрпљењем, па су се двадесете године одликовале наглашеном жељом за миром. Међутим, већ наредна деценија је донела велике промене у политичком животу Европе. Дотадашњи међународни поредак запао је у озбиљну кризу, а идеју мира замениле су мисли о новом рату. Међу европским лидерима завладала је ратна психоза, па су све државе започеле интензивне војне припреме, које су у другој половини три-

десетих година извођене до граница крајњег напрезања, или, како су то забележили у Обавештајном одељењу Главног генералштаба Југословенске војске: „Европа је доспела до тачке на којој се налазила пред [Први] Светски рат. Присуствујемо поново призору где државе најнапредније у погледу материјалне цивилизације свим снагама теже да нагомилају што више разорних средстава. (...) Један народ повећава своје наоружање под изговором да суседни народ представља за њега опасност. Други узвраћа на ту опасност тобожњим одбрамбеним мерама.”¹

Све чешће се говорило да су шансе за избегавање рата бивале све мање, док су војни стручњаци процењивали да је за очекивани сукоб пресудна улога била намењена војној техници. Но, упркос томе, свима је било јасно да она није и једино битна. Без војно обученог становништва, физички припремљеног да издржи све ратне напоре и тегобе, ниједна држава није могла да рачуна на могућност одбране своје територије. Због тога је рад на војном оспособљавању становништва, како кроз обавезно служење у кадру, тако и кроз систематско спровођење физичког васпитања за војничке потребе, постао једна од најбитнијих ставки у ратним припремама европских држава.

Телесно васпитање било је нарочито значајно у земљама којима су мировним уговорима, потписаним по завршетку Првог светског рата, били ограничени војни ефективи, као што су Немачка, Аустрија, Мађарска и Бугарска. Немачка је, на пример, формирала већи број организација физичке културе у којима је извођена војна обука омладине, што јој је помагало да заобиђе провере Међусавезничке комисије за контролу наоружања. Најбројнија организација те врсте у Немачкој, пре доласка нациста на власт, било је „Турнерство”, које је 1933. године окупљало око 1.600.000 чланова. У свом плану и програму рада оно је имало и војни део у који је, поред осталог, улазила и обука у гађању, бацању бомби или јуришању на препреке. После доласка нациста на власт примат је у тој области преузела организација *Хитлерјугенд* у којој су се, кроз телесно и морално васпитање, дечасти старости од 10 до 18 година учили гађању из малокалибарског оружја, преносу наређења, оријентацији у простору, употреби оптичких инструмената, изради крокија, састављању извештаја, организацији маршевских

¹ Војни Архив (ВА), Пописник 17, кутија 24, фасцикла 1, документ 2 (П17, 24-1-2), Извештај о развоју и стању војне силе и војнополитичке делатности у свету (март-април 1937).

колона итд.² Слично је било и у осталим наведеним земљама. С друге стране, на физичко васпитање пажњу су обраћале и земље победнице Првог светског рата, међу којима су се посебно истицале Италија и Француска. Штавише, у Француској је од 1928. године био на снази Закон о обавезној војној припреми, а од 1932. Закон о припреми за војну службу, према чијим одредбама је предвојничка обука омладине била обавезна и била под непосредним надзором војних власти. У Италији је предвојничка обука извођена у оквиру рада фашистичке омладинске организације „Акција Балила”, у којој је постојало осам различитих скупина, подељених према узрасту и полу, а у другој половини тридесетих година у њихов рад је било укључено око 4.000.000 милиона младих.³ Наиме, „Акција Балила” окупљала је целокупну мушку и женску омладину у земљи, са задатком да стекну „претежно војничко фашистичко образовање”.⁴ С тим у вези, у југословенском Генералштабу је процењивано да се мушка омладина у Европи у то време готово искључиво васпитавала за ратне подвиге.⁵

Увођење обавезног телесног васпитања у Краљевини Југославији

У првој деценији постојања Краљевине Југославије, телесно васпитање било је препуштено приватној иницијативи и развијало се у два правца – кроз соколство и различита спортска друштва. Тим питањем држава је озбиљније почела да се бави тек крајем 1929. године, пошто је 5. децембра донела Закон о оснивању Сокола Краљевине Југославије, чиме је извршено окупљање свих соколских фракција у једну целину.⁶ Наредни, веома важан корак у правцу организова-

² Стојан Милорадовић, „Неколико посматрања о спреми младежи за војску путем спорта код Немаца и преко соколства код нас”, *Ратник*, бр. 6 (1933), 13–30; Б. А, „Васпитање омладине и њена предкадровска обука: Поводом чланка ђенерала Вегана ‘Омладина’, *Ратник*, бр. 4 (1937), 19–20; Nikola Žutić, „Militarizacija fizičke kulture u Kraljevini Jugoslaviji 1929–1935”, *Istorija 20. veka*, VI, br. 1–2 (1988), 109;

³ Никола А. Виторф, „Војна обука ван кадра: Предкадровска обука”, *Ратник*, бр. 4 (1938), 26–30.

⁴ Стојан Милорадовић, „Војно васпитање италијанске омладине”, *Ратник*, бр. 12 (1932), 54–63; Далибор Денда, *Шлем и шајкача: Војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*, (Нови Сад: Матица српска, 2019), 183.

⁵ ВА, П17, 24-1-2, Извештај о развоју и стању војне силе и војнополитичке делатности у свету (март–април 1937).

⁶ О томе више у: Стеван Р. Кнежевић, „Соко Краљевине Југославије и наше дужности”, *Ратник*, бр. 3 (1930), 98–106; Стеван Р. Кнежевић, „Војска и соколство”, *Ратник*, бр. 11 (1931), 104–113; Nikola Žutić, *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*, (Beograd: Angrotrade, 1991).

ног развоја физичког васпитања становништва власти Краљевине Југославије преузеле су у децембру 1931. године, када је установљено Министарство физичког васпитања народа, са задатком да врши надзор над извршењем Закона о соколу и свим осталим организацијама којима је циљ био телесно васпитање.⁷ Историчар др Никола Жутић је, као главни разлог за појачану бригу државе за развој физичке културе, навео „подизање одбрамбене снаге земље”.⁸

У годинама које су уследиле, држава је најпре покушала да телесно васпитање омладине спроведе кроз постојеће организације: Соколе Краљевине Југославије, скаутске организације, стрељачке дружине, ватрогасна друштва, коњичке и друге спортске клубове. Међутим, упркос њиховој разноврсности, ниједна од њих није успела да у свој рад у већем проценту укључи и најмногобројнији део становништва – сељаштво. О томе сликовито говоре статистички подаци прикупљени током 1933. године, који су показали да је у све наведене организације било укључено свега око 5% омладине, од чега је трећина била у Сокоlima.⁹ Осим тога, у Министарству физичке културе су сматрали да је стање телесног развоја југословенске младежи у том тренутку било изузетно забрињавајуће. Такав став заснивао се на подацима који су говорили да је у средњим школама било тек око 40% добро развијених омладинаца, што је доводило до тога да је 30 до 40% регрута било неспособно за војну службу, а у неким крајевима земље тај проценат је износио и до 70%.¹⁰ Имајући све то у виду, држава је одлучила да у друштвени живот омладине уведе институцију обавезног телесног васпитања. То је подразумевало организовану и систематску акцију за складно усавршавање физичких способности омладине ради одржавања или побољшања здравља, као и за буђење свесности колективитета, дисциплине и солидарности.¹¹

После низа припремних радњи, у јануару 1934. године донет је *Закон о обавезном телесном васпитању*, по којем је телесно васпитање било обавезно за мушку и женску омладину у свим школама

⁷ Архив Југославије (АЈ), фонд 71 – Министарство физичког васпитања народа Краљевине Југославије (МФВН КЈ), фасцикла 1, архивска јединица 1 (71-1-1), *Образложење предлога Закона о обавезном телесном васпитању*.

⁸ N. Žutić, „Militarizacija fizičke kulture u Kraljevini Jugoslaviji 1929–1935”, 110–111.

⁹ АЈ, МФВН КЈ, 71-3-7, *Реферат по питању спровођења Закона о обавезном телесном васпитању*.

¹⁰ АЈ, МФВН КЈ, 71-1-1, *Образложење предлога Закона о обавезном телесном васпитању*.

¹¹ Исто.

ма, као и за сву мушку омладину ван школа од довршене основне школе до навршене 20 године живота.¹² Обавезна настава телесног васпитања школске омладине требало је да се изводи у основним, продуженим и средњим школама, како државним, тако и самоуправним, професионалним и приватним, изузев на Универзитету и њему равним високим школама, и то по наставном плану и програму који је прописао министар физичког васпитања народа.¹³ С друге стране, обавезна настава телесног васпитања за ваншколску омладину требало је да се изводи кроз празничне течајеве, као и кроз рад соколских друштава и чета или удружења и установа којима је циљ рада било телесно вежбање.¹⁴ На тој основи изграђен је целокупни систем, тако да су деца и млади, од поласка у основну школу до одласка у војску, пролазили кроз процес обавезног телесног васпитања.¹⁵

Циљеви, почетак извођења и план и програм рада обавезног телесног васпитања

Основни циљ обавезног телесног васпитања било је физичко, морално и национално подизање омладине. С тим у вези, оно је код својих обвезника требало да: „1) развија националну свест и љубав према Отаџбини, која се испољавала у подношењу свих жртава за њену одбрану; 2) помаже природном развоју организма, одстрањује и спречава штетне утицаје и њихове последице по исти; 3) развија радну способност организма, у првом реду брзину и окретност; 4) формира душевне способности (врлине), особито јаку вољу, од-

¹² Закон је предвидео и постојање могућности ослобађања обвезника од обавезног телесног васпитања, које је могло бити привремено или стално, а у ту сврху донет је и посебан Правилник о оцени способности омладинаца. Обвезници су могли да буду привремено ослобођени своје обавезе у случају обољевања од заразних, унутрашњих или спољашњих акутних или субоакутних болести, као и физичких повреда и то за време болести и опоравка. Своје обавезе трајно су били ослобођени обвезници који су боловали од рака, лимфогрануломатозе, туберкулозних обољења, трахома, терцијалне форме сифилиса са јаким променама и дефектима на костима и кожи, као и они који су имали видно изражен инвалидитет, слепило, глувонемост, срчане мане, епилепсију и све врсте тежих душевних болести. (А), МФВН К), 71-1-2, *Правилник о оцени способности обвезника обавезног телесног васпитања*).

¹³ Више о томе: Милош Масаловић, „Предвојничко васпитање наше школске омладине”, *Ратник*, бр. 5 (1938), 116–122.

¹⁴ „Закон о обавезном телесном васпитању”, *Службене новине Краљевине Југославије*, XVI, бр. 26, 2. 2. 1934, 77.

¹⁵ „Експозе г. др. Ханжека о обавезном телесном васпитању омладине”, *Правда*, 16. 11. 1933, 2.

важност, присутност духа, срчаност, самосавлађивање, смисао за лепоту, другарство, заједницу и осећај дужности и дисциплине; 5) побуђује разумевање за телесно васпитање и хигијену, које су основ здравља; 6) диже општу отпорност и заједничку вредност држављанина будућег браниоца Отаџбине, те га припрема на све тегобе напорне војничке службе.”¹⁶

За држање наставе обавезног телесног васпитања формирану су *празнични течајеви* који су могли да се одржавају само недељом или, у изузетним случајевима, другим даном, који је опет морао да буде неки мањи празник. Уколико би у недељу падао велики државни или верски празник, наставе није било. Питање почетка и трајања наставног часа у празничним течајевима регулисала је месна општинска управа у договору са наставницима и свештеницима, док су у градовима за то морали да буду консултовани и управници празничних школа (трговачких, занатских и осталих). Настава није смела да траје краће од једног и по до два часа. У соколским и другим удружењима, којима је Министарство физичког васпитања народа дало нарочиту дозволу за реализацију те наставе, извођена је према правилницима тих друштава. Наставна година у празничним течајевима требало је да почиње 1. априла једне, и да се завршава 31. марта наредне године.¹⁷

Уредба о оснивању празничних течајева, донета 1. априла 1935. године, предвиђала је да су они морали одмах да се формирају у градовима који су спадали под Закон о градским општинама. У осталим општинама најпре је требало да се створе могућности за успешан рад, па тек затим да се оснују празнични течајеви.¹⁸ Због потребног времена за доношење различитих подзаконских аката, било је предвиђено да настава са ваншколском омладином у градовима, 1935. године, почне са малим закашњењем, односно 2. јуна.¹⁹ Коначно, извођење обавезног телесног васпитања у целој земљи требало је да почне 1. јуна 1937. године.²⁰

¹⁶ АЈ, МФВН КЈ, 71-1-2, *План и програм наставе за ваншколску омладину*.

¹⁷ „Уредба о оснивању и раду празничних течајева и извршењу осталих одредаба Закона о обавезном телесном васпитању”, *Службене новине Краљевине Југославије*, XVII, бр. 77, 1. 4. 1935, 343.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Радмило Белић, „Општи значај обавезног телесног васпитања и његови главни принципи”, *Београдске општинске новине (БОН)*, бр. 3–4 (1936), 226.

²⁰ АЈ, МФВН КЈ, 71-10-25, Реферат рађен у Министарству физичког васпитања народа, 7. 9. 1938. године. Од доношења Закона о обавезном телесном васпитању, па до почетка 1937. године, Министарство физичког васпитања народа испитивало је могућности за спровођење организације обавезног телесног васпитања и отпочињања

План и програм наставе превиђао је да су обвезници били подељени према годинама старости у три групе: прву – од 11. до навршене 14, другу – од 15. до навршене 17. и трећу – од 18. до навршене 20. године. Настава је извођена по групама и била је подељена на следеће групе предмета: 1) Морално и национално васпитање, 2) Опште телесно васпитање и 3) Специјално телесно васпитање. Настава за прву групу предмета вршена је по теоријском принципу, док је за преостале две групе извођена практично. Теоријска настава требало је да се, у значајнијем обиму, изводи зими када су услови за практично вежбање били лошији због неповољних временских прилика и недостатка одговарајућег простора.²¹

Дечаци старости од 11 до 14 година највише времена (40%) проводили су у извођењу општег телесног васпитања у које су улазиле вежбе обликовања и учинка, као и пливање, смучање и естетске вежбе. Незнатно мање времена (35%) било је посвећено специјалном телесном васпитању (предвојничкој обуци), које је за дечаке поматутог узраста подразумевало стројеве вежбе, познавање земљишта и карте и игре у пољу. Најмање наставног времена (25%) било је предвиђено за морално и национално васпитање на коме су обвезници стицали знања о краљу, династији Карађорђевића, уједињењу, отаџбини, застави, родољубљу, вери, јединству, послушности, држави и дужностима грађана, величини, пространству и становништву Краљевине Југославије и географији своје бановине, као и личној хигијени, општој чистоћи, храни и пићу, ваздуху и води, заразним болестима и дезинфекцији.²² Како не би утицали на даљи физички развој, план и програм обавезног телесног васпитања је предвиђао да се са најмлађом групом обвезника раде нешто лакше вежбе. У том смислу, требало је избегавати вежбе снаге и истрајности, а нарочито инсистирати на вежбама брзине, окретности и простим вежбама обликовања.²³

Младићи старости од 15 до 17 година су, с друге стране, највише времена (55%) посвећивали специјалном телесном васпитању у које је био укључен и нови предмет – *Настава гађања и руковање оружјем*, којем је била посвећена четвртина укупног наставног времена. Повећање обима времена за извођење специјалног телесног васпитања ишло је на штету општег телесног васпитања, коме је, у

рада. Милош Масаловић, „Обавезно телесно васпитање”, *Ратник*, бр. 3 (1938), 39.

²¹ АЈ, МФВН КЈ, 71-1-2, *Предлог плана и програма наставе за ваншколску омладину*.

²² „План и програм наставе за ваншколску омладину у празничним течајевима”, *Службене новине Краљевине Југославије*, XX, бр. 69, 27. 3. 1937, 200–201.

²³ АЈ, МФВН КЈ, 71-1-2, *Предлог плана и програма наставе за ваншколску омладину*.

односу на најмлађу групу, било посвећено душло краће време (20%). Осим тога, у оквиру вежби учинка много већа пажња посвећена је вежбама бацања, у којима је посебно место заузимало бацање школске ручне бомбе. Време предвиђено за морално и национално васпитање остало је на истом нивоу (25%), с тим да су младићи из ове групе, поред наведених тема, учили и о дисциплини, верности и дужности, дружељубљу и слози, части, храбрости и издржљивости, ратовима за ослобођење и уједињење, као и хигијени на маршу, првој помоћи у несрећним случајевима и бојним отровима.²⁴

Најстарија група обвезника (18–20 година) највише наставног времена (70%) посвећивала је специјалном телесном васпитању. Посебно је уочљиво да је 40% укупног наставног времена било посвећено настави гађања и руковању оружјем, што је значило да су обвезници гађали из пушке. Време за опште телесно васпитање остало је на истом нивоу (20%), с тим да су за ову групу обвезника биле уведене и борилачке вежбе за самоодбрану и разоружавање нападача. За морално и национално васпитање време је скраћено за више од половине, а најстарији обвезници су упознавани са обавезом служења у војсци и устројством војске и морнарице.²⁵ Када се сагледа укупан наставни план и програм за све три старосне групе обвезника, јасно је да је његово тежиште код прве групе било на укупном телесном развоју, а код друге и треће на војничкој обуци.

Органи надлежни за извршење обавезног телесног васпитања

Закон о обавезном телесном васпитању предвидео је за разне установе, организације, друштва, удружења и лица извесна права и дужности у погледу контроле и старања о извршењу телесног васпитања ваншколске омладине. У том смислу, Министарство физичког васпитања народа било је врховно надлештво за управу над обавезним телесним васпитањем у читавој држави. У његовом саставу био је организован и посебан Одсек за обавезно телесно васпитање. Осим тога, при Министарству физичког васпитања народа постојала је и делегација Министарства војске и морнарице, са задатком

²⁴ „План и програм наставе за ваншколску омладину у празничним течајевима”, *Службене новине Краљевине Југославије*, XX, бр. 69, 27. 3. 1937, 200–201.

²⁵ Исто, 202–203.

да координира рад два министарства у области обавезног телесног васпитања. Послове руковођења обавезним телесним васпитањем код банских управа и Управе града Београда вршили су инспектори телесног васпитања, који су били директно подређени бану, односно управнику града Београда.²⁶ После успостављања Бановине Хрватске, донета је Уредба о преносу послова физичког васпитања народа са Министарства на поменуто бановину, која је на свом подручју постала надлежна за врховни надзор над обавезним телесним васпитањем.²⁷ О извршењу обавезног телесног васпитања у срезovima бринули су средњи начелници, по упутствима банске управе.²⁸

Највећи посао обављали су, ипак, одсеци обавезног телесног васпитања по општинама. Њихова дужност била је: а) да сваке године до 1. априла, уз помоћ руковалаца матичних књига и у сарадњи са регрутним одсеком, израде главне спискове свих омладинаца који су подлежали обавезном телесном васпитању; б) да среде и уреде потребне просторије и земљишта за одржавање наставе празничних течајева; в) да врше надзор над уредним и редовним одржавањем празничних течајева и лекарских прегледа и да се старају о одржавању реда и дисциплине у течајевима; г) да израђују и подносе на одобрење градској управи пројекат буџета одсека; д) да рукују фондом празничних течајева и чине предлоге за утрошак новца; ђ) да редовно уносе промене у спискове обвезника обавезног телесног васпитања; е) да стално одржавају везу са друштвима и удружењима на територији градске општине, којима је Министарство физичког васпитања народа одобрило извођење обавезне телесне наставе, ради контролisaња обвезника пријављених да су чланови тих друштава, као и да обвезнике који би напустили друштва уводе у наставу при празничним течајевима; ж) да сарађују са наставницима празничних течајева, одређују замене спреченима за час, стављају им на располагање уџбенике, упуте и наређења надлежних власти, које се односе на наставу и, у споразуму с њима, врше поделу наставника на групе у оквиру течајева; з) одржавају везу са свим надлежним властима у складу са Законом о обавезном телесном васпитању и по њиховом

²⁶ АЈ, МФВН КЈ, 71-1-1, Предлог закона о Управи телесног васпитања, са образложењем, Акт Министарства физичког васпитања народа, пов. о. Бр. 278, од 26. 11. 1936. године.

²⁷ АЈ, МФВН КЈ, 71-2-4, Уредба о преносу послова физичког васпитања народа.

²⁸ АЈ, МФВН КЈ, 71-1-1, Предлог закона о Управи телесног васпитања, са образложењем, Акт Министарства физичког васпитања народа, пов. о. Бр. 278, од 26. 11. 1936. године.

захтеву дају или припремају потребне одговоре, реферате и предлоге; и) воде инвентар канцеларијског материјала и прибора, справа и средстава за вежбу обвезника празничних течајева, старају се о њиховом чувању и исправности; ј) чине предлоге о казнама обвезника, родитеља, старатеља, послодаваца и осталих лица у смислу Закона о обавезном телесном васпитању.²⁹

Шеф одсека морао је да руководи свим пословима одсека и да даје правац раду у смислу Правилника о организацији и пословању одсека, Закона о обавезном телесном васпитању и Уредбе о оснивању и раду празничних течајева, тј. да практично изводи све наведене послове намењене целом одсеку. Благајник Фонда празничних течајева имао је дужност да води рачуна да се средства троше искључиво на издржавање празничних течајева, да тачно и уредно води све књиге и да сваку суму новца, одмах по пријему, предаје по књизи на чување Поштанској штедионици или Државној хипотекарној банци. Осим тога, у сарадњи са шефом одсека, требало је да израђује и предлог буџета, да тачно и прецизно води инвентар и стара се о чувању и одржавању справа и осталих средстава за наставу у празничним течајевима. Значајну дужност имао је и лекар који је учествовао у комисији за оцену способности обвезника и уносио податке у спискове антропометријског мерења и вршио повремене прегледе ради евентуалног ослобођења појединих обвезника од одређених вежби или ради хигијенских мера. Поред шефа, благајника и лекара, у одсесима су радили и писари и служитељи.³⁰

Питање наставног кадра

Почетак извођења обавезног телесног васпитања захтевао је нужно и образовани наставни кадар. У почетку је био регрутован углавном из редова учитеља основних школа, што се показало као лоша пракса. Због тога се решавање тог питања појавило као један од кључних услова за ваљано извођење наставе, како у школама, тако и у празничним течајевима. Како би се дошло до потребног броја стручних наставника, министар физичког васпитања народа је, током јесени 1935. године, донео решење да се у Београду оснује

²⁹ АЈ, МФВН КЈ, 71-1-2, Правилник о организацији и раду отсека обавезног телесног васпитања општине.

³⁰ АЈ, МФВН КЈ, 71-1-2, Упутства за рад отсека обавезног телесног васпитања општине.

Школа за телесно васпитање. Према замисли надлежних, она је требало да има неколико задатака: а) да припрема наставнике телесног васпитања за све школе и стручњаке за поједине гране телесног васпитања; б) да припрема официре војске и морнарице за наставу телесног вежбања у војним школама и у јединицама војске и морнарице; в) да врши научна истраживања на пољу телесног васпитања и да добијеним резултатима усавршава систем и методу телесног васпитања; г) да приређује течајеве за спремање стручног особља за рад у војсци и морнарици, у празничним течајевима основаним по Закону о обавезном телесном васпитању; д) да приређује јавна предавања из области моралног, националног и телесног васпитања.³¹

Међутим, одлуком Главне контроле Краљевине Југославије, од 28. октобра 1935. године, Уредба о школи за телесно васпитање у Београду стављена је ван снаге. Образложење такве одлуке имало је неколико тачака. Најпре, проблем је био у томе што је новооснованој школи дат ранг факултета, што се могло учинити само специјалним законом, а никако уредбом. Осим тога, Уредба је била противна Чиновничком закону, као и Закону о државном рачуноводству. И, на крају, она није могла да се донесе на основу једног решења већ само на основу законског овлашћења.³²

На тај начин питање школовања наставног кадра је одложено, упркос важности које је имало за свеукупан процес извођења обавезног телесног васпитања. Током 1937. године, на лоше стање у том погледу скренула је пажњу и београдска *Правда*, чији су новинари указали на потребу школовања око 500 до 600 младих квалификованих васпитача. Изнет је и забрињавајући податак да је у читавој Краљевини Југославији у том тренутку постојало тек девет квалификованих наставника и наставница телесног васпитања, који су своје школовање завршили у иностранству.³³ У свом експозеу у Народној скупштини, у марту 1937. године, др Јосип Рогић, министар физичког васпитања народа, упозорио је на неопходност хитног оснивања Школе за телесно васпитање и за ту сврху тражио суму од 750.000 динара. Том приликом навео је и да једино Југославија и Ал-

³¹ „Уредба о школи за телесно васпитање у Београду”, *Службени војни лист*, бр. 40, 17. октобар 1935, 1766–1767.

³² „Решење о оснивању 'Школе за телесно васпитање' стављено ван снаге”, *Службене новине Краљевине Југославије*, XVII, бр. 261, 11. 11. 1935, 1006.

³³ „У нашој земљи стално се говори о систематском телесном васпитању, а имамо свега девет квалификованих наставника”, *Правда*, XXXIII, бр. 11630, 8. 3. 1937, 13.

банија од свих европских земаља нису имале такву школу, што је, по његовом мишљењу, било поражавајуће.³⁴

Упркос хитности, то питање је и даље било пролонгирано. Његово решавање почело је тек у октобру 1938. године, оснивањем једногодишњих течајева за припрему наставника телесног васпитања по школама и стручног особља за рад у празничним течајевима. На конкурс за школовање могла су да се јаве лица која су имала сведочанство о положеном вишем течајном испиту у средњим школама и нису била старија од 26 година. Предност су имали грађани са положеним испитом за резервног официра.³⁵ Непуних пола године касније, у марту 1939, донета је Уредба са законском снагом о Школи за телесно васпитање, која је тим актом основана као виша стручна школа у рангу Више педагошке школе и била је непосредно под врховном управом и надзором министра физичког васпитања.³⁶ Тек тада је то питање решено на задовољавајући начин, онако како су захтевале стварне потребе.

Школа је свечано отворена 10. октобра 1939. године, када је и почела са образовањем прве генерације слушалаца.³⁷ Њен задатак је био: а) да спрема наставнике и наставнице телесног васпитања за све школе, као и стручњаке за поједине гране телесног васпитања; б) да врши стручна и научна истраживања на пољу телесног васпитања и да добијеним резултатима усавршава систем и методу телесног васпитања; в) да приређује течајеве за спремање стручног особља за телесно васпитање. Школовање је трајало две године, мада је министру физичког васпитања народа била остављена могућност и да га продужи.³⁸

С обзиром на велике потребе за наставним кадром, нарочито у празничним течајевима, Министарство физичког васпитања је, 1940. године, донело одлуку да се и даље повремено могу одржавати краћи течајеви за наставнике за обавезно телесно васпитање. На њих је требало да буду упућена она лица, тј. учитељи који су могли

³⁴ „Експозе министра физичког васпитања г. др. Рогоћа”, *Време*, XVII, бр. 5441, 9. 3. 1937, 4.

³⁵ „Правилник о једногодишњем течају за спремање наставника телесног васпитања по школама”, *Службене новине Краљевине Југославије*, XX, бр. 248, 29. 10. 1938, 1209.

³⁶ „Уредба са законском снагом о Школи за телесно васпитање”, *Службене новине Краљевине Југославије*, XXI, бр. 70, 28. 3. 1939, 266.

³⁷ „Школа за телесно васпитање у Београду”, *БОН*, бр. 10 (1939), 666.

³⁸ „Уредба са законском снагом о Школи за телесно васпитање”, *Службене новине Краљевине Југославије*, XXI, бр. 70, 28. 3. 1939, 266.

или су већ изводили наставу у празничним течајевима. Основни задатак оваквог вида школовања наставног кадра био је да слушаоце упозна са градивом и начином извођења обавезног телесног васпитања.³⁹

Упркос свим напорима Министарства физичког васпитања народа да се ово питање реши на ваљан начин, резултати су изостали. У највећем броју случајева, наставу у празничним течајевима су у периоду од 1935. до 1941. године изводили наставници који су били необучени и недовољно образовани за ту улогу. Примера ради, у Дунавској бановини је 1938. године било 1395 наставника обавезног телесног васпитања у празничним течајевима, од којих је само њих 62 или 4,44% имало завршен наставни течај.⁴⁰ Због тога су и резултати рада били ограничени.

Материјално обезбеђење рада

Законски систем био је у теорији идеалан, али у пракси није функционисао, јер није било материјала, контроле, стручног особља и потребних терена и зграда, како би процес рада могао у потпуности да се спроводи. Наиме, материјал, вежбалишта и вежбаонице требало је да обезбеде општине, које, због недостатка средстава, то нису биле у могућности. Чак ни велики градови у Краљевини Југославији, осим неколико соколских вежбалишта и вежбаоница и спортских игралишта, која су била део приватних друштава, нису располагали одговарајућим теренима и зградама, уређеним специјално за извођење обавезног телесног васпитања.⁴¹

³⁹ „Правилник течајева Министарства физичког васпитања народа за спремање наставника обавезног телесног васпитања”, *Службене новине Краљевине Југославије*, XXII, бр. 164, 20. 7. 1940, 1309–1310.

⁴⁰ АЈ, МФВН КЈ, 71-10-25, Преглед бројног стања течајева, обезвника и наставника О. Т. В. у Дунавској бановини, стање на дан 1. маја 1938. године.

⁴¹ „И поред великог броја школа у Београду, било је свега неколико вежбаоница – сала за телесно вежбање; летњих вежбалишта није било, изузев неколико соколских летњих вежбалишта и спортских игралишта, која нису изграђивана за ове сврхе, а поред тога била су заузета и претрпана. Код оваквог стања Отсек (за обавезно телесно васпитање) је био приморан да зими за рад својих празничних течајева користи неколико вежбаоница у гимназијским зградама и соколским домовима, а у већем броју и обичне школске учионице. За време лета морало се радити по двориштима основних школа и по другим празним просторима, који нимало нису били погодни за овакав рад.” (Боривоје П. Вучковић, „Обавезно телесно васпитање у Београду: Прва јавна вежба и освећење првог вежбалишта”, *БОН*, бр. 9 (1940), 792).

Због тога је Коста Петровић, члан саветодавног одбора Министарства физичког васпитања народа, у току 1934. године предложио да се донесе Закон о вежбалиштима. Тај предлог је полазио од става да је свака општина била дужна да, у року од десет година, за потребе свог становништва изгради одговарајућа вежбалишта, и то: посебна вежбалишта и посебне вежбаонице, скупна вежбалишта и скупне вежбаонице, спортска борилишта, спортске паркове са стадионом и остала потребна вежбалишта. Како би се та идеја реализовала, свака општина је најпре требало да изради „план вежбалишта” према којем би се осигуравала потребна материјална средства у општинским буџетима.⁴² Међутим, услед недостатка новчаних средстава којима су општине располагале, овај законски предлог је остао мртво слово на папиру, а проблем недостатка простора за вежбање и даље је остао нерешен.

Нови покушај системског решавања овог проблема уследио је током 1938. године када је Министарство физичког васпитања народа, на основу Финансијског закона за 1938/1939. годину, донело Правилник о оснивању специјалног фонда за подизање стадиона и спортских вежбалишта у држави. У фонд је требало да се слива 25% износа свих такси од манифестација које су организовала витешка и спортска друштва, укључујући и продате улазнице. Осим тога, требало је да буду уплаћени и сви неутрошени редовни буџетски кредити за исте намене, као и различите дотације по буџету Министарства физичког васпитања народа. И, на крају, фонд су могли да помажу и појединци, као и приватна витешка и спортска друштва. Новац из фонда могао је да почне да се користи за намењене сврхе тек пошто би цифра достигла 10.000.000 динара.⁴³ Упркос томе, проблем вежбалишта остао је нерешен практично све до почетка Другог светског рата. О томе сликовито говори и чињеница да је Београд, као престоница државе, прво летење вежбалиште за обавезно телесно васпитање добио тек у септембру 1940. године.⁴⁴

Према одредбама закона о обавезном телесном васпитању, општине су биле задужене и за исплаћивање хонорара наставницима. Међутим, због оптерећености другим издацима, већина општи-

⁴² АЈ, МФВН КЈ, 71-1-1, Предлог инг. Петровића Косте, члана Саветодавног одбора МФН.

⁴³ АЈ, МФВН КЈ, 71-1-2, Правилник о оснивању специјалног фонда за подизање стадиона и спортских вежбалишта у држави.

⁴⁴ Б. П. Вучковић, „Обавезно телесно васпитање у Београду”, 793.

на није била способна да подмирује те трошкове, пошто није могла да одвоји ни најмању суму за куповину канцеларијског материјала, а камоли за хонорисање наставника. Због тога су они веома често обустављали рад у празничним течајевима. Тако је, на пример, у Вла-сотиначком срезу, крајем 1940. године, због неисплаћених надокна-да наставницима прекинут рад у 41 од 43 празнична течаја колико их је укупно било.⁴⁵

Поред општина, за део материјалног обезбеђења било је задужено Министарство војске и морнарице, које је требало да обезбе-ди оружје и другу потребну војну опрему. Међутим, ни то није текло глатко, па је настава из специјалног телесног васпитања, тј. предвој-ничка обука, углавном реализована непотпуно. Употреба дрвених пушака за извођење обуке није дала повољне резултате, с обзиром на то да се с њима није могла вршити обука у нишањењу и окидању, као ни опис пушке због недостатка потребних делова. Осим тога, об-везници нису обављали ни гађања која су била предвиђена усвоје-ним планом и програмом рада. Уз све то, дрвеним пушкама је распо-лагао само мањи број градских општина.⁴⁶

Због тога је почетком 1939. године Министарство физичког вас-питања народа започело са израдом пројекта Правилника за изда-вање убојног материјала организацијама обавезног телесног васпи-тања школске и ваншколске омладине. Готово две године је трајала преписка између Министарства физичког васпитања, с једне, и Ми-нистарстава војске и морнарице и унутрашњих дела, с друге стране. Иако су надлежни у Министарству физичког васпитања сматрали да би овој ствари требало дати приоритет, јер је, према њиховом миш-љењу, крајњи циљ обавезног телесног васпитања била у суштини предвојничка обука омладине, питање усвајања Правилника и поде-ла наоружања празничним течајевима ишла је веома споро.⁴⁷

Иако Правилник није био усвојен, 22. фебруара 1941. године ми-нистар војске и морнарице, армијски генерал Петар Пешић издао је наређење да се „у циљу спровођења предвојничке обуке код те-чајева обавезног телесног васпитања на подручју државе ван Бано-вине Хрватске и Словеначке, а у духу закона о обавезном телесном

⁴⁵ АЈ, МФВН КЈ, 71-10-25, Акт Општег одељења МФВН, О. бр. 625 од 5. 2. 1941. године.

⁴⁶ АЈ, МФВН КЈ, 71-12-29, Министарство физичког васпитања народа – Врховној инспекцији Војне силе, бр. 5096, од 30. јула 1940. године.

⁴⁷ Исто.

васпитању и Уредбе о оснивању и раду празничних течајева Министарству физичког васпитања народа изда привремено на услугу до 30.000 пушака 11 mm старог модела".⁴⁸ Међутим, било је већ касно за расподелу пушака, пошто због рата нова наставна година није ни почела.

Рад празничних течајева и предлози за њихово побољшање

Историја нас учи да је свака нова институција, без обзира на њен значај, по правилу наилазила на тешкоће, пре свега због неразумевача и урођеног конзерватизма човечанства. Стога није необично што је и обавезно телесно васпитање ваншколске омладине у југословенском друштву каткад наилазило на веома јак отпор средине, ненавикнуте да без велике реакције прихвата корените реформе друштвеног живота.⁴⁹

Као што је већ наведено, изузев у градским општинама, празнични течајеви требало је да започну своје активности тек у јуну 1937. године. Резултати њиховог рада разликовали су се од бановине до бановине, због различитих проблема, како субјективне, тако и објективне природе. Најбољи резултати постигнути су у Дравској, Дринској, Дунавској и Моравској бановини, као и на територији Управе града Београда, у којима је током 1937. и у мањој мери 1938. године извршена организација обавезног телесног васпитања у готово свим срезовима и градским поглаварствима.⁵⁰ Примера ради, у Дринској бановини је до краја 1937. године у 25 срезова и 4 градска поглаварства већ радило 482 празнична течаја. До половине 1938. године отпочео је рад и код осталих 12 срезова и 3 градска поглаварства.⁵¹ Нешто слабије резултате постигле су Зетска и Врбаска ба-

⁴⁸ АЈ, МФВН КЈ, 71-12-29, Акт Ђенералштабног одељења Министарства војске и морнарице, пов. бр. 1263, од 22. 2. 1941. године.

⁴⁹ Радмило Белић, „За правично разумевање проблема физичког васпитања народа”, *БОН*, бр. 3 (1938), 138.

⁵⁰ АЈ, МФВН КЈ, 71-10-25, Извештај о обавезном телесном васпитању Краљевске банске управе Моравске бановине, бр. 6, од 11. 1. 1938. године; Исто, Периодично порочио о изведби организације обвезне телесне взгоје Краљевске банске управе Дравске бановине, бр. 5/52, од 15. 4. 1938. године; Исто, Други периодични извештај о обавезном телесном васпитању Краљевске банске управе Дунавске бановине, бр. 155/38, од 13. 4. 1938. године.

⁵¹ АЈ, МФВН КЈ, 71-10-25, Периодични извештај о организацији обавезног телесног васпитања Краљевске банске управе Дринске бановине.

новина у којој је до половине 1938. године настава била непотпуно организована.⁵² Истовремено, у Савској, Приморској и Вардарској бановини резултати су били веома лоши. До краја 1937. године у њима није био организован готово ниједан празнични течај, нити су били постављени наставници обавезног телесног васпитања.⁵³ После истраге, коју су спровеле власти Приморске бановине, показало се да су оне општине у којима је на власти била Хрватска сељачка странка заузеле пасиван став према извршењу својих обавеза. Такође, констатовано је да је врх ХСС наредио својим члановима да „не смију нити судјеловати нити ишта допринашати за извршење Закона о обавезном тјелесном васпитању, па ако би народ и хтио судјеловати, да и у том случају заузму опћине пасиван став”⁵⁴, а слично је било и у Савској бановини. С друге стране, у Вардарској бановини су лоше стање у погледу припрема за извођење обавезног телесног васпитања правдали „специјалним приликама на југу” и чињеницом да је већина срезова била планинског типа, са малим раштрканим селима и slabим саобраћајним везама.⁵⁵

Уместо да су резултати на пољу организације обавезног телесног васпитања били бољи, они су временом слабили. О томе сведочи и један извештај инспектора обавезног телесног васпитања из Зетске бановине: „Организација је у почетку наишла како код народа, тако и код обвезника, на врло добар пријем, те је и рад за извесно време правилно функционисао. Међутим, доцније, током времена, интересовање и одзив почели су да слабе. Сва настојања, да се интересовање и рад одржи у првобитном стању нису помогла, те је стање празничних течајева доведено у питање. Постоји опасност да се рад код већине организованих течајева обустави, ако Министарство у најкраћем року не буде пружио материјалну помоћ, која је главни

⁵² АЈ, МФВН КЈ, 71-10-26, Годишњи извештај Краљевске банске управе Зетске бановине, отв. бр. 96/39, од 21. 4. 1939. године.

⁵³ АЈ, МФВН КЈ, 71-10-25, Обавезно тјелесно васпитање – периодични извештај Краљевске банске управе Приморске бановине, бр. 3866/37 од 4. јануара 1938. године; АЈ, МФВН КЈ, 71-10-26, Извештај о раду на обавезном телесном васпитању, Краљевске банске управе Вардарске бановине, бр. 3190, од 31. јануара 1939. године; АЈ, МФВН КЈ, 71-10-26, Празнични течајеви за физичко васпитање, Акт Краљевске банске управе Савске бановине, пов. бр. 1264, од 6. 3. 1939. године.

⁵⁴ АЈ, МФВН КЈ, 71-10-25, Периодични извештај о спровођењу организације обавезног физичког васпитања Краљевске банске управе Приморске бановине, бр. 8068/38, од 7. 4. 1938. године.

⁵⁵ АЈ, МФВН КЈ, 71-10-25, Извештај о раду на обавезном телесном васпитању Краљевске банске управе Вардарске бановине, бр. 810, од 10. 1. 1938. године.

услов за даљу организацију и одржавање празничних течајева”.⁵⁶ Да овакав извештај није био без основа, јасно показују и подаци који говоре да је, изузимајући територију Бановине Хрватске и Дравске бановине, у осталом делу Југославије, крајем 1940. године, радило свега 1930 течајева од предвиђених 4075, што је било мање од половине, тј. 47,36%.⁵⁷

Упркос оснивању празничних течајева и могућим законским санкцијама, велики број обвезника избегавао је обавезно телесно васпитање. Процентуални однос уписаних и присутних обвезника разликовао се од општине до општине, у зависности од тога колико су локалне власти строго примењивале предвиђене законске казне. Примера ради, у Новом Саду је, 1940. године, на празничне течајеве долазило тек око 50% обвезника, што су власти сматрале успехом, с обзиром на то да је ранији годишњи максимум посете био око 35%. Како би се изборили да што већи број обвезника похађа наставу у празничним течајевима, банске, среске и општинске власти прибегавале су различитим мерама. Тако су власти Новог Сада прописале да ниједан омладинац не може да „ступи на посао као ученик или да буде ослобођен као помоћник или да промени место и посао, ако пред својим јавним сталешким удружењем, не би писменом потврдом доказао да је удовољио обавези телесног васпитања”, што се у пракси показало као једна корисна принудна мера.⁵⁸ С друге стране, на територији града Београда, за коју постоје најкомплетнији подаци, празничне течајеве је од средине 1935. до краја 1940. године посећивало у просеку од 20% до 50% уписаних омладинаца, што су надлежне власти сматрале као „недовољно”.⁵⁹

Једна од мера којом је требало популарисати обавезно телесно васпитање код омладине биле су и олакшице у погледу обавезе службе у кадру. Таква могућност била је предвиђена у Закону из 1934. године, којим је министру војске и морнарице дато овлашћене да донесе посебну уредбу којом би то било дефинисано.⁶⁰ Упркос томе,

⁵⁶ АЈ, МФВН КЈ, 71-10-26, Годишњи извештај Краљевске банске управе Зетске бановине, отв. бр. 96/39, од 21. 4. 1939. године.

⁵⁷ АЈ, МФВН КЈ, 71-12-29, Министарство физичког васпитања народа – Министарству војске и морнарице, бр. 7438, од 23. 10. 1940. године.

⁵⁸ АЈ, МФВН КЈ, 71-5-16, Градско поглаварство Нови Сад – Краљевској банској управи Дунавске бановине, Т. В. бр. 353/1940, од 30. 3. 1940. године.

⁵⁹ АЈ, МФВН КЈ, 71-10-25, Акт Општег одељења Градског поглаварства Београд, бр. 5453, од 14. 2. 1941. године.

⁶⁰ АЈ, МФВН КЈ, 71-1-1, Закон о обавезном телесном васпитању, 17. 01. 1934. године.

ниједан од министара војске и морнарице није искористио своје право. Оправдање за то налазили су у чињеници да је обавезно телесно васпитање почело да се изводи у већој мери тек од 1937. године, када је у изради био пројекат Закона о народној војсци, којим нису биле предвиђене никакве олакшице у погледу служења у кадру ни за једну категорију регрута. Међутим, пошто је тај пројекат одбачен, Министарство физичког васпитања народа израдило је, у јулу 1940. године, предлог Уредбе о олакшицама у погледу служења у кадру за обвезнике обавезног телесног васпитања и послао га Министарству војске и морнарице на одобрење.⁶¹

Пројекат уредбе предвиђао је три олакшице: 1) отпуштање регрута из кадра пре одслужења рока на који је по Закону о устройству војске и морнарице регрутован, 2) првенство за добијање дужег одсуства и 3) првенство при пријему у подофицирске и војнозанатлијске школе. Право на ове олакшице имали су они регрути који су редовно похађали наставу обавезног телесног васпитања у празничним течајевима у непрекидном трајању од најмање пет година и са успехом положили завршни испит. Овај испит обвезници су требали да полажу у касарнама војних јединица, и то 2 до 7 дана по ступању у стални кадар. Било је предвиђено да се испити обављају по основним јединицама и пред комисијом коју су сачињавали: водник основне јединице, командир основне јединице и првопретпостављени старешина. Испит је требало да се обавља теоријски и практично. За предмете морално васпитање, хигијена и бојни отрови био је предвиђен само теоријски испит, док је за предмете: стројеве вежбе, опис и чување пушке и опис муниције, руковање пушком и ставови за извођење гађања, настава гађања, познавање земљишта, борбени део, маршевање, логоровање и служба везе био предвиђен комбиновани теоријско-практични испит.⁶²

Међутим, тадашњи министар војске и морнарице, армијски генерал Милан Недић одбио је овај предлог. Образлажући своју одлуку он је у писму министру физичког васпитања народа истакао да је непосредно пре подношења овог предлога војни рок пружен на 24 месеца, па да би његово скраћивање било противно таквој одлуци. Осим тога, он је сматрао да би у наредним годинама, пошто би се

⁶¹ АЈ, МФВН КЈ, 71-1-2, Акт Врховне инспекције војне силе Краљевине Југославије, Наставно одељење Генералштаба б. н. бр. 3380 од 11.12.1940. године.

⁶² АЈ, МФВН КЈ, 71-1-2, Предлог Уредбе о олакшицама у погледу обавезе служења у кадру за свршене обвезнике обавезног телесног васпитања ваншколске омладине, 11. 7. 1940. године.

обавезно телесно васпитање потпуно спровело у живот, сви регрути имали право на скраћење војног рока. По његовом мишљењу, на тај начин појавила би се једна нелогичност „јер би се они, који су прошли кроз предвојничку обуку и тако се припремили за војника, отпуштали кућама онда, када су у војсци најпотребнији као старешине. Војна сила би се на тај начин лишавала оних најбољих, а на њихова места као старешине, морали би се постављати они лошији, који нису прошли кроз предвојничку обуку”. Уз то, његов став је био да би олакшице ишле и на штету ратне увежбаности повлашћених лица, као и да би оне смањиле национално-војнички морал у народу.⁶³

У периоду од 1937. до 1940. године било је и других предлога за побољшање рада празничних течајева. Тако су инспектори Вардарске и Дунавске бановине предлагали да се од обавезе ослободе становници пасивних и сиромашних крајева, као и они омладинци који су живели искључиво од прихода за физички рад код других лица.⁶⁴ С друге стране, став инспектора Врбаске бановине био је да телесно васпитање сеоске омладине треба изводити поступно и у мери у којој је за извођење те наставе било способних и стручних наставника. Он је сматрао да се завођење опште обавезе без нарочито оспособљених и стручних наставника показало као неизводљиво, али и штетно, јер на тај начин не би био постигнут циљ рада.⁶⁵

Инспектор Савске бановине је сматрао да проблем представља и могућност да се настава обавезног телесног васпитања изводи изван празничних течајева, кроз рад „Сокола” или неког другог удружења. Због тога је предлагао да се настава телесног васпитања за ваншколску омладину изводи искључиво у празничним течајевима, наводећи неколико разлога за то: „1) једнообразност наставе; 2) изједначавање омладине ван школе у дужностима према Отаџбини; 3) дебарасирање соколских друштава и осталих друштава у којима се врши физичка обука ове обавезе ради постављања истих у могућност што бољег извођења чисто соколске наставе.” Већи број инспектора сматрао је да трајање обавезног телесног васпитања треба скратити на пет или чак

⁶³ АЈ, МФВН КЈ, 71-1-2, Министар војске и морнарице генерал Милан Недић – министру физичког васпитања народа Душану Пантићу, пов. бр. 12345 од 2. септембра 1940. године.

⁶⁴ АЈ, МФВН КЈ, 71-1-1, Примедбе на Закон о обавезном телесном васпитању (1937-1940); Nikola Mijatov, *Sport u službi socijalizma: Jugoslovensko iskustvo 1945-1953*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, Čigoja štampa 2020), 44.

⁶⁵ АЈ, МФВН КЈ, 71-1-1, Примедбе на Закон о обавезном телесном васпитању (1937-1940).

две године, тј. да она буде обавезна за ваншколску омладину тек од навршених 15 или 18 година.⁶⁶ Међутим, сви ови предлози остали су мртво слово на папиру, пошто их је почетак Другог светског рата у Краљевини Југославији ставио *ad acta*. Предвојничка обука омладине почела је поново да се изводи тек по завршетку рата, тј. 1948. године, када су неки од ових предлога, а посебно онај о скраћивању трајања обавезе, били усвојени од нових власти.⁶⁷

Упркос недостатку материјалних средстава и великом изостанку обвезника са наставе, рад у празничним течајевима у највећој мери је извршаван према плану и програму општег телесног, моралног и националног васпитања. Највише недостатака уочено је у извођењу специјалног телесног васпитања, тј. предвојничке обуке, а највећи проблем представљао је недостатак наоружања. Ипак, одређене, углавном градске општине, решиле су и тај проблем. Наиме, пошто је одлука о додељивању пушака од стране Министарства војске и морнарице стигла касно, општине су за своје празничне течајеве користиле пушке стрељачких удружења. Тако је приликом контроле рада обавезног телесног васпитања у Панчеву утврђено да су сви обвезници обрадили предвиђено градиво, укључујући и обуку са наоружањем.⁶⁸ У појединим местима обвезници су извршили и бојева гађања. Тако је у Новом Саду, средином октобра 1940. године, 140 обвезника у 7 празничних течајева извршило бојево гађање, истина са веома slabим успехом, јер је у мети завршило свега 36,59% испалених метака.⁶⁹ Гађање су извршили и обвезници из Београда и Скопља, који су, према извештајима, постигли „врло леп резултат”.⁷⁰

Закључак

Тридесетих година прошлог века европски континент је стрепео од новог рата, па су готово све земље посебну пажњу посвећивале

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Више о томе: Marko B. Miletić, „Predvojnička obuka u Jugoslaviji 1948–1958”, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2022), 129–148.

⁶⁸ АЈ, МФВН КЈ, 71-10-25, Извештај о обиласку града Панчева.

⁶⁹ АЈ, МФВН КЈ, 71-5-16, Преглед бојног гађања обвезника О. Т. В. у Новом Саду, на дан 13. и 14. октобра 1940. године.

⁷⁰ АЈ, МФВН КЈ, 71-10-25, Акт Општег одељења Градског поглаварства Београд, бр. 5453, од 14. 2. 1941. године; АЈ, МФВН КЈ, 71-10-26, Годишњи извештај о раду отсека за обавезно физичко васпитање народа градског поглаварства у Скопљу у току наставне године 1937/38, бр. 750, од 8. 7. 1938. године.

ратним припремама. С тим у вези, тежиште је било на физичкој и војној припреми омладине. Краљевина Југославија, која се суочавала са великим бројем регрута неспособних за војну службу, прикључила се европском тренду, пошто је одлучила да у друштвени живот ђака и ваншколске омладине уведе институцију обавезног телесног васпитања. У ствари, радило се о предвојничкој обуци. Иако је законско решење у теорији било идеално, оно је у пракси показало низ слабости које нису дозволиле развој обавезног телесног васпитања. Неколико кључних проблема законодавац је превидео. Најпре, недостајао је образовани наставни кадар, који је требало да изводи наставу са обвезницима. Осим тога, закон је превелики терет пребацио на општине, које нису биле у стању да реше све проблеме организације обавезног телесног васпитања, пре свега материјалне, с обзиром на то да су биле задужене да обезбеде простор и исплате надокнаде наставницима. Ни војска није учинила све што је било потребно како би помогла да се настава предвојничке обуке изведе на што бољи начин, с обзиром на то да је опремање течајева наоружањем решено тек пред почетак Априлског рата. И, на крају, омладина је на све начине настојала да избегне нову обавезу, па је празничне течајеве похађало испод половине обвезника. Због свега тога, ни постигнути резултати нису били задовољавајући.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Архив Југославије (АЈ)

Фонд 71 - Министарство физичког васпитања народа

Војни архив (ВА)

Пописник 17, Архива Војске Краљевине СХС/Југославије

Штампа и периодика

Београдске општинске новине, 1936, 1938–1940.

Време, 1937.

Правда, 1933, 1937.

Ратник, 1930–1933, 1937–1938.

Службене новине Краљевине Југославије, 1934, 1935, 1937–1940.
Службени војни лист, 1935.

Литература:

Б. А. „Васпитање омладине и њена предкадровска обука: Поводом чланка ђенерала Вегана 'Омладина'”, *Ратник*, бр. 4 (1937), 14–31.

Белић, Радмило. „Општи значај обавезног телесног васпитања и његови главни принципи“. *Београдске општинске новине*, бр. 3–4 (1936), 225–230.

Белић, Радмило. „За правично разумевање проблема физичког васпитања народа“. *Београдске општинске новине*, бр. 3 (1938), 138–142.

Виторф, Никола А. „Војна обука ван кадра: Предкадровска обука”, *Ратник*, бр. 4 (1938), 24–41.

Вучковић, Боривоје П. „Обавезно телесно васпитање у Београду: Прва јавна вежба и освећење првог вежбалишта“. *Београдске општинске новине*, бр. 9 (1940), 792–796.

Денда, Далибор. *Шлем и шајкача: Војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*. Нови Сад: Матица српска, 2019.

Žutić, Nikola. „Militarizacija fizičke kulture u Kraljevini Jugoslaviji 1929–1935”. *Istorija 20. veka*, VI, br. 1–2 (1988), 109–124.

Žutić, Nikola. *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*. Beograd: Angrotrade, 1991.

Кнежевић, Стеван К. „Соко Краљевине Југославије и наше дужности”. *Ратник*, бр. 3 (1930), 98–106.

Кнежевић, Стеван К. „Војска и соколство”. *Ратник*, бр. 11 (1931), 104–113.

Масаловић, Милош. „Обавезно телесно васпитање”, *Ратник*, бр. 3 (1938), 35–44.

Масаловић, Милош. „Предвојничко васпитање наше школске омладине”, *Ратник*, бр. 5 (1938), 116–122.

Mijatov, Nikola. *Sport u službi socijalizma: Jugoslovensko iskustvo 1945–1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Čigoja štampa 2020, 44.

Miletić, Marko B. „Predvojnička obuka u Jugoslaviji 1948–1958”. *Istorija 20. veka*, XL, br. 1 (2022), 129–148.

Милорадовић, Стојан. „Војно васпитање италијанске омладине”. *Ратник*, бр. 12 (1932), 54–63.

Милорадовић, Стојан. „Неколико посматрања о спреми младежи за војску путем спорта код Немаца и преко соколства код нас”. *Ра-тник*, бр. 6 (1933), 13–30.

Dr. Marko B. Miletić, Research Associate
Institute for Contemporary History
Belgrad, Republic of Serbia
E-mail: marko.miletic@gmail.com

COMPULSORY PHYSICAL EDUCATION: HIDDEN PRE-MILITARY TRAINING IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

(Summary)

In the 1930s, the European continent was dominated by the fear of a new war, so almost all countries began to pay special attention to war preparations. In this context, great attention was paid to youth and their physical and military training. The Kingdom of Yugoslavia, faced with many recruits unfit for military service, joined the European trend by introducing compulsory physical education into the social life of students and out-of-school youth. This wording concealed the true nature of the new institution, namely pre-military education. Although the legislative solution was ideal in theory, in practice it had several weaknesses that did not allow the development of compulsory physical education. The legislature overlooked several important issues. First, there was a lack of trained teachers to teach the inmates. In addition, the law placed an excessive burden on the municipalities, which were unable to solve all the problems of organizing compulsory physical education, especially the material ones, since they were responsible for providing space and compensating teachers. The army also did not do everything in its power to provide the best possible support for pre-military training especially since the question of equipping the courses with weapons was not settled until before the April War began. Finally, the young people looked for ways to avoid the new obligation, so that less than half of the obligated participated the holiday courses. For this reason, the work results achieved were also not satisfactory.

KEY WORDS: *compulsory physical education, pre-military training, war preparations, Kingdom of Yugoslavia*

УДК: 355.48(430)“1943/1945“
94(497.1)“1943/1945“
COBISS.SR-ID 135944969
DOI број: 10.5937/vig2302131T

Језик рада: Српски
Примљен: 10.10.2023.
Прихваћен: 01.12.2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Гај Трифковић, стручни сарадник
Универзитет у Сарајеву
Сарајево (Босна и Херцеговина)
E-mail: trifkovg@gmail.com

ЈАЧИНА И КВАЛИТЕТ ЊЕМАЧКИХ ТРУПА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1943–1945.

АПСТРАКТ: Наводи о броју њемачких војника везаних на југословенском ратишту су представљали један од стубова наратива о „Народноослободилачком рату“. Ова проблематика, међутим, никад није доживјела пуну историографску обраду у социјалистичком периоду. Она би показала да је број јединица у Југославији овисио од вањских фактора, барем у истој мјери као и од унутрашњих, да су оне биле шароликог састава, те да велике бројке нису увијек синоним за борбену вриједност. Њемачки контингент није био елитни, али је, с обзиром на ограничену стратешку важност југословенског простора, био релативно бројан и представљао непредвиђено оптерећење за ионако пренапрегнуте ресурсе Трећег рајха. Циљ ове студије, која је готово у цјелости заснована на необјављеним примарним изворима, јесте да бар дјеломично одговори на питање „колико је њемачких војника било стационирано у Југославији“ у посљедње двије године Другог свјетског рата, да пружи основне податке о њиховој врсти и квалитету, као и о механизму њиховог доласка у овај кутак окупиране Европе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други свјетски рат, Југославија, њемачка војска, јачина, герилско ратовање, противустаничка борба

Увод

Мјерење учинковитости дејства герилских покрета против регуларних армија је веома незахвалан задатак. Ово је углавном посљедица комплексне природе неконвенционалних сукоба, који често имају и одлике грађанског, вјерског или револуционарног рата. У њима посебно важну улогу имају политички, економски или пак пропагандни чиниоци, који се не могу увијек поуздано квантификовати. Сем тога, неконвенционални ратови се ријетко дешавају „у вакуму”, већ су најчешће дио ширег конфликта. Утицај „страног фактора” у сваком свом облику стога не смије бити занемарен у коначној анализи.

Утицај герилских покрета у Европи за вријеме Другог свјетског рата се најчешће мјери бројем и јачином окупационих снага које су везивали за себе. Још у тешким ратним данима, југословенски партизани су налазили утјеху у чињеници је свака њемачка дивизија која је ратовала против њих значила једну дивизију мање за Источни фронт. Поређење броја непријатељских формација стационарних у Југославији, с једне, и на медитеранском ратишту, с друге стране, понекад би било тумачено као потврда доприноса Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (скраћено: НОВЈ) заједничкој, антифашистичкој ствари. У исто вријеме, оно је служило и као аргумент против перципиране пасивности западних савезника. Потоња тенденција се осјећала и у југословенској историографији, нарочито у првим деценијама послје рата. С временом су поређења ове врсте све више уступала мјесто простом навођењу статистичких података без дубљих анализа или коментара, чиме се де факто признала бесмисленост „такмичења” са западним савезницима.¹

Наводи о броју њемачких војника везаних на југословенском ратишту су представљали један од стубова наратива о „Народноослободилачком рату”. Ова проблематика, међутим, никад није доживјела пуну историографску обраду у социјалистичком периоду (Никола Анић је своју монографију о њемачким снагама на подручју данашње Републике Хрватске објавио тек почетком 21. вијека). Трактати на ову тему су се најчешће сводили на прилоге у темат-

¹ Vladimir Dedijer, *Dnevnik* (Rijeka: Liburnija, 1981.), tom II, 357 (unos za 26.8.43); Đuro Kladarin, *Slom 4. i 5. okupatorsko-kvislinške ofanzive* (Zagreb: Kultura, 1956), 270-71; Mladenko Colić, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1988), 316-17.

ским зборницима о појединим регионима или ратним догађајима.² Све ово би могло дјеловати зачуђујуће, јер је историчарима на располагању стајала све богатија архивска грађа, укључујући и изјаве њемачких ратних заробљеника о борбеном путу јединица којима су припадали. Од дубље анализе се вјероватно одустало из неколико разлога. Она би показала да је број јединица у Југославији овисио од вањских фактора (дешавања на великим фронтовима и ширих стратешких промишљања), барем у истој мјери као и од унутрашњих (герилске опасности), да су оне биле шароликог састава, те да велике бројке нису увијек синоним за борбену вриједност. Другим ријечима, анализа би нарушила мит о Вермахту као хомогеној, високософистицираној борбеној машини, којој су партизани, вршећи своју ослободилачку и револуционарну мисију, ипак стали у крај.

Извори и терминологија

Анализирање бројног стања њемачких јединица није отежано само расцјепканашћу и мањкавошћу архивске грађе, већ и оновременом војном терминологијом. Дефиниција појма „јачина“ (*Stärke*) варирала је током рата. Зато је нужно кратко објашњење основних категорија; о њиховој примјени у пракси биће највише ријечи у првом поглављу:

- *Soll-Stärke*: прописана јачина јединице („по списку”), ријетко остваривана у пракси;
- *Verpflegungs-Stärke*: снабдјевачка јачина – збир свих особа који снабдијевање добијају од јединице; осим њених чланова, у број могу бити укључени и цивили, заробљеници, подређене њемачке или сателитске јединице;
- *Ist-Stärke*: стварна јачина – збир свих чланова јединице, укључујући и оне на допусту, рањенике и болесне чији опора-

² Nikola Anić, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941.-1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002). Видјети још и Slavko F. Odić, „Nemačke i kvislinške oružane snage u Četvrtoj i Petoj ofanzivi i njihovi gubici”, u: *Neretva-Sutjeska 1943: Zbornik radova naučnog skupa 'Neretva-Sutjeska 1943' održanog od 27. juna do 2. jula 1968 god. u Sarajevu*, urednik Branko Borojević (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969), 110-19; Antun Miletić, „Neke mere i dejstva Vermahta na Kozari 1941-1942. godine”, u: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941-1945)*, urednici Zdravko Antonić i Joco Marjanović (Prijevor: Nacionalni park Kozara, 1980), 195-214; Kosta Pavlović, „Nemačke oružane snage u Jugoslaviji za vreme završnih operacija”, u: *Za pobjedu i slobodu. Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije: učesnici govore*, urednik Ivo Matović (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986), 763-78.

вак неће трајати дуже од 8 седмица, те све прекомандоване из других јединица;

- *Tages-Stärke*: дневна јачина –збир свих војника и добровољних помоћника (*Hilfswillige*, скраћено ХиВи)³ који се у датом моменту спремни за дужност;
- *Gefechts-Stärke*: борбена јачина – збир свих припадника борбених дијелова јединице; у њега не улази особље највиших штабова и позадинског персонала, осим оних који директно узимају учешћа у борбеним дејствима, попут возача возила за транспорт муниције на прву линију, итд;
- *Kampf-Stärke*: бојна јачина – збир свих оних који директно учествују у борбеним дејствима.

Основна значења термина „јачина“ наведена су у шеми 1:⁴

Стварна јачина		
Дневна јачина		-Рањеници (опоравак до 8 седмица)
Борбена јачина		-Чланови јединице „на лицу”, укљ. и прикључене чланове других јединица
Бојна јачина	-Чланови борбених дијелова јединице	←
Чланови јединице који непосредно учествују у боју	←	←

Како је раније наведено, друго поглавље се бави појединим дивизијама. Велика већина њих је обрађена уз помоћ двије табеле. У првој су садржани наводи о јачини дивизије током периода који студија

³ Институција добровољног помоћника настала је као одговор на све гору персоналну ситуацију с којом се суочавао Вермахт почевши од 1941. године. Радиослобађања „правих” Нијемаца за службу са оружјем у руци, физички и служински послови (утовар и истовар, копање ровова, пријенос рањеника и снабдијевања, итд.) све чешће су били препуштани страним држављанима. Добровољни помоћници су се регрутовали углавном из редова совјетских заробљеника, који су се ових дужности прихватили мање из убјеђења, а више из жеље да побјегну из пакла њемачких логора. На Балкану су ове дужности преузимали и италијански војни интернирци (*Italienische Militärinternierte*), али и локални цивили.

⁴ Базирано на: Централни архив Министарства одбране Руске Федерације, фонд 500, опис 12466, дело 84, лист 49 [у наставку: ЦАМО/фонд/опис/дело/лист].

покрива. Одабир појединих датума директно је условљен стањем и приступачношћу извора: док за неке јединице постоји обиље података, за друге их има много мање. Кад год је могуће, бројке се односе на стварну јачину њемачког персонала, онако како су наведене у извјештајима о стању (јед. *Zustandsbericht*). Ове је извјештаје требала слати свака јединица сваког првог у мјесецу. Осим навода о прописаној јачини и мањку у људству, они садрже и податке о губицима, попуни, те стању материјално-техничких средстава, као и кратке наративне оцјене стања од стране командујућег официра.

Када извјештаји о стању нису били доступни, кориштене су шеме устроја (јед. *Gliederung*), које су од касне 1942. слане и као прилог уз извјештаје о стању. Нијемци су користили разрађен систем мнемоничких симбола за приказивање организационе структуре својих јединица. Шеме би садржавале и број и врсту тешког наоружања, док би постотак попуњености и мањка често био уцртан оловкама различитих боја. Уз графички приказ обично се не би наводили подаци о јачини у класичном смислу, већ попис пјешадијског наоружања. Иако је оружја обично било више него људства (трофејно оружје, чињеница да су многи дужили више од једног комада), ова бројка може дати добру предоцбу о величини јединице.

Преглед бојне вриједности дивизија базира се на такозваним седмичним извјештајима (јед. *Wochenmeldung*). Они су у овој форми уведени на прољеће 1944. с циљем да вишим командама дају брз и информативан преглед борбене способности крупних формација, првенствено дивизија, али и самосталних бригада и пукова. Они садрже податке о броју и јачини пјешадијских батаљона у сљедећој форми: јак – борбена јачина преко 400 људи; средње јак – 300; просјечан – 200; слаб – 100; изнурен – мање од 100. Ту су и наводи о броју и врсти батерија пољске артиљерије (тешке/лаке; понекад седмични извјештаји наводе број цијеви умјесто батерија), те броју тешких противтенковских топова (калибра изнад 75 милиметара). На основу ових⁵ параметара рачунао се степен бојне вриједности јединице (*Kampfwert*): I – потпуно спремна за све офанзивне задатке; II – условно спремна за офанзивне задатке; III – потпуно спремна за све дефанзивне задатке; IV – условно спремна за дефанзивне задатке.

⁵ Подаци о броју и јакости батаљона, те дивизијске артиљерије, биће постављени на ауторове странице на академским мрежама попут *Academia.edu* и *Researchgate.net*. Седмични извјештаји су садржавали и податке о покретљивости јединице, али они нису кориштени за ову студију.

Преглед јачине трупа главнокомандујућег Југоистока 1943–1945.

Прије преласка на анализу јачине њемачке балканске групације у периоду 1943–1945, а ради каснијег поређења, није згорег подсјетити се на стање из прве двије године рата.

Снабдјевачка јачина језгра окупационог контингента у окупираној Србији и НДХ, табела 1:⁶

Јединица	10.1941.	3.1942.	11.1942.
704. ПД ⁷	5.207	5.757	9.765
714. ПД	6.126	7.120	8.947
717. ПД	5.922	6.161	7.221
718. ПД	7.802	6.875	7.505
7. СС БД	-	-	21.851
СУМА	25.057	25.913	55.289

У суму нису укључене формације копнене војске у Грчкој (у новембру 1942. укупно 19.930 људи у једној дивизији и двије трвђавне бригаде), као ни новопридошла 187. РД (7.010)⁸, односно 369. ПД (10.207)⁹, чији се долазак очекивао почетком 1943. године.

Да би се додатно појаснило тачно значење разних термина „јачина” потребно је кренути „са врха”, од снабдјевачке јачине. Подаци о снабдјевачкој јачини ГКЈИ 1943–1945. наводе се у табели 2:

Датум	20.8.1944.	1.10.1944.	1.11.1944.	1.12.1944.	28.4.1945.
Јачина	920.00 ¹⁰	910.000	660.000	448.595 ¹¹	396.000 ¹²

⁶ Национални архив Сједињених Америчких Држава, фонд РГ242, микрофилм публикација Т314, ролна 1531, снимак 1255, (унаставку: НАРА/микрофилм публикација/ролна/снимак [уколико број снимка/странице није доступан, биће замијењен насловом и датумом документа]); НАРА/Т501/257/1150.

⁷ Пјешадијска дивизија. Остале скраћенице које ће бити кориштене у чланку су: Армијска група „Е”/„Ф” (АГЕ/АГФ), армијски/брдски/оклопни/резервни корпус (АК/БК/ОК/РК), брдска/козачка коњичка/ловачка/оклопна/резервна дивизија (БД/ККД/ЛД/ОД/РД), оклопна армија (ОА), главнокомандујући Југоистока (ГКЈИ), Врховна команда копнене војске/оружаних снага (ВККВ/ВКОС).

⁸ НАРА/Т315/1553/168.

⁹ НАРА/Т315/2154/502.

¹⁰ НАРА/Т311/190/445, 347, 232.

¹¹ НАРА/Т77/1423/292.

¹² ЦАМО/500/12450/246/34.

Ових ца. 910 до 920.000, по подацима од 20.8.1944, дијели се на (табела 3):¹³

АГЕ	308.000 људи	19.000 коња
2. ОА	561.000 људи	82.000 коња
СУМА:	869.000 људи	101.000 коња

Разлика од 40 до 50.000 људи вјероватно отпада на:

- војног команданта Југоистока, који је у оперативном смислу био задужен за територију окупиране Србије. Крајем августа 1944. он у свом саставу има Руски заштитни корпус, Српски добровољачки корпус, те неке мање јединице Вермахта и полиције. Бугарски окупациони корпус (33.600 људи)¹⁴ имао је властито снабдијевање;
- команданта Вермахта у Бугарској, чије су јединице и установе на дан 1.8.1944. имале стварну јачину од 22.047 људи.¹⁵

Снабдијевање нису примали само припадници оружаних снага, већ и друге категорије особа које су на овај или онај начин биле повезане са њима: добровољни помоћници, цивили у служби војске (*Wehrmachtsgefolge*) и ратни заробљеници. У том смислу, илустративан је приказ јачине АГЕ у Грчкој од 6.12.1943, табела 4:¹⁶

Категорија	Људи	Коњи
Копнена војска	173.300	27.500
СС и полиција	13.700	1.600
Ваздухопловство	58.000	550
Ратна морнарица	29.000	15
Италијански ХиВи	18.500	-
Цивили (<i>Wehrmachtsgefolge</i>)	19.500	-
Ратни заробљеници	57.500	-
СУМА:	369.500	29.665

Стварна јачина њемачке балканске групације током периода јули 1943– јули 1944. приказана је у табели 5 (напомена: бројке у загради

¹³ НАРА/Т311/190/461.

¹⁴ НАРА/Т311/195/974-75.

¹⁵ НАРА/Т311/187/829.

¹⁶ НАРА/Т311/175/909.

представљају удио припадника „Оружаног СС-а, као и оних јединица Ваздухопловства које врше борбене задатке на копну”):¹⁷

Датум	Јачина
1.7.1943.	296.000 (46.000)
1.8.1943.	279.000 (33.000)
1.9.1943.	311.000 (55.000)
1.10.1943.	349.000 (59.000)
1.11.1943.	399.000 (74.000)
1.12.1943.	417.000 (64.000)
1.1.1944.	425.000 (55.000)
1.2.1944.	427.000 (64.000)
1.3.1944.	451.000 (90.000)
1.4.1944.	421.000 (91.000)
1.5.1944.	440.000 (106.000)
1.6.1944.	440.000 (108.000) ¹⁸
1.7.1944.	457.000 (103.000)
1.9.1944.	315.697 ¹⁹

Стварна јачина контингента њемачке копнене војске у Југославији (без Словеније) види се из табеле 6:²⁰

Датум	2. ОА	Директно потчињено АГФ	Војни командант Југоистока, Штаб за обуку у Бугарској ²¹	СУМА
1.3.1944.	155.600	35.408	24.066	215.074
1.4.1944.	109.210	33.339	24.236	166.785
1.5.1944.	132.572	35.140	24.204	191.916

¹⁷ НАРА/Т78/414/6383112.

¹⁸ У оригиналу поред бројке пише: „Стварна јачина нетачна”.

¹⁹ Бројка се вјероватно односи само на припаднике КВ: Војни архив Савезног архива СР Њемачке, фонд РХ2, фасцикла 1341, лист 63 [у наставку: БА-МА/фонд/фасцикла/лист].

²⁰ Ибид., 14, 17, 19. Бројке се највјероватније односе само на припаднике активног дијела Копнене војске (*Feldheer*). Према томе, оне не укључују припаднике Оружаног СС-а и других родова војске, а не би укључивале ни припаднике Допунске војске (*Ersatzheer*) из редова резервних јединица да су у овом периоду још биле стациониране у НДХ.

²¹ Број војника стациониран у тадашњој Бугарској у овом периоду није био превелик; тек током љета 1944. Бугарска постаје привремено уточиште за хиљаде припадника Вермахта који се повлаче са Источног фронта.

У дијеловима Словеније, који су били фактички анектирани од Трећег рајха, главни терет противпартизанске борбе носила је полиција. За стицање приближне слике о ангажману оружаних снага може послужити преглед из љета 1944. године, табела 7:²²

Гарнизон	Јачина
Цеље (уз Дравоград)	6.450
Крањ	3.950
Шкофја Лока	2.545
Марибор	2.706
СУМА:	16.011

Након капитулације фашистичке Италије, у септембру 1943, дио Словеније који је некад чинио Провинцију Љубљана нападе су и заузеле снажне јединице II СС ОК, табела 8:²³

Јединица	Јачина
1. СС ОД „Leibstandarte SS Adolf Hitler”	18.739
44. ПД „Hoch-und Deutschmeister”	16.021
71. ПД	14.245
162. ПД (туркестанска)	18.710

Иако, за разлику од својих герилских противника, окупациони контингент генерално није оскудијевао у лаком наоружању, несташнице би понекад дале потпуно други тон статистичким прегледима. III СС ОК (германски) формиран је у централним и сјеверним дијеловима Хрватске током љета и јесени 1943. По једној забиљешци с краја исте године, корпус је имао (вјероватно стварну јачину од) 22.980 људи, али само 6.350 комада лаког пјешадијског оружја.²⁴

Наведене бројке могу дјеловати импресивно, али треба имати у виду да снабдјевачка и стварна јачина творе тек дугачку дршку „копља”, на чијем се врху налази сразмјерно мала оштрица која непосредно учествује у борби. Како је омјер изгледао у пракси види се из приложених табела.²⁵

²² Вјероватно стварна јачина: БА-МА/RW4/490/3-14.

²³ НАРА/Т354/606/419-20. У ова два документа, бројке из рубрике „стварна јачина” су веће од оних у рубрици „снабдјевачка јачина”, што се може објаснити једино штампарском грешком, односно грешком при уносу цифара.

²⁴ НАРА/Т313/482/139.

²⁵ БА-МА/PX2/1341/31-32.

Дивизије на дан 1.6.1944, табела 9:

Стварна јачина	Дневна јачина	Борбена јачина	Бојна јачина
185.484	136.849 (=100%)	93.226 (=68%)	80.822 (=59%)

Борбене јединице копнене војске на дан 1.6.1944, табела 10:

Стварна јачина	Дневна јачина	Борбена јачина	Бојна јачина
58.337	36.752 (=100%)	30.144 (=82%)	27.093 (=74%)

Марк Твејн је популаризирао фразу „лаж, проклета лаж, статистика”. Мада је готово потпуно сигурно да њемачки штапски официри нису намјерно доводили у заблуду своје претпостављене по једном тако важном питању као што је јачина јединица, статистичке податке ипак треба узимати са дозом опреза. Понекад би прегледи дијелом били базирани на нетачним или непотпуним, односно недовољно провјереним изворима. Ствари би се додатно закомпликовале произвољним или недосљедним кориштењем релевантних термина. По једном прегледу, сачињеном на самом крају 1943. у ВКОС-у, „бојна јачина” (*Kampfstärke*) у балканским командама на дан 15. новембра износила је 444.668. Може се претпоставити да се „бројна јачина” односи на стварну јачину. Ако је то доиста случај, онда постоји разлика од готово 50.000 у односу на податке наведене у табели 5. У истом прегледу се наводи да „Козаци и хрватски легионари” нису урачунати у збир, те да њихов број у 1. ККД, те 369. и 373. ПД износи укупно 22.561. Међутим, по подацима из посљедњег тромјесечја те године, само првих је било око 14.500, а потоњих 19.000 (не рачунајући још 9.000 који су били на обуци у Аустрији).²⁶

У једном другом документу, израђеном такођер у ВКОС-у крајем октобра 1943, наводи се да 2. ОА располаже са 11 дивизија, чија јачина по формацији износи 160.000, а стварна „преко” 110.000. Документ је мањкав у неколико аспеката: III СС ОК су потчињене јединице које то нису биле (на примјер, 162. ПД), док се његове властите (на примјер, СС оклопногренадирска дивизија „Нордланд”) не спомињу. Исто је и са штабом XXI БК, а од пет јединица у рангу пука/бригаде, именом се помиње тек 1. резервни ловачки пук. Узевши у обзир све ово, као и доступне извјештаје о стању из овог периода, јасно је да је стварна јачина могла бити и за трећину већа.²⁷

²⁶ БА-МА/RW4/489/102; НАРА/Т315/2281/196; НАРА/Т77/883/5631891.

²⁷ Ибид., снимак 5631882; НАРА/Т313/189/7448665-70.

Преглед јачина дивизија

369. пјешадијска дивизија (хрватска), табела 11:

Датум	30.06.1943.	31.12.1943.	09.08.1944.	01.11.1944.	13.05.1945.
Јачина	11.788 ²⁸	10.992 ²⁹	9.196 ³⁰	7.298 ³¹	3.036 ³²

373. пјешадијска дивизија (хрватска), табела 12:

Датум	21.09.1943.	30.12.1943.	16.10.1944.	19.12.1944.	31.3.1945.
Јачина	14.340 ³³	12.695 ³⁴	11.830 ³⁵	3.300 ³⁶	5.275 ³⁷

392. пјешадијска дивизија (хрватска), табела 13:

Датум	1.1944.	16.10.1944.	17.3.1945.	21.4.1945.
Јачина	12.000 ³⁸	10.800 ³⁹	8.953 ⁴⁰	1.200 ⁴¹

²⁸ По старом устроју, који предвиђа већи број војника и официра, али не и добровољне помоћнике: НАРА/Т315/2155/4.

²⁹ По новом устроју; само чланови дивизије, укључујући и рањене, али и неоправдано одсутне; 528 добровољних помоћника није урачунато: ибид.

³⁰ Дневна јачина дивизије, без једног деташираног батаљона (650) и невојничких категорија људства (830): НАРА/Т311/192/446.

³¹ Једна допунска јединица (432) и неборбено особље (490) нису урачунати. Један други извор наводи да је дивизија у то вријеме имала 5.000 људи, што се вјероватно односи на дневну јачину (без лакше рањених и неоправдано одсутних, којих је у овој фази рата било много): НАРА/Т311/184 [V СС БК за 2. ОА, 11.11.44]; НАРА/Т311/185 [АГЕ за XXI БК, 4.11.44].

³² Franz Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien: Die deutsch-kroatischen Legions-Divisionen 369., 373., 392. Inf-Div (kroat.) — ihre Ausbildungs- und Ersatzformationen* (Neckargemünd: Kurt Vowinkel Verlag, 1962), 148-49.

³³ НАРА/Т315/2171/121. Прописана јачина дивизије у овом периоду била је 13.965; НАРА/Т314/559/118.

³⁴ НАРА/Т315/2171/509.

³⁵ ТНА/НВ5/ЦХ-МСС-360Р(Е).

³⁶ Борбена јачина: НАРА/Т311/184 [АГЕ, Преустрој дивизија, 19.12.44].

³⁷ Вјероватно дневна јачина: ТНА/ДЕФЕЗ/566/КО498.

³⁸ Процјена према Schraml, оп. цит., 230. Имајући у виду да је дивизија у то доба имала само два артиљеријска дивизиона (умјесто уобичајена три), као и да није имала пољски допунски батаљон (*Feldersatzbataillon*), ову бројку треба узети са посебном резервом.

³⁹ ТНА/НВ5/ЦХ-МСС-360Р(Е).

⁴⁰ Дневна јачина: БА-МА/РХ2/1368/9.

⁴¹ Бојна јачина: Војни архив Београд, фонд Немачка окупаторска војска 1941-1945., кутија 74, фасцикла 3, документ 30, лист 2 [у наставку: ВАБ/кутија/фасцикла/лист].

1. козачка коњичка дивизија, табела 14:

Датум	09.10.1943.	31.12.1943.	15.6.1944.	31.3.1945.
Јачина	18.483 ⁴²	18.192 ⁴³	15.161 ⁴⁴	10.216 ⁴⁵

2. козачка коњичка дивизија, табела 15:

Датум	31.3.1945.
Јачина	13.646 ⁴⁶

7. СС добровољачка брдска дивизија „Принц Еуген“, табела 16:

Датум	31.10.1943.	03.04.1944.	10.09.1944.	01.01.1945	01.04.1945.
Јачина	21.886 ⁴⁷	20.075 ⁴⁸	17.485 ⁴⁹	11.341 ⁵⁰	12.979 ⁵¹

13. СС добровољачка брдска дивизија „Ханџар“ (хрватска бр. 1), табела 17:

Датум	15.2.1944.	1.6.1944.	10.9.1944.
Људство	21.018 ⁵²	-	18.270 ⁵³

21. СС добровољачка брдска дивизија „Скандербег“ (албанска бр. 1), табела 18:

Датум	1.6.1944.	1.10.1944.	1.11.1944.
Људство	4.802 ⁵⁴	3.425 ⁵⁵	5.200 ⁵⁶

⁴² Од којих 3.547 Нијемца: НАРА/Т315/2281/151.

⁴³ Од којих 4.479 Нијемаца: НАРА/Т314/560/1027.

⁴⁴ Снабјевачка јачина (без прикључених дијелова и невојничких категорија): НАРА/Т314/1547/613.

⁴⁵ Вјероватно дневна јачина: ТНА/ДЕФЕЗ/566/КО498.

⁴⁶ Дневна јачина: ТНА/ДЕФЕЗ/566/КО498.

⁴⁷ Плус 1.221 добровољни помоћник: БА-МА/РСЗ-7/5/112.

⁴⁸ Плус 1.217 добровољних помоћника: БА-МА/РСЗ-7/7/113.

⁴⁹ Плус 1.152 добровољна помоћника: НАРА/Т314/849/119.

⁵⁰ Плус 260 добровољних помоћника: БА-МА/РХ2/4153/20.

⁵¹ Плус 400 добровољних помоћника: ТНА/ДЕФЕЗ/565/КО167.

⁵² Наведено према: George Lepre, *Himmler's Bosnian Division: the Waffen-SS Handschar Division, 1943-1945* (Atglen, PA: Schiffer Military History, 2004), 138.

⁵³ НАРА/Т175/141/2668956.

⁵⁴ Ибид.

⁵⁵ Од ове бројке 903 Нијемца: БА-МА/Н756/1826/(непагинирано).

⁵⁶ Борбена група „Скандербег“; од овога ца. 900-1.200 бивших чланова дивизије, остатак припадници Ратне морнарице пристигли из Грчке: Ибид., (непагинирано, Историјат дивизије „Скандербег“, 1969); ибид., (Борбе дивизије „Скандербег“ у периоду мај – октобар 1944), 23; НАРА/Т311/186 (АГЕ, Преустрој СС дивизије „Скандербег“,

173. резервна дивизија, табела 19:

Датум	1.8.1943.	7.10.1943.	24.12.1943.	6.2.1944.
Јачина	6.043 ⁵⁷	9.068 ⁵⁸	9.074 ⁵⁹	6.384 ⁶⁰

187. резервна дивизија/42. ловачка дивизија, табела 20:

Датум	23.1.1943.	10.8.1943.	21.1.1944.	21.5.1944.
Јачина	10.109 (2.722) ⁶¹	14.133 ⁶²	9.864 ⁶³	12.426 ⁶⁴

188. резервна брдска дивизија/188. брдска дивизија, табела 21:

Датум	1.4.1944.	1.6.1944.	3.2.1945.	17.3.1945	9.4.1945.
Јачина	14.251 ⁶⁵	16.098	12.666 ⁶⁶	16.319 ⁶⁷	19.000 ⁶⁸

41. тврђавна/41. пјешадијска дивизија, табела 22:

Датум	1.5.1944.	17.3.1945.	08.05.1945.
Јачина	9.136 ⁶⁹	5.373 ⁷⁰	8-10.000 ⁷¹

24.10.44).

⁵⁷ НАРА/Т314/1545/9.

⁵⁸ НАРА/Т313/482/166.

⁵⁹ НАРА/Т314/1545/191-203.

⁶⁰ Без једног пука који је у међувремену напустио земљу: НАРА/Т314/1547/759-70.

⁶¹ Прва бројка се односи на „укупну јачину“ (*Gesamt-Stärke*) дивизије, а друга на њен дио који је на активној дужности. Људство је подијељено у четири категорије: кадровске језгро (1.350), снабдјевачке јединице (181), наставно особље (1.484) и регрути (7.094): НАРА/Т315/1553/333.

⁶² НАРА/Т314/1545/9.

⁶³ Снабдјевачка јачина (само чланови дивизије и Вермахта): НАРА/Т314/1547/792.

⁶⁴ Ибид., снимак 649.

⁶⁵ Од ове бројке 4.921 чланова кадровског и наставног језгра, и 9.330 регрута: БА-МА/RW4/845/29. Вриједи истаћи да и ова дивизија периодично добија одлике легионарске јединице: ране 1944. у два од њена четири пука регрути из окупиране Словеније чине између 42 и 51% људства: НАРА/Т312/1639/103.

⁶⁶ Дневна јачина: ТНА/ДЕФЕЗ/505/БТ4469.

⁶⁷ Дневна јачина; од ове бројке 2.360 из потчињених јединица: БА-МА/PX2/1368/7.

⁶⁸ Вјероватно снабдјевачка јачина: ТНА/ДЕФЕЗ/571/КО1684.

⁶⁹ Плус 482 добровољних помоћника: НАРА/Т311/180/99.

⁷⁰ Дневна јачина: БА-МА/PX2/1368/9.

⁷¹ ВАБ/73/1/4/9. Вјероватно се ради о снабдјевачкој јачини.

11. ваздухопловна пољска дивизија, табела 23:

Датум	1.5.1944.	1.12.1944.	17.3.1945.	8.5.1945.
Јачина	9.802 ⁷²	7.252 ⁷³	7.001 ⁷⁴	2.000 ⁷⁵

181. пјешадијска дивизија, табела 24:

Датум	1.12.1943.	16.4.1944.	1.1.1945.	17.3.1945.
Јачина	9.544 ⁷⁶	9.500 ⁷⁷	9.000 ⁷⁸	4.204 ⁷⁹

237. пјешадијска дивизија (статична), табела 25:

Датум	1.1.1945.	17.3.1945.	9.4.1945.
Јачина	11.492 ⁸⁰	6.869 ⁸¹	11.000 ⁸²

264. пјешадијска дивизија (статична), табела 26:

Датум	1.10.1943.	30.12.1943.	16.10.1944.	1.12.1944.	7.12.1944.
Јачина	11.470 ⁸³	11.395 ⁸⁴	10.598 ⁸⁵	4.670 ⁸⁶	1.130 ⁸⁷

⁷² Плус 1.117 добровољних помоћника: НАРА/Т311/180/98.

⁷³ Плус 672 добровољна помоћника: НАРА/Т314/850/859.

⁷⁴ Дневна јачина: БА-МА/РХ2/1368/10.

⁷⁵ Бојна јачина: ВАБ/72/1/4/5.

⁷⁶ Плус 214 добровољних помоћника: НАРА/Т315/1544/1074.

⁷⁷ Дивизија је овог дана имала мањак од око 800 војника у односу на формацијски предвиђен број (10.328): НАРА/Т314/663/481.

⁷⁸ БА-МА/РХ2/1450/51.

⁷⁹ Дневна јачина: БА-МА/РХ2/1368/9.

⁸⁰ БА-МА/РХ2/1450/101.

⁸¹ Дневна јачина: БА-МА/РХ2/1368/7. По једном дешифрованом извјештају од 19.3.45, дневна јачина дивизије износила је 7.206 људи, као и 1.885 из три потчињена батаљона: ТНА/ДЕФЕЗ/520/БТ8126.

⁸² Снабдјевачка јачина: ТНА/ДЕФЕЗ/571/КО1684.

⁸³ Прописана јачина дивизије у то доба била је 11.442. У овом прегледу се наводи вишак од 778 војника, а мањак од 36 официра и 432 подофицира. Од 320 предвиђених добровољних помоћника, дивизија је имала само једног: НАРА/Т314/559/98, 264. ПД.

⁸⁴ НАРА/Т314/560/1020.

⁸⁵ Плус 450 добровољних помоћника: ТНА/НВ5/ЦХ-МСС-360Р(Е).

⁸⁶ Бојна јачина: ЦАМО/500/12477/793/35.

⁸⁷ Ибид., лист 33.

104. ловачка дивизија, табела 27:

Датум	11.6.1943.	1.5. 1944.	1.11.1944.	1.2.1945.	17.3.1945.
Јачина	13.546 ⁸⁸	14.128 ⁸⁹	12.108 ⁹⁰	12.113 ⁹¹	7.848 ⁹²

114. ловачка дивизија, табела 28:

Датум	1.8.1943.	1.10.1943.	1.11.1943.
Јачина	14.722 ⁹³	14.070 ⁹⁴	15.317 ⁹⁵

117. ловачка дивизија, табела 29:

Датум	1.5.1944.	9.1944.	1.1.1945	5.4.1945.
Јачина	13.166 ⁹⁶	13.000 ⁹⁷	7.922 ⁹⁸	8.940 ⁹⁹

118. ловачка дивизија, табела 30:

Датум	21.6.1943.	24.11.1943.	11-12.1944.
Јачина	12.172 ¹⁰⁰	13.463 ¹⁰¹	5.178 ¹⁰² + 887 ¹⁰³ + 3.139 ¹⁰⁴

⁸⁸ НАРА/Т315/1242 [104. ЛД, Борбена и снабдјевачка јачина, 16. и 25.6.43].

⁸⁹ Плус 2.397 добровољних помоћника: НАРА/Т311/180/103.

⁹⁰ НАРА/Т314/850/185.

⁹¹ БА-МА/РХ2/1455/20.

⁹² Дневна јачина: БА-МА/РХ2/1368/10.

⁹³ НАРА/Т315/1296/11.

⁹⁴ НАРА/Т315/1295/564.

⁹⁵ Ибид, снимак 786. Дивизија је требала имати и 1.499 добровољних помоћника, од којих је само 371 био на лицу. Интересантно је да је мањак попуњен са 1.093 прекобројна њемачка војника.

⁹⁶ Плус 1.359 добровољних помоћника: НАРА/Т311/180/97.

⁹⁷ „Дијелови 117. ЛД подређени Армијском одреду ‘Србија’ у Београдској операцији имали су готово пуну јачину”: НАРА/Т77/780/5506981. Не постоје индиције да је остатак дивизије био у горем стању.

⁹⁸ БА-МА/РХ2/1455/26.

⁹⁹ Дневна јачина: НАРА/Т78/305/6256936.

¹⁰⁰ Плус 1.071 помоћник: БА-МА/РХ26-118/46/18.

¹⁰¹ Плус 1.198 помоћника (*Tr. Hilfskräfte*): НАРА/Т313/482/22.

¹⁰² НАРА/Т314/851/87-90. Бројка се односи на дивизију без цијелог 738. и главнине 750. ловачког пука, без два дивизиона артиљерије, и без извиђачког батаљона.

¹⁰³ НАРА/Т315/1300/1127. Штаб 750. ловачког пука са 1. и 3. батаљоном је задње седмице новембра пребачен у Барању и даље за Мађарску: БА-МА/РХ37/4835, 135, 137.

¹⁰⁴ Стварна јачина 738. ловачког пука и извиђачког батаљона 118. ЛД на дан 1.11.44.: НАРА/Т311/184 [V СС БК за 2. ОА, 11.11.44]. Ове јединице су се налазиле у Херцеговини.

Дивизија „Бранденбург”, табела 31:

Јединица	Стварна јачина (7.1944) ¹⁰⁵
1.пук	1.715
2.пук	1.333 ¹⁰⁶
3.пук	1.183 ¹⁰⁷
4.пук	2.333
Наставни (5.) пук	2.981 ¹⁰⁸
Батаљон обалних ловаца	637
Падобрански батаљон и Војнопривредни штаб бр. 85 ¹⁰⁹	1.213
СУМА:	11.395

22. пјешадијска дивизија/22. народногренадирска дивизија, табела 32:

Датум	22.8.1944.	17.01.1945.	17.3.1945.
Јачина	15.088 ¹¹⁰	13.000 ¹¹¹	5.742 ¹¹²

297. пјешадијска дивизија, табела 33:

Датум	2.7.1943.	1.8.1944.	1.12.1944.	17.3.1945.
Јачина	13.500 ¹¹³	13.835 ¹¹⁴	6.474 ¹¹⁵	7.338 ¹¹⁶

¹⁰⁵ Сви подаци из: БА-МА/RW49/681.

¹⁰⁶ Плус 585 људи из 2. батаљона привремено распоређеног у Албанији.

¹⁰⁷ Два батаљона; привремено распоређени у Словенији.

¹⁰⁸ Четири батаљона; привремено распоређени у Словенији.

¹⁰⁹ Војнопривредни штаб бр. 85 је био кодни назив за специјалну јединицу која је требала извршити атентат на Јосипа Броза Тита.

¹¹⁰ Уз то, било је још 314 добровољних помоћника, као и 679 странаца који су служили у редовима дивизије са оружјем у руци (*Kampfwillige*): НАРА/Т501/257/703. Око 1.000 чланова дивизије је остало на Криту: Friedrich-August von Metzsch, *Die Geschichte der 22. Infanterie-Division 1939-1945* (Kiel: Verlag Hans-Henning Podzun, 1952), 63.

¹¹¹ Снабдјевачка јачина: 22. ПД/Оперативно, бр. 7/45 (17.1.45), наведено према Karl Hnilicka, *Das Ende auf dem Balkan 1944/45: die militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht* (Göttingen: Musterschmidt, 1970), 349.

¹¹² Дневна јачина: БА-МА/РХ2/1368/9.

¹¹³ Прописана јачина њемачког персонала (плус 2.500 добровољних помоћника); „Дивизија је, осим неколицине специјалиста, персонално потпуно попуњена”: НАРА/Т315/1978/767; НАРА/Т78/399/6363850, 63639093.

¹¹⁴ НАРА/Т314/663/436-37, 529.

¹¹⁵ Дневна јачина: ТНА/ДЕФЕЗ/331/БТ2972.

¹¹⁶ Дневна јачина: БА-МА/РХ2/1368/10.

1. брдска дивизија, табела 34:

Датум	05.1943.	1.11.1943.	31.03.1944.	1.7.1944.	08.11.1944.
Јачина	24.000 ¹¹⁷	18.308 ¹¹⁸	20.330 ¹¹⁹	16.000 ¹²⁰	10.000 ¹²¹

Извјештаје о стању и седмичне извјештаје треба третирати са истом дозом опреза као и остале документе који се баве овом проблематиком. И они имају својство „рентгенског снимка”, који приказује само стање у моменту кад је направљен. Није било никаквог гаранта да се слика неће значајно промијенити до следећег извјештаја услед губитака у борбама, појаве епидемија, промјена устроја јединице и слично. Томе треба додати и непрецизно кориштење релевантне терминологије. На примјер, наведена цифра од 24.000 се базира на опаски да ће од краја априла 1943. „око 3.600 људи дивизије [*Mann der Division*] (15%) бити стално на одсуству”. По тада важећој формацији, 1. БД је доиста требала имати 24.786 чланова, од којих су, међутим, чак 4.203 добровољна помоћника. Стога, мало је вјероватно да је дивизија у мају имала 24.000 њемачких војника, иако ни то није немогуће. Почетком октобра исте године, дивизија је имала ни мање ни више него 2.186 Нијемаца више него што је било прописано. Већ до почетка идућег мјесеца проведене су измјене устроја тако што је предвиђени број подофицира и редова смањен са 17.130 на 15.475.¹²²

Што се тиче бројке са краја марта 1944, она је означена као „снабдјевачка јачина” дивизије, мада се нигдје не помињу добровољни помоћници или евентуалне потчињене јединице. Како је по новом устроју величина њемачке компоненте редуцирана на 18.928 људи, то би значило да дивизија опет има вишак људства, без обзира на нетом завршене зимске операције. Да се устрој 1. БД споро мијењао показује и већ цитирани документ из јула 1944. године. У њему пише да дивизија има мањак од 3.000 људи, али да се он рачуна по старом устроју, те ће се самим тиме слика поправити кад се заврши прелазак на нову, редуцирану формацију типа *Gebirgs-Division 44*, уведену у мају исте године.

¹¹⁷ БА-МА/RW40/40/108.

¹¹⁸ НАРА/Т315/69 [1. БД, Извјештај о стању, 1.11.43].

¹¹⁹ Снабдјевачка јачина: НАРА/Т314/1546/16.

¹²⁰ Дневна јачина: НАРА/Т311/177/813.

¹²¹ Од којих ца. 5-6.000 код 2. ОА, а ца. 4.400 код АГЕ: НАРА/Т311/184/873; НАРА/Т314/850/281.

¹²² НАРА/Т315/69 (1. БД, Извјештаји о стању, 1.10. и 1.11. 1943).

Преглед бојне вриједности дивизија у приоду 1944–1945, табела 35:

Бр.	Дивизија	Бојна вриједност ¹²³		
		Прољеће–љето 1944.	Јесен–зима 1944.	Прољеће 1945.
	369. ПД	II, IV	III	IV ¹²⁴
	373. ПД	II, IV	-	III/IV
	392. ПД	II, IV	III ¹²⁵	III
	1. ККД	II, IV	-	II
	2. ККД	-	-	II ¹²⁶
	7. СС БД	II, III	II	II
	13. СС БД	-	II, IV	-
	21. СС БД	-	-	-
	173. РД	-	-	-
	187. РД	-	-	-
	188. РБД	IV	-	-
	41. ПД	III/IV	III	III
	11. ВПД	II, III	III	III
	181. ПД	II, III	II- III	III
	237. ПД	-	-	III
	264. ПД	II, III	IV	-
	104. ЛД	II, III	II	II
	114. ЛД	-	-	-
	117. ЛД	II, I	II ¹²⁷	II
	118. ЛД	II, III	II ¹²⁸	-
	„Бранденбург”	I-II ¹²⁹	-	-
	22. ПД	I	II-III	II
	297. ПД	I	I-III ¹³⁰	II

¹²³ Већина података садржаних у овој табели потиче из сљедећих прегледа припремљених у ВККВ, односно ВКОС (БА-МА/РХ2/1368/7, 9-10, одн. БА-МА/RW4/845/14-16, 29, 74, 83-84, 99-102), те седмичног извјештаја АГЕ од 25.11.44 (НАРА/Т311/185. Додатни извори су наведени посебно. Вредновање „балканских” дивизија је понекад вршено у двије категорије, „у брдима” (против герилског противника), и „у равници” (против регуларног противника), које су у табели одвојене зарезом („II, IV”). Ако је јединици дата прелазна оцјена, онда је то означено цртицом („II-III”).

¹²⁴ ДЕФЕЗ/330/БТ2557; ДЕФЕЗ/566/КО498.

¹²⁵ ТНА/ДЕФЕЗ/329/БТ2336.

¹²⁶ ТНА/ДЕФЕЗ/566/КО498.

¹²⁷ НАРА/Т314/851/485.

¹²⁸ НАРА/Т314/851/279.

¹²⁹ Односи се само на 1, 2, и 4. пук.

¹³⁰ Прва бројка се односи на јединице дивизије, а друга на потчињене дијелове других формација.

Бр.	Дивизија	Бојна вриједност ¹²³		
		Прољеће–љето 1944.	Јесен–зима 1944.	Прољеће 1945.
	1. БД	I	I ¹³¹	IV ¹³²

Кратка анализа

Војно-политичко руководство Трећег рајха се понадало да је успјешном инвазијом Балкана, априла 1941, осигурана експлоатација стратешких сировина из региона, и обезбјеђено залеђе операције „Барбароса”. Осим тога, очекивало се да највећи терет окупације понесу сателитске и савезничке државе, које су у територијалном смислу и највише профитирале од прољетног похода. Што се распарчане Краљевине Југославије тиче (без Словеније), њемачко присуство је ту било ограничено на 4 слабе посадне дивизије и сличан број батаљона за осигурање. Међутим, ради избијања устанка, Нијемци су већ у периоду септембар–новембар били приморани довести 2 ојачане фронтовске дивизије из Француске и Украјине (342., одн. 113. ПД).

Слом устанка у Србији и криза на Источном фронту, проузроквана великом совјетском контраофанзивом под Москвом, подстакле су Хитлера да, 15. децембра 1941, изда Директиву бр. 39а. У њој пише да је „недопустиво да српско-хрватски простор веже 6 њемачких дивизија, иако на располагању стоје бројне италијанске и бугарске снаге [...] Крајњи циљ је да у за нас важним областима не остану више од 2 њемачке дивизије за осигурање [курзив у оригиналу]”.¹³³

Као што се види из табеле 1, испоставило се да овај план није остварив: у прва три тромјесечја 1942. број дивизија у НДХ и Србији је остао исти, а њихова јачина константна. Како устанак у областима западно од Дрине није показивао знаке јењавања, Берлин је био принуђен да, крајем 1942, тамо упути додатне снаге. За разлику од трупа које су интервенисале на јесен 1941, ове дивизије, због своје природе, нису могле бити употребљене на великим фронтовима. Радило се, наиме, о јединицама за обуку (187. РД), или о јединицама страних

¹³¹ НАРА/ТЗ14/849/940-41.

¹³² ТНА/ДЕФЕЗ/304/ХП6023.

¹³³ Директива бр. 39а (15.12.1941), наведено према: Walter Hubatsch, *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939-1945* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1965), 203.

држављана (369. легионарска дивизија), или о неповјереним етничким Нијемцима (7. СС БД). Ове трупе, заједно са старим посадним дивизијама, понијеле су сав терет зимских операција („Weiss”/„Четврта непријатељска офанзива”).

Прољеће 1943. доноси нове моменте у Вермахтовом управљању ресурсима у Југославији. Они су били посљедица ширих стратешких разматрања, али и развоја догађаја у самој земљи. Губитак сјеверне Африке је изложио практично читав Медитеран опасности од искрцавања Западних савезника. Уколико би се оно догодило на Балкану, постојећи окупациони контингент, у његовом тадашњем стању, не би био кадар пружити ефикасан отпор. С друге стране, нетом завршене зимске операције су показале да он више није био у стању, нити се могао ефикасно супротставити Народноослободилачкој војсци Југославије, која је пролазила кроз убрзан процес регуларизације и професионализације. Хитлер је стога наложио преустрој посадних дивизија у фронтоске формације пуне јачине и борбене готовости, које би се, по потреби, могле употријебити и на другим ратиштима. С тим у вези, треба упоредити бројке из табеле 1 са бројкама у табелама 27-30, да би се бар дјеломично стекао увид у импликације ових реформи. О успјеху реформи говори и чињеница да су три од четири ове дивизије завршиле свој ратни пут борећи се против Совјета и Западних савезника.

Савезничко искрцавање на Сицилији, у јулу 1943, и скори излазак фашистичке Италије из рата приморао је Нијемце да реорганизују цјелокупни окупациони систем на Балкану. Осим осигурања војнопривредних објеката и главних комуникација, они су се сада морали бринути и за стотине километара јадранске, јонске и егејске обале. За простор НДХ, окупиране Србије и Црне Горе био је одговоран штаб 2. ОА. Унаточ свом називу, она готово да и није имала тенкова, али за локалне услове је ипак представљала респектабилну силу. У периоду аугуст–децембар 1943, армији је на дуже или краће вријеме било подређено чак 19 дивизија (од којих је једна била стационарирана у Албанији) и 8 самосталних пукова, односно бригада.¹³⁴

Овако велика концентрација снага била је изнуђена потребом да се разоружа веома бројна италијанска војска која је била распоређена на Балкану и одврати, односно одбије, могућа инвазија западних савезника. Са проласком повољних метеоролошких прилика, неоп-

¹³⁴НАРА/Т313/189/7448665-70.

ходних за такву операцију, привремено опада и стратешка важност полуострва. Ово, као и потребе других фронтова, води ка значајној редукацији окупационог контингента у Југославији у првих девет мјесеци 1944. До почетка прољећа, 2. ОА је, између осталог, остала и без 114. ЛД (која одлази у Италију), III СС ОК (чија једна дивизија и једна бригада одлазе у Совјетски Савез), те 1. БД и 367. ПД, које учествују у окупацији Мађарске. Дивизије које су остале су морале рачунати с тим да ће и оне, прије или касније, бити принуђене дати „данак” Источном фронту. Тако је 181. ПД упутила један батаљон у Совјетски Савез у новембру 1943, док је 297. ПД препустила чак три батаљона и један пуковски штаб новоформираној 367. ПД (која ће с временом такођер завршити на истоку). До почетка јула, број дивизија на територији НДХ и Црне Горе је спао на 11 (од којих 6 легионарских), као и 7 самосталних пукова/бригада. Поређења ради, јачина и квалитет контингента распоређеног у стратешки важнијој Грчкој је била мање-више константна током првих девет мјесеци 1944 (7-8 потпуно њемачких дивизија и 9 пукова/бригада).¹³⁵

Сљедећи велики скок у јачини њемачке групације у Југославији долази као посљедица повлачења АГЕ из источних дијелова Балканског полуострва. Тако се, у другој половини новембра, у земљи нашло чак 23 дивизије (не рачунајући 44. и 71. ПД, које су биле у процесу пребацивања на батинско-апатински мостобран), од којих су 3 дивизије биле распоређене у Словенији. Радило се о скупини формација најразличитијег поријекла, устроја и јачине. Одлазак штаба 2. ОА за Мађарску и Книнска битка су за главнокомандујућег југоистока представљали нето губитак од 6 дивизија, а до краја зиме 1944/45. ће изгубити још једну (21. СС, која је расформирана). По једном прегледу од 15. марта 1945, на територији НДХ је било стационирано 13 дивизија. Међутим, криза на јужном крилу Источног фронта, у другој половини тог мјесеца, условила је одлазак још двије дивизије, тако да је генерал-пуковник Александер Лер (Alexander Löhr) крајем рата имао на располагању још 11 формација овог типа (плус двије у Истри). Поређења ради, по истом прегледу, на Западном фронту је било распоређено 62, у Италији (без југословенских крајева) 28, а у Норвешкој, Данској и Словачкој 15 дивизија. Што се бригада тиче, на Западу су биле 3, у Италији 1, у Скандинавији и НДХ по 8.¹³⁶

¹³⁵НАРА/Т77/1421 (ВККВ, Преглед стања Балкан, 31.3.44); НАРА/Т315/1544/1077; БА-МА/РХ2-КАРТ/9528.

¹³⁶БА-МА/РВ4/500/1-2.

Добар дио свих њемачких јединица је распоређен у Југославију ради довршавања формирања или реорганизације. Чим би тај процес био завршен, оне би одлазиле на велике фронтове. Прва дивизија која је на тај начин дошла у Југославију је била 100. ЛД, у мају 1943, а слиједиле су је многе друге (98, 277, 278, 367, 371. ПД, 8, 11, 16 и 18. СС, итд.). Слично као и резервне дивизије, и ове су се формације могле користити за осигурање територије на којој су боравиле, растеређујући тиме језгро окупационог контингента. То је у исто вријеме давало прилику регрутима да употпуне обуку, стичући прва ратна искуства у противгерилским операцијама ниског ризика. Игром случаја, њихов боравак у земљи је имао врло ограничен ефекат на ток рата, па зато нису ни приказане у табелама.

Други дио формација које пристижу на Балкан у овом периоду намијењене су обалској одбрани, задатку који су, до септембра 1943, вршиле италијанске јединице. На љествици квалитете, оне заузимају мјесто између резервних и ловачких дивизија. Другим ријечима, радило се о активним дивизијама одговарајуће јачине (9.500–11.500), које, међутим, нису биле у потпуности дорасле изазовима борбе против модерног противника. У овом смислу илустративна је судбина 264. ПД, која је разбијена у Бици код Книна, вођеној против готово потпуно регуларних јединица 8. далматинског корпуса НОВЈ. Може се навести и примјер 11. ВПД, која је претрпила тешке губитке у борбама против бугарских и југословенских јединица у јесен 1944 (табеле 23 и 26).

Узимајући у обзир немогућност Трећег рајха да надокнади све веће губитке у њемачком персоналу, не чуди чињеница да у периоду 1943/44. долази до значајног раста броја јединица сачињених од страних држављана. Употребна вриједност ових формација на великим фронтовима била је ограничена, првенствено због њихове, мање или више, латентне непоузданости. Подједнако далеко од страховите ватрене моћи Црвене армије и привлачних изгледа за одлазак у заробљеништво западних савезника (што су потајно прижељкивали многи легионари), окупирана Југославија се чинила као идеалан избор. Већ сама природа рата који се тамо водио налагао је употребу борбених формација већих од батаљона, који је, иначе, био основна јединица легионарских трупа. Тако се 369. придружују 373. и 392. (хрватска) ПД, као и 1. ККД. Занимљиво је да није недостајало регрута за козачке формације, и поред тога што је свима било јас-

но да је рат изгубљен. Тако је дошло до формирања 2. ККД и неких мањих јединица, те до њиховог обједињавања у корпус, у новембру 1944. године. По британским подацима, ова формација је, средином маја 1945, имала око 22.000 војника.¹³⁷

Све наведене мјере су служиле једном циљу: да некако надомјесте хронични недостатак искусних и модерно опремљених трупа. Наиме, током цијелог рата Берлин је одбијао да на југословенско ратиште перманентно стационира иоле значајан број ветеранских дивизија. Таква једна формација, 1. БД, долази у земљу први пут на прољеће 1943. и то ради учешћа у операцији „Schwarz”. Након тога одлази у Грчку, а враћа се само када мора интервенисати против нарочито опасних партизанских групација у Босни и Санџаку, у јесен и зиму 1943/44, односно у Црној Гори и Западној Србији у љето 1944. године. Краткотрајни боравци 44. и 71. ПД у јесен 1943, односно у јесен 1944, били су директно проузрочени наглим развојем Народноослободилачког покрета у Словенији и Истри након капитулације Италије, односно совјетским форсирањем Дунава код Апатина и Батине. Двадесетдруга и 297. ПД долазе на дужи период у Југославију тек након напуштања Грчке, односно Албаније. Највећи дио дивизије „Бранденбург” је, додуше, распоређен у земљи већ на зиму 1943/44, али, као што је наведено, то и није дивизија у пуном смислу ријечи.

О окупационом контингенту у Југославији се не би могла стећи нарочито повољна слика. Наиме, он је био, чак и у поређењу са осталим окупираним земљама и (условно говорећи) мањим ратиштима, попут афричког и италијанског, скромне величине; а његово присуство било је изнуђено више потребом да се запосједне јадранска обала него да се затре герилска пријетња. Његов састав, такођер, није био нарочито ласкав, са изразито великим удјелом легионарских, резервних и формација у настајању. Дакле, рекло би се да онај дио наратива о „Народноослободилачком рату” који говори о одвлачењу великог броја квалитетних њемачких снага са главних фронтова нема нарочито солидно упориште у чињеницама. Самим тим, ни партизански допринос савезничкој ствари се не би могао оцијенити као нарочито значајан.

Ипак, да би се добила избалансирана слика, потребно је узети у обзир и друге аргументе. Према конзервативним процјенама, протугерилске борбе у Југославији су од јануара 1943. до септембра 1944.

¹³⁷ ТНА/WO177/4465.

стално везале у просјеку 5-6 дивизија, које би повремено биле ојачане са још 3 дивизије ради вршења крупнијих операција.¹³⁸ Да није дошло до устанка и раста герилске пријетње, и легионарске трупе из НДХ би се могле употријебити ван земље у већем обиму, испрва на задацима осигурања позадине, а онда и на фронту (то је била идеја самог Хитлера крајем маја 1942). Јединице сачињене од совјетских грађана би могле вршити исте задатке, првенствено у земљама западне Европе, али не само ондје. Козачке јединице су се у великој мјери показале имуним на комунистичку пропаганду, те су се добро бориле, како против партизана, тако и против јединица Црвене армије и Отачествене Бугарске у Подравини, на зиму 1944/45. године. Такођер, ни све легионарске формације из НДХ нису биле исте. За разлику од 369. и 373. пјешадијска словила је за квалитетну и поуздану јединицу.¹³⁹

Термин „осигурање обале” такођер захтјева појашњење. У теорији, дивизије са овим задатком (крајем марта 1944. било их је 4) све своје ресурсе имале су посветити припремама за одбијање савезничког искрцавања. У пракси, велики дио њихових напора је био усмјерен на борбу против НОВЈ, са којом су у тек неколико наврата садејствовале британске специјалне јединице. Раскорак између теорије и праксе се нарочито јасно види из једног дописа XXI БК, с краја аугуста 1944.године. У њему се каже да су 181. пјешадијској за посиједање 200 километара дугачког обалског појаса стајале на располагању само 4 стрељачке чете. Због њене стратешке важности, њемачка врховна команда ће практично до краја рата инсистирати на држању Истре једном ојачаном дивизијом (237), али и она ће на крају ипак бити ангажована против југословенских снага.¹⁴⁰

Приликом оцјењивања јединица, официри Вермахта су се руководили највишим стандардима. Они су били мјешавина мирнодопских прописа и искустава са Источног фронта, што је изискивало максимално напрезање у сваком смислу. Из овог разлога је тако много формација наведених у овој студији добило релативно ниске оцјене бојне способности. Објективнија слика би се добила ако би

¹³⁸ Klaus Schmdier, „The Yugoslavian Theatre of War (January 1943 to May 1945)”, u: *Germany and the Second World War, Vol. IX: The Eastern Front 1943–1944: The War in the East and on the Neighbouring Fronts*, urednik Karl-Heinz Frieser (Oxford: Clarendon Press, 2017), 1081-82.

¹³⁹ БА-МА/RW4/664/82-87; НАРА/Т314/562/593.; БА-МА/PX10/113/161.

¹⁴⁰ НАРА/Т77/1421 (ВККВ, Преглед стања Балкан, 31.3.44); НАРА/Т314/664/579.

се узеле у обзир посебности југословенског ратишта, првенствено значајке главног њемачког противника. Од средине 1943. до средине 1944, НОВЈ је врло успјешно примјењивала свој оригинални тактички „бренд“, који се базирао на умјешном алтернирању између герилске и регуларне тактике у складу са ситуацијом. У посљедњих девет мјесеци рата, партизанска се војска све више пребацује на класични, регуларни вид ратовања, за који је била само дјеломично спремна. Нијемци су вјероватно са олакшањем дочекали ову промјену: њихов војник је у просјеку увијек био боље обучен и снабдјевен, а официр (па и онај најлошији) посједовао је више искуства и знања о модерном рату.

Велики дио њемачког окупационог контингента на Балкану су чиниле такозване борбене јединице Копнене војске (*Fechtende Heerestruppen*), самосталне формације у рангу од чете до бригаде. Највећи дио је отпадао на пјешадијске јединице задужене за заштиту позадине (територијални стријелци/*Landeschützen*, батаљони за осигурање/*Sicherungsbataillonen*) и статичну одбрану (тврђавне трупе/*Festungsstruppen*). Још један спецификум балканског ратишта било је присуство великог броја кажњеничких јединица (*Bewährungstruppe 999*), у којима су служили сви они „недостойни униформе“, укључујући и политичке затворенике. У августу 1944. укупно је било око 75 пјешадијских батаљона из свих наведених категорија. Велики дио њих је био удружен у више тактичко-административне цјелине, попут 81, 86, 606. и 639. пука за осигурање (*Sicherungsregimenter*) и тврђавних бригада (*Festungsbrigaden*), којих је крајем рата било седам (963, 964, 966, 967, 968, 969. и 1017).¹⁴¹

Присуство десетина ових јединица представљало је бонус, а не оптерећење. Осим што су вршили класичне одбрамбене задатке (држање мање важних сектора фронта, осигурање прометница и објеката, итд.), ове трупе су де факто представљале главни извор попуне за дивизије балканске групације. Потоње су, крајем 1944, постале конгломерат разнордних батаљона и борбених група. То је био директан резултат потребе да се ограниченим снагама покрије неколико жаришних тачака истовремено (Далмација, Срем и Барања, Западна Морава, Црна Гора). Чим је интензитет дејстава мало спласнуо, покренуте су мјере за увођење реда унутар дивизија. Пошто се губици нису могли попунити једноставним враћањем батаљона у састав

¹⁴¹ НАРА/Т78/411/6378310-72.

својих матичних формација, њемачке команде су прибјегле „канибализацији” мањих или јако проријеђених јединица. На овај начин је, крајем децембра, распуштено чак 13 тврђавних и кажњеничких батаљона, а њихово људство искориштено за попуну 22, 41, 117, 181. и 369. дивизије. Други велики талас распуштања (најмање 10 батаљона) дошао је у другој половини априла 1945. у оквиру очајничких напора да се Југословенска армија задржи што даље од јужне границе Трећег рајха. Овим се мјерама дјеломично може објаснити чињеница да је 22. ПД, која је под борбом прешла пут од Македоније, преко Косова и Санцака до Источне Босне, имала још 13.000 људи средином јануара 1945, а 41. ПД око 10.000 посљедњег дана рата (табеле 32, одн. 22). Прилив људства нижег квалитета није се негативно одразио на борбену способност формација, већ управо супротно; командант 104. ЛД зато је бар једном изричито тражио од надређених да опет уприличе сличан трансфер.¹⁴²

За разлику од окупационих контингената у већини других земаља, јединице у Југославији изискују сталну попуну људством и материјалом, што је директна посљедица све сложенијих операција које се тамо воде. Борбена вриједност легионарских јединица се одржава на каквом-таквом нивоу захваљујући сталном јачању њемачког језгра. На примјер, у 1. козачкој је његова јачина порасла са 3.547 на 4.479 људи између октобра и децембра 1943. (табела 14), док су у 162. пјешадијској дивизији (табела 8) Нијемци чинили већину (10.626 напрема 9.168 „Туркестанаца”). И дивизије Вермахта сачињене од војних обавезника из НДХ стално су мијењале свој састав. Почетком новембра 1944. (табела 11) 369. пјешадијска у својим редовима има 4.396 легионара и чак 3.325 Нијемаца, а ситуација је била слична и у 373. дивизији. Од балканског се контингента очекивало да велики дио потреба покрије „у властитој режији”, било редуцирајући до максимума позадинске службе и установе, било преустројем дивизија. На овај начин је само током априла 1944. године 118. ловачка примила 583 војника као надомјестак за велике губитке претрпљене на Корчули, док су легионарске формације попуњене са укупно 1.575. Нијемаца.¹⁴³

Губици претрпљени у Србији на јесен исте године били су таквих размјера да се нису могли попунити из локалних извора. Ква-

¹⁴² НАРА/Т311/185 (АГЕ, Реорганизација јединица, 30.12.44); ТНА/ДЕФЕЗ/569/КО1124; ТНА/ДЕФЕЗ/572/КО1917; БА-МА/РХ26-104/48/39.

¹⁴³ НАРА/Т311/184 (АГЕ, Преустрој дивизија, 19.12.44); БА-МА/РХ10/113/55-56

литет и репутација јединице имали су велику улогу при алокацији ресурса. Крајем 1944. официрским круговима је колала гласина да је Хитлер изјавио да, ако јој треба оружје, „1. брдска може да га потражи код бандита“. То је била директна алузија на тежак пораз који је ова дивизија претрпила на прилазима Београду крајем октобра 1944. године (табела 34). Гласина је фактички демантована већ десетак дана након битке (формални демантији ће услиједити нешто касније), када је првих 500 људи попуне кренуло из Аустрије. И поред личног залагања генерал-пуковника Алфреда Јодла (Alfred Jodl) да се дивизија обнови „преко реда“, овај процес је текао споро. Иако је почетком јануара 1945. већ имала бојну јачину од 2.135 пјешака, бојна вриједност јој је и даље била ниска (степен III). Поређења ради, три мјесеца раније, дивизија је располагала са 3.156 пјешака и била оцијењена највишом оцјеном.¹⁴⁴

Без обзира на све гору ситуацију у којој се налазио Трећи рајх, Вермахтова балканска групација ће наставити примати попуно, додуше у смањеном обиму, све до краја рата. На примјер, посљедња група официра која се придружила 369. легионарској дошла је из Немачке почетком априла 1945. године. Већ поменутој 104. ловачкој је, крајем истог мјесеца, са подручја XVIII војног округа додијељено око 2.000 војника; колико њих је заправо дошло на циљ у хаотичним условима који су тада владали, није познато. Мада се може стећи дојам да су све наведене бројке безначајне с обзиром на то да су милионске војске већ стајале на бојном пољу, чињеница је да су персонална одјељења на највишим нивоима водила битку буквално за сваког човјека. Размјере кризе се виде из једног документа с краја 1943. у којем, између осталог, пише да све допунске јединице у цијелој окупираној Европи имају на располагању тек 20.000 регрута са четири и више мјесеци обуке. Око 2.000 њих је било распоређено у НДХ; они, међутим, нису могли бити упућени на Источни фронт, јер „су потпуно везани (операцијама)“.¹⁴⁵

¹⁴⁴ БА-МА/RW4/457/108-110; ТНА/ДЕФЕЗ/302/ХП5565; НАРА/Т311/161/7212686; НАРА/Т314/849/1400.

¹⁴⁵ Schraml, оп. цит. 131; ТНА/ДЕФЕЗ/572/WA880; НАРА/Т77/1421 (ВКОС, Повећање попуне за исток, 2.12.43).

Закључак

Изгледало је да је муњевитом окупацијом и распарчавањем Краљевине Југославије, на прољеће 1941, Трећи рајх перманентно осигурао овај простор за своје стратешке интересе. Увјерење да ће се земља моћи држати симболичним снагама од 2 до 4 дивизије било је уздрмано већ на љето исте године, избијањем устанка у окупираној Србији и НДХ. Од почетка 1942. до средине 1943, на антигерилским дужностима је ангажовано од 4 до 7 дивизија, а од љета 1943. до доласка Црвене армије, у касну јесен 1944. године, од 5 до 9 дивизија (овдје нису урачунати дијелови дивизија задужени за осигурање обале, а који су се стално борили против партизана). У завршној фази рата, готово цјелокупан њемачки контингент од 11 до 15 дивизија (укључујући и оне стационарне у Словенији) бива ангажован против Југословенске армије. Осим дивизија, овим операцијама су биле везане десетине самосталних борбених јединица војске. У најгорем случају, велики проценат свих ових јединица се могао искористити за осигурање позадине великих фронтова, а мањи и директно против савезничких армија. Иако се, генерално гледано, радило о формацијама ниже борбене вриједности, нема сумње да је њихов ангажман на једном споредном ратишту, какво је било југословенско, ишао на уштрб њемачких ратних напора. За разлику од већине других европских земаља, окупација Југославије није представљала „једнократну инвестицију”: усљед све интензивнијих борби, окупациони контингент је изискивао сталну попуњу људством и материјалом. Да ли би антихитлеровска коалиција побиједила и без овог неочекиваног прилога са Балкана? Сигурно би, мада је такођер сигурно да би у том случају побједа била скупље плаћена.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Централни архив Министарства одбране Руске Федерације, фонд 500/опис/дело: 12450/246; 12466/84; 12477/793.

Национални архив Сједињених Америчких Држава, фонд РГ242, микрофилм публикације/ролне: Т77/780, 883, 1421, 1423; Т78/305, 399, 411, 414; Т175/141; Т311/161, 175, 177, 180, 184-87, 190-92, 195;

T312/1639; T313/189, 482; T314/559-60, 562, 849-851, 663-664, 1531, 1545-1547; T315/69, 1242, 1295-96, 1300, 1544, 1553, 1978, 2154-55, 2171, 2281; T354/606; T501/257.

Национални архив Уједињеног Краљевства, фонд/фасцикла: ДЕФЕЗ/302, 304-05, 329-31, 505, 520, 565-66, 569, 571-72; HW5; WO177/4465.

Војни архив Савезног архива СР Њемачке, фонд/фасцикла: H756/1826; PX2/1341, 1368, 1450, 1455, 4153; PX2-KART/9528; PX2-26-104/48; PX2-26-118/46; PX10/113; PX37/4835; PC3-7/5, 7; RW4/457, 489-90, 500, 664, 845; RW40/40; RW49/681-82.

Војни архив Београд, фонд Немачка окупаторска војска 1941-1945, кутије: 72-74.

Објављени извори:

Hubatsch, Walter, prir., *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939-1945*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1965.

Литература:

Anić, Nikola. *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941-1945*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002.

Colić, Mladenko. *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1988.

Dedijer, Vladimir. *Dnevnik*, tom II. Rijeka: Liburnija, 1981.

Hnilicka, Karl. *Das Ende auf dem Balkan 1944/45: die militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht*. Göttingen: Musterschmidt, 1970.

Kladarin, Đuro. *Slom 4. i 5. okupatorsko-kvislinške ofanzive*. Zagreb: Kultura, 1956.

Lepre, George. *Himmler's Bosnian Division: the Waffen-SS Handschar Division, 1943-1945*. Atglen, PA: Schiffer Military History, 2004.

Metzsch, Friedrich-August von. *Die Geschichte der 22. Infanterie-Division 1939-1945*. Kiel: Verlag Hans-Henning Podzun, 1952.

Miletić, Antun. „Neke mere i dejstva Vermakta na Kozari 1941-1942. godine”. U: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941-1945)*. Urednici Zdravko Antičić, Joco Marjanović, 195-214. Prijedor: Nacionalni park Kozara, 1980.

Odić, Slavko F. „Nemačke i kvislinške oružane snage u Četvrtoj i Petoj ofanzivi i njihovi gubici”. U: *Neretva-Sutjeska 1943: Zbornik radova naučnog*

skupa 'Neretva-Sutjeska 1943' održanog od 27. juna do 2. jula 1968 god. u Sarajevu. Urednik Branko Borojević, 110-19. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969.

Pavlović, Kosta. „Nemačke oružane snage u Jugoslaviji za vreme završnih operacija”. U: *Za pobjedu i slobodu. Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije: učesnici govore*. Urednik: Ivo Matović, 763-68. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986.

Schmider, Klaus. „The Yugoslavian Theatre of War (January 1943 to May 1945)”. U: *Germany and the Second World War, Vol. IX: The Eastern Front 1943–1944: The War in the East and on the Neighbouring Fronts*. Urednik: Karl-Heinz Frieser, 1008-88. Oxford: Clarendon Press, 2017.

Schraml, Franz. *Kriegsschauplatz Kroatien: Die deutsch-kroatischen Legions-Divisionen 369., 373., 392. Inf.-Div (kroat.) — ihre Ausbildungs- und Ersatzformationen*. Neckargemünd: Kurt Vowinckel Verlag, 1962.

Dr. Gaj Trifković, Expert Associate
University of Sarajevo
Sarajevo (Bosnia and Herzegovina)
E-mail: trifkovg@gmail.com

STRENGTH AND QUALITY OF GERMAN TROOPS IN YUGOSLAVIA 1943-1945

(Summary)

*A*llegations about the number of German soldiers engaged in Yugoslavia was one of the pillars of the narrative about the “People’s Liberation War”. This issue, however, was never given a proper historiographical treatment in the socialist period. It would have shown that the number of units in Yugoslavia depended on external factors (events on major fronts and broader strategic deliberations) at least to the same extent as on internal ones (guerrilla danger), that the occupation contingent was of highly heterogeneous nature, and that large numbers are not always synonymous for combat quality. This research, based almost entirely on unpublished primary sources, will attempt to provide a comprehensive account of the strength and quality of the German occupation contingent in the second half of the war. The original plan to hold the country with

a symbolic force of 2 to 4 divisions was shattered already in the summer of the same year by the outbreak of the uprising in occupied Serbia and the NDH. From the early 1942 to mid-1943, anywhere from 4 to 7 divisions were engaged in anti-guerrilla duties, and from the summer of 1943 until the arrival of the Red Army in the late autumn of 1944, from 5 to 9 divisions (parts of the divisions that were nominally responsible for securing the coast, yet in practice constantly engaged against the Partisans, not counted). In the final phase of the war, almost the entire German contingent consisting of 11 to 15 divisions (including those stationed in Slovenia) ended up fighting the regular Yugoslav army. Apart from the divisions, dozens of independent combat battalions were involved in these operations. In the worst case, a large percentage of all these units could have been used to secure the rear areas of the main fronts, and a smaller percentage could be used directly against the Allied armies. Although, in general, these formations were of lower combat value, there is no doubt that their deployment to a secondary theater of war such as the Yugoslav one was to the detriment of the German war effort.

KEYWORDS: World War Two, Yugoslavia, Wehrmacht, Strength, Guerrilla Warfare, Counterinsurgency

УДК: 355.48(569.4)“1973“
327(497.1)“1973“
COBISS.SR-ID 135958281
DOI број: 10.5937/vig2302163M

Језик рада: Српски
Примљен: 04.09.2023.
Прихваћен: 01.12.2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

Ма Никола Марковић, истраживач-приправник
Институт за међународну политику и привреду,
Београд, Република Србија,
E-mail: nikola.markovic@diplomacy.bg.ac.rs

ЈУГОСЛАВИЈА И ЈОМКИПУРСКИ РАТ 1973. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: Тема овог рада је дипломатска улога Југославије у Арапско-израелском рату октобра 1973. године, названом по дану на који је започет, највећем јеврејском празнику Јом Кипур. Због комплексности проблема обрађен је ток догађаја који су претходили рату, одвијали се и настали након рата. Компаративном анализом доступне архивске грађе из Архива Југославије, објављених докумената, домаће и стране литературе циљ рада је да представи основне елементе и догађаје који су одредили југословенско држање у току ове кризе. Водећа улога у Покрету несврстаних и блискост са Арапима утицали су да Југославија и Тито одиграју значајну улогу у рату и посредују у спору између зараћених страна.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Египат, Израел, Јомкипурски рат, Сирија, Тито, Садат, САД, СССР, Блиски исток

* Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2023. године“, који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду 2023. године.

Југославија и осврт на дешавања која су претходила избијању рата

Победа Израела у рату против арапских држава Египта, Сирије и Јордана, 1967. године, створила је нову реалност на терену. Заузимање Голанске висоравни од Сирије, појаса Газе и Синајског полуострва од Египта и источног дела Јерусалима са остатком Јудеје од Јордана, изазвало је код владајућих кругова арапских држава осећање реваншизма и потребе да се те области поврате.¹ Савет безбедности Уједињених нација (ОУН) донео је, 22. новембра 1967, Резолуцију 242 којом је захтевао повлачење израелских снага са окупираних подручја и поштовање суверенитета, територијалног интегритета свих држава, уз гарантовање њиховог права да живе у миру унутар ових граница без претњи силом.²

Југославија је због напада Израела на арапске државе прекинула дипломатске односе са владом у Тел Авиву.³ Она је повукла свој одред који је учествовао у мировним снагама ОУН на Синају, успостављеним након Суецке кризе 1956. године.⁴ Остварена је сарадња са земљама Варшавског уговора, па је за време рата дозвољено прелетање совјетских транспортних авиона преко југословенске територије који су носили војну опрему за Арапе. С друге стране, југословенски врх је након рата уложио напоре да економски и војно помогне поражене државе и предузме широку дипломатску иницијативу код земаља које су Арапима могле да пруже помоћ.⁵

Крајем 60-тих година Југославија и председник Јосип Броз Тито били су врло забринuti због растућих тензија у међународним односима. Ради попуштања затегнутости између великих сила и активнијег деловања Покрета несврстаних у светским кризама, Југо-

¹ Marcel Serr, „Struggle for Existence or Urge for Expansion? A Reappraisal of the Six-Day War Through the Prism of Defensive and Offensive Realism”, *Israel Journal of Foreign Affairs*, Vol. 11, No. 1, (2017), 55-58.

² „Resolution 242 (1967)”, The Security Council of the United Nations, 22 November 1967. <https://peacemaker.un.org/middle-east-resolution242> (приступљено 30. априла 2023. године)

³ Aleksandar Lebl, „Prekid diplomatskih odnosa SFRJ-Izrael 1967. godine”, *Tokovi istorije*, br. 1-4, (2001), 39, 48-54.

⁴ Александар Животић, „Одред Југословенске народне армије на Синају 1956-1967. скица за тему”, *Војноисторијски гласник*, LVI, бр. 1-2, (2006), 111-112.

⁵ Dragan Bogetić i Aleksandar Životić, *Jugoslavija i Arapsko-izraelski rat 1967.* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010), 177-210. Југославија је достављала храну, жито, локове, санитарски материјал и друге неопходне артикле и повећала увоз из Египта, Сирије и Јордана, како би њихове привреде лакше поднеле ратну штету.

славија је одредила нов правац спољне политике. На Конференцији несврстаних земаља у Лусаки, септембра 1970. године, постављене су основе за јединствену акцију.⁶ Тито се нашао на челу покрета са могућношћу да интензивније делује у светској арени. Овај догађај изазвао је забринутост код великих сила. Америчка дипломатија плашила се растуће снаге несврстаних и компликација које су могле да настану због њиховог активног деловања. Амерички и југословенски ставови према питању рата у Вијетнаму, кризи на Блиском истоку и другим деловима света били су дијаметрално супротни. Тито се плашио деловања америчке VI флоте и совјетске морнарице у региону Медитерана, које су могле да угрозе безбедност Југославије. Зато је у Београду сматрано да криза на Блиском истоку најдиректније погађа југословенске интересе.⁷

Блиске везе СССР-а са Египтом и Сиријом нису добро примљене у Београду. Суочене са огромним материјалним и војним губицима, владе у Каиру и Дамаску почеле су интензивно да сарађују са Москвом око војне помоћи. Године 1969. Совјети су са Египтом потписали споразум о учешћу совјетских пилота на авионима који су достављени, а допремљене су и ракете против деловања непријатељске авијације. Након смрти председника Насера 1970. године, нови председник Анвар ел Садат (Anwar el-Sadat) интензивирао је ову сарадњу. Одсуство Тита са сахране саборца и једног од најближих људи међу лидерима несврстаних држава, окарактерисана је у Каиру као изненађење. Тито је остао у Београду да би примио америчког председника Ричарда Никсона (Richard Nixon) и секретара Хенрија Кисинџера (Henry Kissinger), јер су САД све више показивале заинтересованост за улогу Југославије након Лусакe. Када је Тито посетио Египат фебруара 1971. године, било је евидентно да односи нису на истом нивоу као у време Насера. Садат је исте године потписао споразум о пријатељству и сарадњи са СССР-ом, који је омогућио учешће великог броја совјетских стручњака у реорганизацији војске. Међутим, због намере да се приближи САД, већ 1972. године протерао је војне експерте који су послати из Москве, што је омогућило побољшавање односа са Југославијом.⁸

⁶ Јован Чавошки, „За један праведнији свет: Југославија, несврстани и борба за „Нови међународни економски поредак“ (1973-1976)”, *Токови историје*, бр. 2, (2022), 220-223.

⁷ Љубодраг Димић, *Између истока и запада, Југославија, велике силе и питање безбедности у Европи (1945-1975)* (Београд: ИК „Филип Вишњић”, 2022), 298-303.

⁸ Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije* (Beograd: Nolit, 1976), 236-237; Pawel Bielicki, „The Middle East in Yugoslavia's foreign policy strategy in the 1970s”, *Istorija 20. veka*, XXXIX, br. 2, (2021), 399; Tatjana Milošević, „Jugoslavija i Sjedinjene Američke

Односи са СССР-ом нису прекидани због потребе војног снабдевања Египта наоружањем, али су доживели извесну кризу. С друге стране, у односима са Југославијом дошло је до већег разумевања, обостраних посета и преговора. У јулу исте године, Садат је послао начелника Централне обавештајне службе Хафеза Исмаила да посети Тита и саопшти му одлуку о депортовању совјетских стручњака. Тито је одговорио слањем генерала Ивана Мишковића, који се у Каиру нашао крајем 1972. и почетком 1973. године. Његов примарни задатак био је одржавање „специјалних веза” између две државе. Управо у то време, египатски амбасадор у Београду Афра саопштио је Југословенима намеру своје владе да спроводи политику „прво Египат”⁹, што је била озбиљна промена спољнополитичких циљева и брига за сопствене интересе. Југословени су у том периоду сазнали за намеру арапских лидера да покрену рат за повратак изгубљених области, осмишљен средином године.¹⁰

Повољна околност за позиције Арапа имала је чињеница да је Југославија заједно са седам несврстаних држава, током 1972. и 1973. године била једна од несталних чланица Савета безбедности. Ову ситуацију арапске земље користиле су како би вршиле притисак на САД и СССР да се сукоб на Блиском истоку реши у њихову корист.¹¹ Војно и политичко вођство Египта, а након тога и Сирије, почело је да планира извођење операције „Бадр”, којом би се здруженим нападом на Суецки канал, Голанску висораван и Синај извршио одлучан ударац којим би се повратиле заузете територије. Интензивирана је дипломатска активност у правцу Москве, Вашингтона, али и других земаља од којих се очекивало да могу допринети побољшавању позиција. Неразумевање америчке стране, на челу са Кисинџером, за египатске ставове, водила је Садата ка сарадњи са СССР-ом. Зато је у периоду од децембра 1972. до јуна 1973. године у Египат допремљено више совјетског ратног материјала него у претходних неколико година. Почетком августа, непосредно пред IV Конференцију несврстаних у Алжиру, војно руководство Египта и Сирије довршило је све

Države u vreme detanta: Susreti Josipa Broza Tita i Henrija Kisindžera 1970. i 1974.”, *Istorija 20. veka*, XXXVI, бр. 2, (2018), 191-193.

⁹ Амбасадор Афра је истакао у Београду да Египат намерава да брани искључиво сопствене интересе и територију, занемаривањем захтева палестинског народа и одрицањем права од појаса Газе.

¹⁰ Dragan Bisenić, *MOST KA MIRU, Egipatsko-izraelski sporazum u Kemp Dejvidu 1978* (Beograd: Club Plus, 2018), 50-54.

¹¹ Dragan Bogetić, *Juoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972-1975* (Beograd: Zavod za udžbenike, Institut za savremenu istoriju, 2015), 76.

појединости око извођења операција. Садатов саветник Хафер Исмаил тражио је сусрет свог надређеног са Титом у Алжиру, а сличан корак ради консултација учинио је и председник Сирије Хафез ел Асад (Hafez el-Assad).¹²

На IV конференцији Покрета несврстаних одржаној почетком септембра у Алжиру, представници арапских држава добили су широку подршку за политику ка Израелу, који је окарактерисан као агресор. Тито је приликом сусрета са Садатом 5. септембра добио потврду о намери да се Израел нападне до краја године. Када се наредног дана састао са шефом Палестинске ослободилачке организације, Јасером Арафатом (Yasser Arafat), југословенски председник пружио је потпуну подршку жељама арапских држава да се обрачунају са дугогодишњим противником. Упозорио је, такође, да због држања САД и војних снага Израела не постоје међународне околности које би до краја одговарале Арапима, али је обећао да ће Садату пренети југословенску сагласност за почетак рата. Приликом сусрета са сиријским председником Хафезом ел Асадом 8. септембра, Тито је тражио да се остале државе више ангажују у вези са проблемом на Блиском истоку, пре свега арапске и државе Латинске Америке. Конференција је донела Политичку декларацију и Резолуцију о Блиском истоку, којима је тражено да се Израел повуче са територија које је окупирао након рата 1967. године и да призна права на самоопредељење Палестинцима који живе на територији ове државе.¹³

Предвођене Југославијом и Индијом, несврстане државе иступиле су у Алжиру као озбиљан субјект у међународним односима, што је изазвало подозрење и страхове код великих сила. У америчкој јавности се појавила расправа о „претњи трећег света“, док су у Вашингтону почели да страхују од угрожавања сопственог положаја у свету. Спор је настао због југословенске реакције на смену социјалистичког председника Чилеа Салвадора Аљендеа од стране војне

¹² Архив Југославије (АЈ), фонд Кабинета Председника Републике (КПР), број фасцикле I-4-a/15, Делегација СФРЈ на IV КНЗ, Алжир, архивска јединица 5, сусрети и разговори, 20. 08. 1973, *предлог сусрета Председника СФРЈ Ј. Броза Тита за време IV КНЗ у Алжиру*, 1-5. Даље: АЈ, КПР, I-4-a/15; Asaf Siniver, *Nixon, Kissinger, and U.S. Foreign Policy Making, The Machinery of Crisis* (New York: Cambridge University press, 2008), 185-193; D. Bisenić, *n. d.*, 63-67.

¹³ АЈ, КПР, I-4-a/15, 05. 09. 1973, *Забелешка о разговору председника Тита са председником Египта Анвар ел Садатом у резиденцији у Алжиру*, стр. 1-2; АЈ-КПР, I-4-a/15, 06. 09. 1973, *Забелешка о разговору Председника Републике са председником Палестинске ослободилачке Јасером Арафатом у резиденцији у Алжиру*, 1-3; АЈ-КПР, I-4-a/15, 08. 09. 1973, *Забелешка о разговору Председника Републике са председником Сирије Хафез ел Асадом у резиденцији у Алжиру*, 1-2; Драган Богетић, „Особености и дилеме Алжирског самита несврстаних 1973.“, *Токови историје*, бр. 1,(2018), 30-32.

хунте предвођене Аугустом Пиночеом, 11. септембра, само неколико дана након конференције. Кисинџер је у току октобра истицао да политика несврстаних јесте „сврставање у нови блок”. Због оптужби из Београда да су САД умешане у преврат, одбио је да се састане са Милошем Минићем у Њујорку када се расправљало о сукобу на Блиском истоку. Југословенски државни врх је у току септембра најнегативније оцењивао деловање САД по сопствене интересе, док се сматрало да СССР у том тренутку „реалније сагледава аутономну улогу несврстаности” у односу на кругове у Вашингтону.¹⁴

Схватајући да улога несврстаних може бити корисна за интересе СССР-а, совјетски лидери покушали су да се приближе чланицама покрета. У поруци председнику Конференције и Алжира Бумедијену, Леонид Брежњев је истакао „подршку антиимперијалистичкој оријентацији несврстаних земаља” и отклањања свих претњи светском миру, алудирајући на политику САД. Такође, нагласио је да постоји опасност да се несврстане државе одвоје од социјалистичких земаља и супротставе СССР-у, који је њихов природни савезник. Приликом посете Југославији од 24. до 30. септембра совјетски премијер Алексеј Косигин и Тито сложили су се да постоји блискост у погледима, али и извесне разлике идеолошке природе. У Титовом говору након њиховог разговора 28. септембра на Брионима, изнесени су погледи о „природном савезништву” несврстаних и земаља Варшавског уговора. Он је и поновио поруке Брежњева Конференцији у Алжиру, о потреби борбе са империјализмом. Била је то припрема терена за блиску сарадњу око подршке Египту и Сирији.¹⁵

Ратна дешавања и став Југославије (6-27. октобар)

Заједнички напад Сирије и Египта на Израел у правцу Суецког канала и Голанске висоравни започет је 6. октобра 1973. године на јеврејски празник Јом кипур (дан искупљења јеврејског народа и

¹⁴ АЈ, КПР, I-4-а, а. ј. 12, Оцене и резултати конференције, стр. пов. бр. 438085, 11. 09 1973, *Информација о IV конференцији несврстаних земаља*, 1-2; Tatjana Milošević, „Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države u vreme detanta: Susreti Josipa Broza Tita i Henrija Kisindžera 1970. i 1974”, 189-190; Bojan Dimitrijević, *Kisindžer u Beogradu, Henri Kisindžer, Tito i Jugoslavija u Hladnom ratu i ratovima 1990-ih* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023), 73-75.

¹⁵ АЈ, КПР, I-4-а/15, архивска јединица 7, Поруке Конференције, *Порука Брежњева Председнику Бумедијену*, 1-3; D. Vogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972-1975*, 86-89.

најсветији празник у њиховом верском календару), по којем је сукоб и добио име. Како су Совјети знали за почетак рата, два дана пре сукоба наредили су амбасадору Виноградову да се склони из Каира.¹⁶ Повољна околност за Арапе била је неспремност Израела, који је био заокупиран изборном кампањом која је трајала до краја октобра. Са места команданта војних снага повукао се, неколико недеља пре почетка рата, генерал Аријел Шарон (Ariel Sharon), потпуно убеђен у војну и безбедносну сигурност. До неколико сати пре почетка рата, Војна обавештајна служба (АМАН) није имала никаквих информација о томе да се Египат и Сирија спремају да нападну Израел. У току првог дана египатске снаге су прешле преко Суецца са око 700 тенкова и нанеле велике губитке Израелу. На фронту према северу, сиријске снаге су продрле у средиште Голанске висоравни, окружиле војни камп Нафах, средиште 36. дивизије и блокирале долазак резервиста. Покушај израелског ваздухопловства да активније делује на овом делу фронта осујећен је обарањем око 40 авиона. Био је то највећи војни пораз у дотадашњој историји Израела и обавештајни фијаско.¹⁷ Густо распоређена противваздухопловна одбрана сиријске и египатске војске значајно је умањила деловање израелске авијације у првим данима рата. Иако је део војног и политичког врха Израела одбацивао могућност рата, израелско ваздухопловство је било у приправности због ранијег сукоба са сиријском авијацијом.¹⁸

О сукобу су истог дана обавештени југословенска влада и Тито. Како је Југославија била заинтересована за промену околности на Блиском истоку одамбасаде у Каиру тражени су детаљнији извештаји. Скоро истовремено са Египтом су „устостављене су континуиране специјалне” и телефонске везе, а амбасадорима у Каиру и Дамаску је наређено да саопште да је „напад извршио Израел”. С друге стране, совјетски амбасадор у Београду Владимир Степаков је затражио

¹⁶ Craig A. Daigle, „The Limits of Détente: The United States, the Soviet Union, and the Arab-Israeli Conflict, 1969-1973” (PHD thesis, The Columbian College of Arts and Sciences, 2008), 392.

¹⁷ Uri Bar-Joseph, „Confronting the Intelligence Fiasco of the Yom Kippur War”, *The Middle East Book Review*, Vol. 3, No. 2, (2012), 131-134; Mehran Kamrava, *The Modern Middle East, A political history since the First World war* (London: University of California Press, 2005), 128-129.

¹⁸ Tal Tovy, „The Struggle for Air Superiority, The Air War over the Middle East (1967-1982) as a Case Study”, *Journal of European, Middle Eastern & African Affairs*, Vol. 2, No. 1, (spring 2020), 86-87. Приликом сукоба израелске и сиријске авијације 13. септембра оборено је 12 сиријских авиона МИГ 21 и само један израелски мираж. Војни официри израелске војске страховали су да због овог сукоба може доћи до одмазде са сиријске стране.

„хитан састанак са председником или потпредседником СФРЈ”, па му је, након одобрења, било дозвољено да се састане са Џемалом Бједићем. Степаков је представио совјетске обавештајне информације са терена, указујући на „озбиљност и опасност ширења регионалног сукоба”. Слично као југословенски државни врх, сматрао је Израел одговорним за избијање рата најављујући саопштење из Москве у том духу. Убрзо је у Београду одлучено да се упуту циркуларни телеграм свим дипломатама, са задатком да помно прате развој догађаја и реаговање тамошњих влада.¹⁹

Касније тога дана, египатски амбасадор Афри је изнео информације са ратишта указујући да су египатске и сиријске снаге „одбиле напад и прешле у противнапад”. Саопштио је да су египатске трупе прешле Суец и заузеле важне стратешке тачке на Синају. Говорећи о фронту ка израелском делу Голанске висоравни, изјавио је да су сиријске снаге заузеле „брдо Шеик, стратегијску тачку”.²⁰ Да је саопштење Африја било тачно, показале су вести агенције „Ројтер”, чији је дописник из Тел Авива пренео изјаву израелског генерала Моше Дајана (Moshe Dayan) која је емитована на телевизији. Он је признао да су Израелци претрпели „озбиљне губитке”, али није губио веру у повољан исход рата.²¹

Никсон је, 6. октобра, преко Кисинџера упуту поруке за владе у Каиру и Тел Авиву, којима их позива на обуставу непријатељства.²² Амерички председник је са начелником генералштаба Хејгом константно пратио дешавања на Блиском истоку, али још увек није постојала намера да се покрене сазивање Савета безбедности. У Вашингтону су почели да размишљају о ангажовању VI флоте на простору сукоба. С друге стране, краљ Саудијске Арабије Фејсал је негативно одговорио на позив Кисинџера, пребацивањем одговорности за почетак рата на САД и Израел. И реакција осталих арапских земаља била је слична. Краљ Јордана Хусеин је све војне снаге ставио у стање приправности, док су герилске снаге у Палестини почеле да врше диверзије унутар израелске територије. Помоћ Арапима пружа

¹⁹ АЈ, КПР, бр. фас. I-5-с/88, Криза на Блиском истоку, 6. 10. 1973, *Информација Савезног секретаријата за иностране послове о избијању сукоба на Блиском истоку*. Даље: АЈ, КПР, I-5-с/88.

²⁰ АЈ, КПР, I-5-с/88, 6. 10. 1973, *Информација Савезног секретаријата за иностране послове о избијању сукоба на Блиском истоку*.

²¹ АЈ, КПР, I-5-с/88, без датума, *прва званична реаговања у арапским земљама и Израелу на обнављање сукоба*.

²² АЈ, КПР, I-5-с/88, 6. 10. 1973, *информација Савезног секретаријата за иностране послове о избијању сукоба на Блиском истоку*.

жила је и Уганда на челу са председником Амином, који је „наредио свим официрима на пракси у Египту и Сирији да се прикључе снагама ових земаља”.²³

Због погоршавања односа Југославије и САД, али и улоге у Покрету несврстаних, помоћник државног секретара за европске послове Валтер Стосел (Walter Stossel) је, 3. октобра, уручио Кисинџеру захтеве за притисак на Југославију. Требало је натерати власти у Београду за „помирљивији однос” према америчким интересима и ублажавање акције несврстаних држава широм света.²⁴ Када је избио рат на Блиском истоку ова одлука је још више добила на тежини. Амерички амбасадор Малколм Тон (Malcolm Toon) је на лични захтев, 6. октобра, посетио југословенску владу и разговарао са замеником савезног секретара за иностране послове Јакшом Петрићем. Трудио се да представи тежину америчког положаја, рекавши да Вашингтон није могао да прихвати совјетски предлог о заједничком слању трупа на Блиски исток, али да његова влада жели да утиче на Израел у помирљивом тону. Објаснио је како „америчко јавно мњење, врши јак притисак на администрацију” у корист Израела. Упркос неслагању са проарапским ставовима, Тон је сматрао да би утицај који Југославија и несврстани имају код арапских држава могао дати добре резултате.²⁵ Веровао је да одлазак Кисинџера на Блиски исток „може да допринесе покретању са мртве тачке” питања о примени Резолуција ОУН, и размени ратних заробљеника које је тражио Израел, као и да му је главни циљ да договори обуставу непријатељстава. Петрић је одговорио да Југославија делује „у прилог конструктивне размене мишљења, без обзира на разлике у погледима”, али је сматрао да САД имају највећу одговорност. Указао је да су арапске државе „јасно показале реалистичну и мирољубиву концепцију решења” и да би наставак рата драстично променио њихово држање. Истакао је да помоћ коју Вашингтон пружа влади у Тел Авиву не доприноси примени мирољубиве политике.²⁶ Одбацио је сваку могућност америчког притиска на Југославију, јер званичници у Београду нису другачије мог-

²³ АЈ, КПП, I-5-с/88, без датума, прва званична реакција у арапским земљама и Израелу на обнављање сукоба.

²⁴ В. Dimitrijević, *n. d.*, 74-75.

²⁵ АЈ, КПП, бр. фас. I-5-b/104-19, Односи СФРЈ и САД 1972-1974, 6. 10. 1973, забелешка о разговору Јакше Петрића са амбасадором САД Тоон-ом. Даље: АЈ, КПП, I-5-b/104-19; Драган Богетић, „Југословенско-амерички односи у сенци Арапско-израелског рата 1973. године”, *Токови историје*, бр. 2, (2013), 185-187.

²⁶ АЈ, КПП, I-5-b/104-19, 6. 10. 1973, *Забелешка о разговору Јакше Петрића са амбасадором САД Тоон-ом*, стр. 2.

ли да схвате дотадашње поступке САД. Петрић је предочио Тону да супротстављање САД учешћу југословенских снага у мировним јединицама ОУН, приправност америчких нуклеарних база и њена критика несврстаних говори у прилог тврдњи да САД врше притисак на Југославију.²⁷

Југославија је сматрала да је напад арапских држава изведен у повољним међународним околностима. У прилог овој тези говори и запажена подршка осталих арапских држава, успешна акција АРЕ у Савету безбедности, широко одобравање акције на конференцији Несврстаног покрета у Алжиру, осуда експанзивне политике Израела у свету и забринутост САД за њене интересе у региону.²⁸ У Каиру је египатски саветник за националну безбедност Хафер Исмаил изјавио југословенском амбасадору да Египат не намерава да „ослободи целу окупирану територију” и да је његов циљ само напредовање до линије Берлев. С друге стране, у Београду је египатски амбасадор Афри саопштио Џемалу Бједићу да ће продор бити извршен само 35 километара у дубину (линија Берлев), како је предложила америчка влада. Обавестио је Бједића, да је Хафер Исмаил послао поруку Кисинџеру у којој је захтевао примену Резолуције 242. Поред тога, тражио је да се Сирија и Египат „не повлаче са позиција које су заузеле” и да се у ОУН организују преговори са учешћем свих заинтересованих страна.²⁹

Пошто су почетне операције на фронту ишле на штету Израела, америчка дипломатија је, 8. октобра, упутила захтев за састанак Савета безбедности. Кисинџер је покушао да од председника овог тела обезбеди апел о прекиду ватре, „без формалног састанка”. Пратећи ову интенцију, Израел је такође усмерио своје активности према Савету безбедности, јер је рачунао на подршку САД и осталих западних земаља. Египат и арапске државе повеле су иницијативу да мобилишу све државе у Генералној скупштини ОУН, где су због подршке несврстаних имале већу подршку. Представници овог покрета упутили су поруку, да је поред апела о прекиду ватре који је тражио Кисинџер, неопходно да влада у Тел Авиву донесе „одлуку о повлачењу са свих окупираних територија” у складу са Резолуцијом 242.³⁰

²⁷ Исто, стр. 3.

²⁸ АЈ, КПП, I-5-с/88, стр. пов. бр. 99, 8. 10. 1973, *Информација у вези са оружаним сукобом на Блиском истоку*, 1.

²⁹ АЈ, КПП, I-5-с/88, стр. пов. бр. 99, 8. 10. 1973, *Информација у вези са оружаним сукобом на Блиском истоку*, стр. 1-2.

³⁰ АЈ, КПП, I-5-с/88, стр. пов. бр. 99, 8. 10. 1973, прилог уз *“Информацију у вези оружаног сукоба на БЛ”-Активност у ОУН*.

Истога дана одржано је заседање Генералне скупштине на коме су запажене говоре одржали министар иностраних дела Египта и Израела, Ел Зајат (Mohammed el-Zaayyat) и Ебан (Abba Eban), као и заменик министра иностраних дела Сирије. Египатски и сиријски званичници истицали су да се арапске државе боре за „ослобођење окупираних територија”. Говорећи умереним тоном, Зајат није нападао амерички став, наглашавајући да је потребно организовати дебату. Израелски министар Ебан је користио чињеницу да су арапске државе извршиле напад, захтевајући повратак на линију успостављену након рата 1967. године. Како би придобио јавно мњење у САД, истакао је да антисемитизам влада у Каиру, да је присутан код свих Арапа и да су несврстани показали разумевање за оваква гледишта на Конференцији у Алжиру. На састанку Савета безбедности, социјалистичке државе, на челу са СССР-ом и Кином, инсистирале су на ставу да Израел мора да се повуче са окупираних територија и да се не могу доносити никакве резолуције у тренутку док трају војне операције. Сједињене Државе и Велика Британија упутиле су позиве обема странама о обустави непријатељстава и враћању на *status quo ante bellum*, који је највише одговарао њиховим интересима. Због супротстављених гледишта Савет безбедности није могао да донесе никакву одлуку.³¹

Међутим, 9. октобра дошло је до промене на ратишту због контраофанзиве Израела на Голанску висораван и усмеравања правацанападапремапрестонициСирије. Израелсковаздухопловство је у току ноћи бомбардовало зграду Министарства одбране, Команду војне авијације, рафинерије нафте и совјетски културни центар у Дамаску. У нападима је погинуло више совјетских грађана, што је изазвало осуду њихових званичника и дипломата. Израелска офанзива спроведена је и на фронту према Суецком каналу, али она није била толико ефикасна. Суочене са већим губицима, владе у Дамаску и Каиру захтевале су од СССР-а помоћ у наоружању која је одмах одобрена у Москви.³² Да би се акција спровела совјетски амбасадор у Београду Степаков је, 9. октобра, ургирао код Тита да Југославија одобри „прелете совјетских авиона“ преко своје територије. Пошто је одобрење добијено, Степаков је Титу изложио кораке које СССР намерава да предузме, или је већ предузео, од избијања рата. У односима са представницима западних држава Совјети су правдали арап-

³¹ АЈ, КПП, I-5-с/88, 9. 10. 1973, *Активност у ОУН*, стр. 1-2.

³² William B. Quandt, „Soviet Policy in the October Middle East War-II”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, Vol. 53, No. 4, (oct.,1977), 587.

ски напад на Израел борбом за повратак окупираних области.³³ Тито је саопштио одлуку да ће Југославија доставити помоћ у лековима, санитетском материјалу, крвној плазми и слањем хирушких екипа у Египат и Сирију. Постигнута је сагласност и исказано обострано задовољство због напредовања египатске војске преко Суецког канала. Тито је подржао јединство и изјаве званичника арапских држава да они не намеравају да освајају израелску територију, већ само окупиране области.³⁴

После отварања југословенског ваздушног простора совјетски авиони могли су неометано да снабдевају арапске државе. У току целокупног трајања Јомкипурског рата око 500 совјетских авиона летело је носећи војну помоћ преко југословенске територије. Бугарска је, такође, тражила да Југославија одобри прелетање до осам авиона дневно који ће носити војну помоћ за Арапе, што је одмах прихваћено у Београду.³⁵ С друге стране, од 12. октобра Југославија је почела да шаље тенкове за Садатову војску, па их је до 18. октобра испоручено укупно око 200. Војска Југославије је стављена у стање приправности, иако та информација није доспела у јавност. То је изазвало велику заинтересованост војних представника америчке амбасаде, посебно због вести о мобилизацији.³⁶

Два дана касније, у Дубровник је тајно допутовао амерички наредник Квист како би на незаконит начин вршио осматрање аеродрома и војних објеката. Сличну активност вршио је пуковник Клингерхофер на аеродрому у Батајници. Југословенски врх је поседовао

³³ АЈ, КПР, број фасцикле I-3-a/101-146, Пријем амбасадора Владимира Степакова, 9. 10. 1973, *Забелешка о разговору Председника републике Јосипа Броза Тита са амбасадором СССР у Југославији Владимиром Стјепаковим*, 1-3. Даље: АЈ, КПР, I-3-a/101-146. Стјепаков је предочио да су из Москве утицали на француског председника Помпидуа и немачког канцелара Бранта како би се прекинула „окупација иконских арапских територија“.

³⁴ АЈ, КПР, I-3-a/101-146, *Забелешка о разговору Председника републике Јосипа Броза Тита са амбасадором СССР у Југославији Владимиром Стјепаковим*, 3-5.

³⁵ АЈ, КПР, I-5-c/88, 13. 10. 1973, *Информација о прелетима бугарских авиона преко територије СФРЈ за Сирију и Египат*.

³⁶ D. Bisenić, *n. d.*, 68; АЈ, КПР, број фасцикле I-2/55, Пут Ј.Б. Тита у СССР, 12-15. 1973, 12. 11. 1973, *Стенографске белешке са разговора вођених између Председника СКЈ и Председника СФРЈ Јосипа Броза Тита и Генералног секретара ЦК КПСС Л.И. Брежњева у Кијеву*, 1-8. Даље: АЈ, КПР, I-2/55. Брежњев се у Кијеву 12. новембра, током Титове посете СССР-у, захвалио на прелетању 500 совјетских авиона преко југословенске територије. Наредног дана Тито је совјетском лидеру поверио податке о југословенском држању у току кризе (мобилизацији трупа, њиховом држању у стању приправности и реаговању војних званичника америчке амбасаде). АЈ, КПР, I-2/55, 13. 11. 1973, *Стенографске белешке са разговора између Председника СФРЈ и Председника СКЈ Јосипа Броза Тита и Генералног секретара ЦК КПСС Леонида Иљиха Брежњева у Кијеву*, стр. 14-16.

вести о извесном неслагању између земаља Западне Европе и САД, због америчког инсистирања да оне „охладе трговинске и политичке односе са совјетским блоком и Југославијом”. Тома Гранфил, југословенски амбасадор у Вашингтону покушао је да се информише о овом питању код италијанских и француских колега, али су они одбили да потврде тачност те вести. Гранфил се, 10. октобра, састао са Стоселом који је изразио „забринутост због југословенских изјава и поступака” који не маре за америчке интересе. Југословенски дипломата је предложио састанак Кисинџера и Минића у Њујорку, али је Стосел одбио предлог образложењем да је „неповољна атмосфера и тајминг”, те да Минић игнорише америчке интересе. Да је из Вашингтона сугерисано „хлађење односа” према Југославији сазнао је у Хагу југословенски амбасадор у Холандији од начелника тамошњег Мнистарства спољних послова. Према његовим сазнањима, на затвореном састанку држава НАТО-а амерички представник је изнео овакав захтев, због тога што је Југославија постала мост за пребацивање совјетског војног материјала.³⁷

Док се ситуација на фронту ка Синају одвијала повољно по Арапе, Египат је, 10. октобра, упутио предлог Кисинџеру о „прекиду ватре и повлачењу” у пет тачака. Слично као и приликом заседања у Њујорку, из Каира су тражили повлачење израелских снага на линије успостављене пре рата 1967. године, док би упражњени простор контролисале снаге ОУН. У Шарм ел Шејку би се поставио гарнизон мировних трупа који би гарантовао слободу пловидбе у Тиранском мореузу. Предложено је, такође, стављање територије Газе под заштиту ОУН и изјашњавање становништва „на основу права на самоопредељење”. Када Израел буде потпуно повукао јединице са спорних територија, египатска страна била је спремна да оконча рат и пристане на „сазивање мировне конференције под покровитељством ОУН уз учешће заинтересованих страна, укључујући Палестинце и велике силе”.³⁸

³⁷ Татјана Милошевић, „Војно-економска сарадња Југославије и Сједињених Америчких Држава у поствијетнамском периоду”, *Војноисторијски гласник*, LXIX, бр. 1, (2019), 185-187; АЈ, КПР, I-5-б/104-19, б. 12. 1973, *Информација поводом америчког захтева чланицама НАТО да "охладе" односе са СФРЈ због става према блиско-источној кризи*, 1-2; В. Dimitrijević, *n. d.*, 75.

³⁸ АЈ, КПР, I-5-с/88, 10. 10. 1973, превод са енглеског, *Текст предлога који је влада АРЕ упутила Х. Кисинџеру*; АЈ, КПР, I-5-с/88, документ на енглеском језику, *Предлог владе АРЕ упућен Х. Кисинџеру 10. октобра 1973. године*.

У Њујорку је истог дана југословенски представник Милош Минић подржао египатски предлог. Изјавио је како Савет безбедности мора да примењује донете резолуције и да се „трајни мир може остварити једино на основама потпуног повлачења израелских снага са окупираних територија Египта, Сирије и Јордана”, уз поштовање права народа на самоопредељење у Палестини. Минић је упозорио да Израел мора да прекине агресију и окупацију, те да се у супротном случају морају „предузети санкције у смислу главе VII Повеље ОУН као што је затражила” Конференција несврстаних у Алжиру. Совјетски, египатски и представници осталих несврстаних држава имали су слично становиште. Совјетски делегат такође је тражио повлачење Израела, док је египатски истицао израелску агресију и право арапских земаља да ослободе окупиране области. С друге стране, америчка и израелска дипломатија понављале су раније захтеве да се мора успоставити „прекид ватре и враћање оружаних снага на положаје после рата 1967. године”.³⁹ Остале чланице НАТО-а изнеле су сличне захтеве, пружајући подршку погледима владе у Тел Авиву. Фронт против израелских позиција био је све јединственији. У Њујорку је 11. октобра 70 несврстаних држава донело Декларацију о Блиском истоку, упућену генералном секретару Курту Валдхајму (Kurt Waldheim), којом је потврђена подршка Арапима. На терену је Саудијска Арабија са краљем Фејсалом и још 15 арапских држава понудила „све своје потенцијале” Садату. Фејсал се није сложио са предлогом Кисинџера да утиче код званичника у Каиру и Дамаску ради „заузимања умеренијег става”. Очита неслагања утицала су да обе стране сачекају развој догађаја на фронту, надајући се да би повољан развој донео предност на дипломатском плану. У том контексту, арапске државе су позитивно оцениле ангажовање несврстаних и Југославије у Савету безбедности, где је због њихове већине била онемогућена било каква произраелска резолуција.⁴⁰

Супротстављајући се саветима војних команданата, Садат је, 11. октобра, начинио стратешку грешку у распоређивању трупа. Наредио је груписање снага на источној обали канала, остављајући западну обалу доста ослабљену, што су Израелци одмах уочили.⁴¹ Међу-

³⁹ АЈ, КПП, I-5-с/88, 10. 10. 1973, документ без наслова, стр. 1-2, упућен кабинету Председника републике од стране Савезног секретаријата за иностране послове.

⁴⁰ АЈ, КПП, I-5-с/88, 10. 10. 1973, *Реаговање званичних кругова*, стр. 1-3; АЈ, КПП, I-5-с/88, 10. 10. 1973, *Реаговање НЗ на БЛ сукоб*, стр. 1-2; АЈ, КПП, I-5-с/88, 11. 10. 1973, *Реаговање НЗ на БЛ сукоб*, стр. 1-2; АЈ, КПП, I-5-с/88, 15. 10. 1973, *Активност у ОУН*.

⁴¹ Simon Dunstan, *The Yom Kippur War 1973 (2)*, *The Sinai* (Oxford: Osprey Publishing,

тим, израелске снаге биле су на минимуму својих војних резерви, па је премијерка Голда Меир (Golda Meir), 12. октобра, упутила писмо Никсону захтевајући моменталну помоћ. Америчка елита је од почетка рата била уверена да Израелу није потребна никаква војна помоћ, јер је био способан да сам оствари победу. С друге стране, постојао је страх индустријалаца да ће сукоб на Блиском истоку угрозити трговину нафтом која је неопходна за америчку индустрију. Никсон је наредног дана одлучио да покрене операцију ваздушног снабдевања „Никел Грас“ (Nickel Grass), која је представљала прекретницу у рату јер је снабдела израелску војску неопходним средствима. Транспортни авиони класе С-5 и С-14 били су принуђени, због одбијања европских држава да уступе ваздушни простор, да лете од базе на Азорским острвима у Атлантику до Тел Авива.⁴² У првих 48 сати достављена је огромна војна помоћ од преко 900 тона ратног материјала, што је омогућило израелским снагама да започну припреме за контраофанзиву. Информације о операцији „Никел Грас“ постале су јавне 15. октобра, што је изазвало моменталну реакцију арапских држава. Наредног дана је организација држава извозница нафте (ОПЕК) на састанку у Кувајту објавила да ће подићи цену овог деривата за 70 %, што је изазвало шок у западним државама. Приликом сусрета министара организације, одржаном 17. октобра, одлучено је да производња буде смањена за 5 % и да се настави са њеним опадањем сваког месеца, све док САД не обуставе помоћ Израелу. То је изазвало нагли пораст цене нафте. Стање по америчке интересе се погоршало када је Саудијска Арабија, заједно са осталим арапским државама, одлучила, 20. октобра, да обустави слање свих бродова који су превозили нафту у државе које подржавају Израел. Тито је сматрао одлуку произвођача нафте добрим начином да се изврши притисак на америчку администрацију.⁴³

У међувремену је, Израел, 14. октобра, на Синају успео да оствари победу у највећој тенковској бици након Другог светског

2003), 14.

⁴² Chris J. Krisinger, „Operation Nickel Grass: Airlift in Support of National Policy”, *Airpower Journal*, Vol. III, No. 1, (spring 1989), 16-21.

⁴³ Justin Giovannetone, „Airlifts in Time”, *Air Power History*, Vol. 52, No. 3, (2005), 31-33; Roy Licklider, „The Power of Oil: The Arab Oil Weapon and the Netherland, the United Kingdom, Canada, Japan and the United States”, *International Studies Quarterly*, Vol. 32, No. 2, (Jun., 1988), 205-207; АЈ, КПР, I-5-с/88, 21. 10. 1973, *Додатак Танјуговом билтену, Ријад*; АЈ, КПР, I-2/55, 13. 11. 1973, *Стенографске белешке са разговора између Председника СФРЈ и Председника СКЈ Јосипа Броза Тита и Генералног секретара ЦК КПСС Леонида Иљина Брежњева у Кијеву*, стр. 1-7.

рата. Два дана касније, израелске снаге предвођене генералом Аријелом Шароном прешле су на западну обалу Суеца и започеле контраофанзиву. Како су на северном фронту сиријске снаге биле у повлачењу, Асад је не могавши да убеди Садата, захтевао од СССР-а да убеди Египат да прихвати примирје. У тренутку почетка израелске контраофанзиве, совјетски премијер Косигин је, 16. октобра, допутовао у Каиро и покушао да наговори Садата у непоходност прекида ватре и почетка преговора. Одговорено му је да израелска офанзива „неће имати утицај на ток рата” и да никаква опасност не прети Каиру, што је значило одбијање. Сличну акцију предузела је и Југославија. У Каиро је истога дана у дводневну посету допутовао и Милош Минић са идентичним предлогом, али је и тај преговор пропао. За Арапе је ситуација на терену била све тежа. Суочен са могућношћу да Трећа египатска армија буде опкољена, Садат је, 19. октобра, ургирао код совјетских званичника да помогну при склапању примирја, истога дана када се Косигин вратио у Москву.⁴⁴

Услед развоја догађаја амерички амбасадор Тон је, 19. октобра, поново ургирао код Петрића. Тон је сматрао да би развоју односа погодвало када „Југославија не би са толико журбе предузимала кораке, који омогућавају нарушавање равнотеже снага на рачун америчких савезника и интереса”. Навео је да се Вашингтон ангажује у циљу „прекида ватре и настављања напора на тражењу мирољубивог решења”. Међутим, указао је да су САД морале да одговоре на успостављање совјетског „ваздушног моста за снабдевање арапских земаља” „испоруком оружја Израелу, како би поново успоставили равнотежу снага”. Уложио је протест због уступања југословенског ваздушног простора за совјетске авионе који су снабдевали Арапе.⁴⁵ Петрић се сложио да постоји „разлика у погледима и мишљењима” и нагласио да су уочене забрињавајуће изјаве америчких дипломата којима се врши притисак на Југославију како би она променила своју оријентацију у рату и у другим споровима.⁴⁶ Навео је одбијање Кисинџера да се сусретне са Минићем у Њујорку и објаву „Вашинг-

⁴⁴ Kenneth W. Stein, „The October 1973 War: Super-Power Engagement and Estrangement”, *ZMANIM*, Vol. 84, (2003), 60-65; S. Dunstan, *op. cit.*, 14, 64-65; P. Bielicki, *op. cit.*, 402.

⁴⁵ АЈ, КПР, I-5-b/104-19, стр. пов. бр. 148, 19. 10. 1973, *Забелјешка о разговору замјеника савезног секретара Ј. Петрића са амбасадором САД Тоон-ом*, 1-2.

⁴⁶ Петрић је истакао Тону да Југославија не жели да промени ставове по питањима Вијетнама, Камбоџе, Чилеа и Блиског истока. Сматрао је да амерички притисак „не може ни у ком случају послужити циљевима узајамног бољег разумевања”.

тон Пост-а" (Washington Post), којом се Југославија оптужује да више не води несврстану политику и да делује „антиамерички”. Петрић је објаву протумачио као деловање Стејт Департмента на штампу ради притиска на Југославију, јер њена дипломатија није могла да изнесе ове ставове директним путем. Подсетио је Тона на Титову поруку Никсону о неодрживости политике „ни рат ни мир”, истичући да се арапски народи боре за „ослобођење своје територије” и да Југославија на може прихватити окупацију било чије територије. Тон је бранио свој став чињеницом да су арапске државе прве нападе Израел, али му је упућен ваљан одговор⁴⁷. Петрић је наглашавао „велику одговорност САД” у сукобу, јер су до Београда стизале вести „о учешћу америчких добровољаца и пилота на сиријском бојишту”. Тон је правдао ове поступке личном жељом појединаца да ратују на страни Израела и да „не може бити речи ни о каквом формалном ангажовању америчких власти”.⁴⁸ Петрић је одлазак америчких добровољаца видео као опасан корак ка ширењу сукоба, постављајући питање одласка добровољаца из других земаља. Упутио је протест због прелетања америчког авиона F4, почетком септембра преко југословенске територије, истичући спремност Југославије да ради на мирном решавању спора али без притисака.⁴⁹

Избијање Јомкипурског рата одговарало је Никсоновој администрацији због скретања пажње са афере Вотергејт која је тих дана попримала веће размере.⁵⁰ На позив упућен из Москве, због све лошијег положаја египатске војске, Кисинџер је од 19. до 22. октобра, боравио у совјетској престоници како би преговарао о прекиду ватре. Како се налазио у повољној позицији, Кисинџер није журио

⁴⁷ Амерички дипломата је упознат са ставом Садата који је непосредно пред почетак рата позивао на повлачење Израела са окупираних територија и ставом израелске премијерке Голде Меир која је говорила о „уништавању непријатељских снага”.

⁴⁸ АЈ, КПР, I-5-b/104-19, стр. пов. бр. 148, 19. 10. 1973, *Забелешка о разговору замјеника савезног секретара Ј. Петрића са амбасадором САД Тоон-ом*, 2-4.

⁴⁹ Исто, 5.

⁵⁰ Robert D. Šulcinger, *Američka diplomatija od 1900. godine* (Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, 2011), 297-298. Шулцингер примећује да је Никсон, у време док се Кисинџер налазио у Москви, покушао да скрене пажњу јавности због оставке државног тужиоца Елиота Ричардсона, смене његовог заменика и разрешења специјалног тужиоца Арчибалда Кокса. Ова дешавања остала су записана у америчкој историји као „масакр у суботу увече” 20. октобра 1973. године, када је покушано затварање канцеларије тужиоца Кокса. У јавности су се појавили захтеви за Никсоновом сменом, док је Конгрес 7. новембра донео Закон о ратним овлашћењима којим је председника лишио права да води рат, упркос томе што је Никсон уложио вето на тај корак. (Исто.)

да постигне споразум, јер су израелске снаге вршиле надирање на фронту и претиле да опколе египатску Трећу армију. Намера му је била да што више удаљи совјетско руководство од главних одлука и тиме примора Садата да се, у преговорима око положаја Треће армије и повлачења израелских снага, ослања на америчку дипломатију. Совјети су страховали да би пораз Египта нарушио њихов престиж у региону, па су пристали на Кисинџерову верзију резолуције о прекиду ватре, која није предвидела ни један механизам за спровођење одлука и била је потпуно у складу са интересима САД и Израела.⁵¹

На иницијативу САД и СССР-а, Савет безбедности је, 22. октобра, донео Резолуцију 338, којом је позвао све зарађене стране да у наредних 12 часова обуставе непријатељства и примене Резолуцију 242 „у свим њеним деловима”. Предвиђало се да непосредно након прекида ватре буду организовани мировни преговори свих „заинтересованих страна”.⁵² Начин сазивања седнице извршен је „на препад” да би се извршио притисак на несврстане и арапске земље које су имале већину, како „оне не би реметиле план” великих сила.⁵³ Совјетски делегат Малик је нарочито стрепео од поступања Југославије и њеног утицаја на остале државе. Амерички представник Скали и Малик изнели су уопштена, умерена и скоро идентична гледишта приликом обраћања, с тим што Малик није помињао израелско повлачење и окупацију области. Несврстани, на челу са Индијом, Југославијом и Суданом, изнели су резерве према оваквим наступима и подношењу заједничке резолуције. Југословенски представник Лазар Мојсов је истицао потребу за повлачењем Израела са окупираних области, поштовањем Резолуције 242 и права Палестинаца. Мојсов је подржао излагање египатског делегата Зајата, који је говорио у сличном тону.⁵⁴ Наредног дана, Савет безбедности је, у складу са својом претходном одлуком, донео Резолуцију 339, којом је тражио да се све сукобљене стране врате „на положаје које су заузеле у тренутку

⁵¹ K. W. Stein, *op. cit.*, 64-69.

⁵² „Resolution 338 (1973)”, Security Council of the United Nations, 22 October 1973. <https://peacemaker.un.org/middleeast-resolution338> (Приступљено 5. маја 2023. године)

⁵³ У тренутку сазивања председник Савета безбедности био је ван Њујорка, Валдхајм је обавештен преко медија, а египатском делегату Зајату совјетски колега Малик донео је текст резолуције и ставио га пред свршен чин. Југословенског представника Мојсова и његовог индијског колегу Малик је обавестио пола сата пре објаве сазива, да ће се одржати заседање Савета безбедности.

⁵⁴ АЈ, КПР, I-5-с/88, док. бр. 1570, 22. 10. 1973, *Мисија СФРЈ Њујорк, Савет безбедности*; АЈ, КПР, I-5-с/88, без датума, *Мисија Њујорк, Поједине околности са састанка Савета безбедности*.

ступања примирја на снагу". Од генералног секретара Валдхајма је захтевано слање посматрача УН-а који би надгледали успостављање примирја „између Израела и Арапске Републике Египта”, предлажући да се за ову акцију искористи већ присутно особље Уједињених нација на Блиском истоку и Каиру.⁵⁵

Совјетски амбасадор Степаков је, 24. октобра, на лични захтев посетио Тита. Истакао је задовољство што код арапских држава примећује намеру да се рат неће решавати само војним средствима већ и дипломатијом. Похвалио је способност да нанесу Израелу озбиљне губитке и „привуку пажњу светског јавног мњења на ситуацију на Блиском истоку”. Критиковао је нејединство осталих арапских држава у погледу пружања помоћи, недостатке у „познавању војне вештине и моралне припреме арапских армија” и непостојање јединственог командног кадра који би омогућио боље резултате на терену. Нарочито је био оштар према одлуци Садата да настави рат у тренутку када су се сиријске снаге вратиле на линију разграничења из 1967. године и затражиле посредовање од СССР-а. Степаков се бринуо да би у случају израелског останка на окупираним територијама могло доћи до ширења сукоба и његовог преношења на глобални ниво, што је значило конфронтацију између САД и СССР-а и подривање процеса детанта.⁵⁶ Као велики проблем видео је подвојеност америчке политике, због искрене жеља Никсона за смирењем ситуације и очувањем америчких интереса у вези са арапском нафтом, док је, с друге стране, ционистички лоби вршио притисак на штампу и администрацију. Предочио је напоре Совјета да се постигне прихватљиво решење и утиче на Никсона како би се започели директни преговори. Тито је поздравио ове намере, али је сматрао да је Садатова грешка што је допустио Израелцима да заузму западну обалу Суеца. Велику претњу видео је у намери САД да разбију јединство арапских држава. Навео је да Југославија настоји да се та намера осујети и утиче на Алжир и друге несврстане државе да подрже тај став.⁵⁷

⁵⁵ „Resolution 339 (1973)”, Security Council of the United Nations, 23 October 1973. <https://digitallibrary.un.org/record/93467> (Приступљено 7. маја 2023. године)

⁵⁶ АЈ, КПР, број фасцикле I-3-a/101-147, Пријем амбасадора Владимира Степакова, 24. 10. 1973, *Забелешка о разговору Председника републике Јосипа Броза Тита са амбасадором СССР у Југославији Владимиром Стјепаковим*, 1-3. Даље: АЈ, КПР, I-3-a/101-147

⁵⁷ АЈ, КПР, I-3-a/101-147, 24. 10 1973, *Забелешка о разговору Председника републике Јосипа Броза Тита са амбасадором СССР у Југославији Владимиром Стјепаковим*, стр. 3-

Наставак израелског напредовања упркос објави примирија, изазвало је совјетске претње да ће интервенисати у сукобу на страни Египта. Велико погоршање односа између великих сила настало је када су Американци сазнали да се на совјетском броду који је пловио кроз Дарданеле према Египту налази радиоактивни материјал. Вашингтон је сматрао да нуклеарним оружјем Совјети врше притисак на Израел, како би он заузео помирљивији став према Каиру.⁵⁸ У Москви су били веома узнемирени након изјава које су, током 25. и 26. октобра, дали Кисинџер и Никсон. Иако је државни секретар говорио много блажим тоном, Никсон је на конференцији за штампу истакао да САД поседују информације које говоре да ће СССР послати трупе на Блиски исток. Осећало се да постоји претња од могућег нуклеарног рата, иако Никсон то није директно поменуо. Он је говорио да ће САД поступити исто, и објавио да је на снази ДЕФКОН 3 (DEFCON 3)⁵⁹, односно степен приправности војске који је владао током Кубанске кризе. Вођство СССР-а је одлучило да упути протесте Вашингтону због „нуклеарне узбуне“, осуди овакво деловање и обрати се представницима западних и несврстаних држава ради решавања овог питања. Стога је Брежњев је апеловао, нарочито код Тита и Индире Ганди, да мировни предлог изнесу неутралне и несврстане државе.⁶⁰

Сходно одлукама о мирном решавању криза, предводнице несврстаних, предвођене Југославијом и Индијом, 25. октобра предложиле су оснивање мировних снага ОУН за простор Блиског истока. Савет безбедности је због критичне ситуације одлучио да прихвати ову одлуку и озваничи је у виду Резолуције 340. Тражено је повећање броја војних посматрача на обе стране и стално извештавање Савета о примени резолуција. Током дискусије донета је одлука да се мировне снаге пребаце са Кипра у Египат на челу са привременим командантом генералом Силасвуом. Генерални секретар Валдхајм саставио је извештај којим се предвиђало хитно стварање мировних трупа ради успостављања примирја и повратка на положаје од 22. октобра. На кризно подручје послате су снаге које су чинили представници

⁵⁸ D. Bisenić, n. d., 68; C. A. Daigle, *op. cit.*, 395-396.

⁵⁹ DEFCON 3 (Defense condition) степен је мера приправности америчке војске. Америчка стратегија одбране разликује пет степена одбрамбених мера од којих је пети најблажи и подразумева нормално функционисање војних снага, док први степен обухвата максималну војну приправност.

⁶⁰ Victor Israelyan, *Inside the Kremlin during the Yomkippur war* (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1995), 202-206

војски Финске, Шведске и Аустрије, европских држава које су имале неутрални статус.⁶¹ Савет безбедности је истог дана, 27. октобра, Резолуцијом 341 одобрио Валдхајмов извештај, наглашавајући да ће мировне снаге бити успостављене на шест месеци, уз могућност продужавања рока ако буде било потребе.⁶²

Закључна разматрања

Југословенски врх донео је, крајем октобра 1973. године, одлуку о даљем деловању. Одлучено је да се преузимају акције ради одржавања арапског јединства директним дипломатским контактима са Египтом, Сиријом и Алжиром, уз активну подршку несврстаних земља. Ангажовање у ОУН ка смиривању сукоба, наставак сарадње са СССР-ом и његовим блоком, али и обнављање „дијалога са САД“, „у циљу да се дубље сагледају (амерички, Н. М.) ставови“, били су приоритет.⁶³ Овако дефинисани циљеви утицали су да Тито ступи у преписку са Никсоном почетком новембра, којом су размењена гледишта о минулом сукобу. То је довело до извесног отопљавања односа САД и Југославије, што је, 14. новембра, омогућило склапање споразума о куповини застарелих америчких авиона Ф-86. Међутим, додата је клаузула да је забрањена продаја авиона трећој страни, вероватно због бојазни Вашингтона да се авиони не употребе против америчких интереса као у минулом сукобу.⁶⁴

С друге стране, Тито је наставио да одржава контакте са СССР-ом и арапским државама. Он је, од 12. до 15. новембра, боравио у СССР-у, где је у Кијеву одржао неколико важних разговора са Брежњевом током којих је дискутовао о Блиском истоку. Југославија је на-

⁶¹ Jadranka Jovanović, *Jugoslavija i Savet bezbednosti 1945-1985* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1990), 273; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972-1975*, 76-77; "Resolution 340 (1973)", Security Council of the United Nations, 25 October 1973. <https://digitallibrary.un.org/record/93468> (Приступљено 10. маја 2023. године)

⁶² „Resolution 341 (1973)”, Security Council of the United Nations, 27 October 1973. <https://digitallibrary.un.org/record/93469> (Приступљено 10. маја 2023. године)

⁶³ АЈ, КПП-1-5-с/88, стр. пов. бр. 165, 29. 10. 1973, *Предлог акција у вези са Блиским истоком*, стр. 1-3.

⁶⁴ D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972-1975*, 77-81; Т. Милошевић, „Војно-економска сарадња Југославије и Сједињених Америчких Држава у поствијетнамском периоду”, 185.

ставила да пружа подршку арапским државама на Конференцији за склапање мира у Женеви, крајем децембра, која није донела никакве резултате. Средином јануара 1974. године склопљен је споразум о повлачењу снага између Египта и Израела, али са Сиријом није постигнут никакав договор. Почетком фебруара 1974. године Тито је био у посети Асаду у Дамаску, док је крајем марта примио Сада-та на Брионима ради посредовања у спору. Ови догађаји указују да интересовање југословенског врха за Блиски исток није престајало упркос обустави ратних операција, јер је тај простор сматран веома важним по безбедност Југославије.⁶⁵ Интенција југословенске политичке елите да догађаји на Блиском истоку уђу у мирнију фазу довела је до снажнијег ангажовања званичног Београда. Ојачана улога несврстаног покрета и Југославије на дипломатском плану, утицала је да Југославија постане посредник у спору између Израела и Арапа, а у току нуклеарне претње, и између САД и СССР-а.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив Југославије: фонд Кабинета Председника Републике (КПР), фасцикле:

I-2/55, Пут Ј.Б. Тита у СССР, 12-15. 1973.

I-2/56-4, Пут Ј.Б. Тита у Сирију, 5-7. II 1974.

I-3-а/101-146, Пријем амбасадора Владимира Степакова.

I-3-а/101-147, Пријем амбасадора Владимира Степакова.

I-4-а/15, Делегација СФРЈ на IV КНЗ, Алжир.

I-5-с/88, Криза на Блиском истоку.

I-5-с/89, Криза на Блиском истоку.

I-5-б/104-19, Односи СФРЈ и САД 1972-1974.

⁶⁵ АЈ, КПР, I-2/55, 12. 11. 1973, *Стенографске белешке са разговора вођених између Председника СКЈ и Председника СФРЈ Јосипа Броза Тита и Генералног секретара ЦК КПСС Л.И. Брежњева у Кијеву*, 1-24; АЈ, КПР, број фасцикле I-5-с/89 (Криза на Блиском истоку), 10. 01. 1974, *Женеvsка конференције о Блиском истоку и Совјетско-амерички разговори о ограничењу стратешког наоружања*, стр. 1-3; АЈ, КПР, број фасцикле I-2/56-4, Пут Ј.Б. Тита у Сирију, 5-7. II 1974, стр. пов. бр. 36, 11. 02. 1974, *Забелешка о разговору Председника СФРЈ Јосипа Броза Тита са председником Сиријске Арапске Републике Хафез Ел Асадом, за време званичне посете Сирији од 5-7. фебруара 1974. године*, 1-4; В. Dimitrijević, n. d., 78-80.

Објављени извори:

„Resolution 242 (1967)”, The Security Council of the United Nations, 22 November 1967. <https://peacemaker.un.org/middle-east-resolution242> (приступљено 30. априла 2023. године)

„Resolution 338 (1973)”, Security Council of the United Nations, 22 October 1973. <https://peacemaker.un.org/middleeast-resolution338> (Приступљено 5. маја 2023. године)

„Resolution 339 (1973)”, Security Council of the United Nations, 23 October 1973. <https://digitallibrary.un.org/record/93467> (Приступљено 7. маја 2023. године)

„Resolution 341 (1973)”, Security Council of the United Nations, 27 October 1973. <https://digitallibrary.un.org/record/93469> (Приступљено 10. маја 2023. године)

Литература:

Bar-Joseph, Uri. „Confronting the Intelligence Fiasco of the Yom Kippur War”, *The Middle East Book Review*, Vol. 3, No. 2, (2012), 131-149.

Bielicki, Pawel. „The Middle East in Yugoslavia`s foreign policy strategy in the 1970s”, *Istorija 20. veka*, XXXIX, br. 2, (2021), 397-414.

Богетић, Драган. „Особености и дилеме Алжирског самита несврстаних 1973.”, *Токови историје*, бр. 1, (2018), 11-35.

Bogetić, Dragan. *Juoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972-1975*. Beograd: Zavod za udžbenike, Institut za savremenu istoriju, 2015.

Богетић, Драган. „Југословенско-амерички односи у сенци Арапско-израелског рата 1973. године”, *Токови историје*, бр. 2, (2013), 181-210.

Bogetić, Dragan., i Aleksandar, Životić., *Jugoslavija i Arapsko-izraelski rat 1967*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010.

Daigle, Craig A., „*The Limits of Détente: The United States, the Soviet Union, and the Arab-Israeli Conflict, 1969-1973*”, PHD thesis, George Washington University, The Columbian College of Arts and Sciences, 2008.

Димић, Љубодраг., *Између истока и запада, Југославија, велике силе и питање безбедности у Европи (1945-1975)*. Београд: ИК „Филип Вишњић”, 2022.

Dimitrijević, Bojan., *Kisindžer u Beogradu, Henri Kisindžer, Tito i Jugoslavija u Hladnom ratu i ratovima 1990-ih*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023.

Dunstan, Simon., *The Yom Kippur War 1973 (2), The Sinai*. Oxford: Osprey Publishing, 2003.

Israelyan, Victor., *Inside the Kremlin during the Yomkippur war*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1995.

Jovanović, Jadranka., *Jugoslavija i Savet bezbednosti 1945-1985*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1990.

Kamrava, Mehran., *The Modern Middle East, A political history since the First World war*. London: University of California Press, 2005.

Krisinger, Chris J., „Operation Nickel Grass: Airlift in Support of National Policy”, *Airpower Journal*, Vol. 3, No. 1, (spring 1989), 16-29.

Lebl, Aleksandar, „Prekid diplomatskih odnosa SFRJ-Izrael 1967. godine”, *Tokovi istorije*, br. 1-4, (2001), 39-75.

Licklider, Roy., „The Power of Oil: The Arab Oil Weapon and the Netherland, the United Kingdom, Canada, Japan and the United States”, *International Studies Quarterly*, Vol. 32, No. 2, (Jun.,1988), 205-226.

Mates, Leo., *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*. Beograd: Nolit, 1976.

Milošević, Tatjana., „Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države u vreme detanta: Susreti Josipa Broza Tita i Henrija Kisindžera 1970. i 1974”, *Istorija 20. veka*, XXXVI, br. 2, (2018), 187-202.

Милошевић, Татјана., „Војно-економска сарадња Југославије и Сједињених Америчких Држава у поствијетнамском периоду”, *Војно-историјски гласник*, LXIX, бр. 1, (2019), 167-191.

Tovy, Tal., „The Struggle for Air Superiority, The Air War over the Middle East (1967-1982) as a Case Study”, *Journal of European, Middle Eastern & African Affairs*, Vol. 2, No. 1, (spring 2020), 77-97.

Животић, Александар., „Одред Југословенске народне армије на Синају 1956-1967. скица за тему”, *Војноисторијски гласник*, LVI, бр. 1-2, (2006), 111-124.

Чавошки, Јован., „За један праведнији свет: Југославија, несврстани и борба за „Нови међународни економски поредак” (1973-1976)”, *Токови историје*, бр.2, (2022), 217-248.

Giovannettone, Justin., „Airlifts in Time”, *Air Power History*, Vol. 52, No. 3, (2005), 26-35.

Siniver Asaf, *Nixon., Kissinger, and U.S. Foreign Policy Making, The Machinery of Crisis*. New York: Cambridge University press, 2008.

Serr, Marcel., „Struggle for Existence or Urge for Expansion? A Reappraisal of the Six-Day War Through the Prism of Defensive and

Offensive Realism”, *Israel Journal of Foreign Affairs*, Vol. 11, No. 1, (2017), 55-66.

Stein, Kenneth W., „The October 1973 War: Super-Power Engagement and Estrangement”, *ZMANIM*, Vol. 84, (2003), 59-69.

Šulcinger, Robert D., *Američka diplomatija od 1900. godine*. Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, 2011.

Quandt, William B., „Soviet Policy in the October Middle East War-II”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, Vol. 53, No. 4, (oct., 1977), 587-603.

Ma Nikola Marković

Institute of international politics and economics

Belgrade, Republic of Serbia

E-mail: nikola.markovic@diplomacy.bg.ac.rs

YUGOSLAVIA AND THE YOM KIPPUR WAR 1973

(Summary)

This article deals with the role of Yugoslavia in the Yom Kippur War between Egypt and Syria on the one hand, and Israel on the other. In the middle of 1972, relations between Yugoslavia and Egypt improved, after which close cooperation was established. At the Non-Aligned Conference in Algeria in early September 1973, Tito supported the intentions of the Arab states to attack Israel. When the war operations began in early October, Yugoslavia, upon Soviet insistence, allowed the Soviet planes carrying military aid for the Arab states to fly over its airspace. Together with other members of the Non-Aligned Movement, Yugoslavia provided diplomatic support to Arab countries in the United Nations. When the possibility of nuclear war loomed at the end of October 1973, India and Yugoslavia jointly proposed the establishment of UN peacekeeping forces in the Middle East. This was voted by Resolution 340, which led to the calming down of the situation. After the cessation of hostilities Yugoslavia mediated between the great powers and Arab states in order to establish a state of peace.

KEYWORDS: Yugoslavia, Egypt, Izrael, Yomkippur war, Syria, Tito, Sadat, USA, USSR

УДК: 327(497.1:73)“1974“
COBISS.SR-ID 136031497
DOI број: 10.5937/vig2302198M

Језик рада: Српски
Примљен: 27.10.2023.
Прихваћен: 01.12.2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Татјана Милошевић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд
E-mail: tatjana74.milosevic@gmail.com

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКИ И ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ ЈУГОСЛАВИЈЕ И САД 1974. ГОДИНЕ: АФЕРА „ВОТЕРГЕЈТ”

АПСТРАКТ: Рад је настао на основу истраживања архивске грађе адекватних фондова Архива Југославије, Дипломатског архива Министарства спољних послова и релевантне литературе. У њему су анализирани основне детерминанте и садржајне одреднице југословенско-америчких односа током 1974. године, са посебним освртом на аферу „Вотергејт”. Указано је на све факторе који су утицали на појаву осцилација у билатералним односима земаља. Истовремено су апострофирани рефлексije афере „Вотергејт” на међународне односе, првенствено на стање и положај Југославије на међународној политичкој сцени.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Сједињене Америчке Државе, Тито, Кисинџер, Никсон, несврстане земље, Блискоисточна, Кипарска криза, афера „Вотергејт”.

Војнополитички и економски односи Југославије и САД

Процес споразумевања који је постојао између САД и СССР-а захваљујући политици детанта¹ свакако се рефлектовао и на политику двеју сила према осталим земљама. Оријентишући се да првенствено уз споразумевање са СССР-ом одлучују о судбини света, САД су свим средствима настојале да држе по страни од решавања светских проблема све оне факторе и снаге које су се супротстављале таквом „билатералном” увођењу реда у свету. То је резултирало офанзивним постављањем према земљама Трећег света. Међутим, после одржавања 21. седнице Председништва СКЈ², почињу да се разбијају америчке илузије и очекивања у погледу судбине даљег развоја Југославије које уједно постају и повод за почетак снажне антијугословенске кампање у САД. Југославија је оптужена за антиамериканизам, приближавање СССР-у и Варшавском пакту, гушење демократија и слобода, борбу против интелектуалаца. У америчким медијима се све више говори о тешкој унутрашњој ситуацији у Југославији, великој незапослености, као и о одлагању посета америчких званичника Југославији. Таква антијугословенска кампања имала је задатак да у међународној јавности створи утисак о неуспеху југословенске несврстане политике, самоуправног социјализма и укаже на многобројне тешкоће које су задесиле Југославију. Таквим оптужбама америчка администрација је настојала да утиче на ток и припреме одржавања Десетог конгреса Савеза комуниста Југославије и спровођење уставних промена у Југославији. Целокупна америчка кампања је, у ствари, била само доказ великог америчког интереса за геостратешки и политички положај Југославије. Америчка страна се озбиљно залагала да не допусти ништа што би будући развој у Југославији могао „*усмерити на штету САД, односно у 'корист СССР-а'*”. Међутим, упркос свему, амерички естаблишмент није одустајао од намере очувања добрих односа са Југославијом. Притом је наглаша-

¹ Детант представља нови концепт америчке спољне политике који почиње да функционише почетком 1969. године доласком на власт америчког председника Ричарда Никсона. Подразумева сарадњу, отопљавање, попуштање и смањивање међународних тензија у односу са противницима.

² Децембра 1971. године одржана је 21. седница Председништва СКЈ у Карађорђеву. Том приликом председник Тито је подржао консолидацију политичке ситуације у земљи, оштро осудио МАСПОК у Хрватској и уједно се обрачунао са либералима у Србији.

вао потребу да све несугласице између две земље морају бити расправљане „интерно”, при чему је свака страна требало да води рачуна о интересима друге.³

Током другог мандата америчког председника Ричарда Никсона (од 1972. до 1974) турбуленције у билатералним односима постају све израженије. На њих су свакако утицали различити приступи решавању кризних ситуација у међународним односима. Сада су у први план избили међународни спорови који су географски и физички били много ближи југословенској територији и, самим тим, представљали далеко већу потенцијалну опасност по Југославију и њену политику несврстаности. Стога су југословенска сумњичавост и подозрење у амерички спољнополитички курс постајали све већи. Најпре је отпочео спор између Југославије и Италије око линије разграничења у Трсту, који је добио на озбиљности због маневара НАТО-а у тој зони. Потом је уследио војни удар на Кипру и покушај свргавања са власти Титовог савезника из Покрета несврстаних архиепископа Макариоса. Према мишљењу југословенског руководства, САД су биле директно одговорне за тај пуч који је имао за циљ преусмеравање несврстане политике Кипра на политику тесног везивања за НАТО. Истовремено се све више компликовала ситуација на Блиском истоку, нарочито после одлуке земаља извозница нафте о увођењу ембарга земљама које су подржавале Израел.⁴ Сједињене Државе такође нису криле да им је сметала одлучна подршка Југославије земљама и народима који су се борили за слободу, политички и економ-

³ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-129, 459339, *Америчко-југословенски односи*. Видети још: Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972-1975* (Београд: Институт за савремену историју, 2015), Татјана Милошевић, *Војнополитички односи Југославије и САД 1969-1974* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2021), Ранко Петковић, *Један век односа Југославије и САД* (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992), Henri Kisindžer *Diplomatija II* (Београд: Verzal pres, 1999), Henri Kisindžer, *Memoari I, II* (Загреб: Mladost, 1981), Vladimir Petrović, *Titova lična diplomatija. Studije i dokumentarni prilozi* (Београд: Институт за савремену историју, 2010), Miloš Minić, *Spoljna politika, 1973-1979* (Novi Sad: Centar za političke studije, 1979), Velibor Gavranov, Momir Stojković, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije* (Београд: Savremena administracija, 1972), Џон Л. Гедис. *Хладни рат* (Београд: Клио, 2003).

⁴ D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972-1975*, 100-102, 175-178. Арапске земље су донеле одлуку, крајем 1973. године (после ескалације четвртог Арапско-израелског рата), да наметну нафтни ембарго савезницима Израела – Сједињеним Америчким Државама и другим западним силама, што је изазвало значајне турбуленције у светској привреди и економску рецесију у западним земљама.

ски суверенитет. То је уједно био још један од мотива напада на Југославију која се налазила у првим линијама борбе за реализацију принципа несврстане политике на међународном плану. Американци су покушали да припишу Југославији амбиције „лидерства” у несврстаном свету због ескалације термина несврстаности који је требало да означи „сврставање у нови блок”. Пошто су временом различите активности Југославије, по питањима у којима су несврстане земље биле јединствене, почеле озбиљније да угрожавају глобалне концепције америчке спољне политике, амерички естаблишмент је према њима почео да примењује израђену селективну политику. Настојао је да разбије њихово јединство, да неке значајније несврстане земље више веже за себе, изолира од међународних збивања, и каналише их на пружање подршке америчким иницијативама. Америчка страна је, такође, видно исказивала незадовољство због југословенске подршке совјетској, односно арапској страни током Октобарског рата.⁵

Према виђењима америчке стране, то је значило директно супротстављање америчким интересима на Блиском истоку. Због тога су у америчкој штампи, посебно оној коју су контролисали јеврејски кругови, објављивани написи у којима је оштро нападано држање Југославије и довођена у питање њена несврстаност. У таквој констелацији међународних снага и односа САД су настојале да остваре снажан притисак на Југославију са циљем да утичу на њен унутрашњи развој и спољну политику, а нарочито на међународну активност и деловање. Као резултат такве америчке политике уследило је замрзавање политичких односа, док је сарадња у другим областима била настављена.⁶

За разлику од политичке, захваљујући обостраним напорима, економска сарадња између две земље се учврстила и проширила у доменима ван редовне трговинске размене, укључујући индустријску кооперацију, заједничка улагања и сарадњу на трећим тржиштима. Шире економско повезивање са САД одражавало је непосредне

⁵ Октобарски рат – Јомкипурски рат вођен је између Израела и коалиције арапских земаља под вођством Египта и Сирије, од 6. до 26. октобра 1973. године. Јомкипурски рат је добио име по томе што је почео на један од највећих јеврејских празника Јом Кипур (Дан помирења).

⁶ Татјана Милошевић, *Војно-политички односи Југославије и САД 1969-1974* (Београд: Медија центар Одбрана, 2021), 219-220, ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-129, 459339, *Југословенско-амерички односи*.

интересе југословенске привреде, пре свега због апсорпционе моћи америчког тржишта и могућности коришћења техничких и научних достигнућа, посебно америчке индустријске и пољопривредне технологије, затим могућности коришћења кредита и зајмова. Спремност за унапређење економске сарадње у целини била је потврђена приликом ранијих посета потпредседника СИБ-а Јакова Сиротковића⁷ Сједињеним Државама и америчких министара финансија и трговине Југославији. Уговорно су биле регулисане неке области привредне сарадње. Тако је дошло до закључења *Споразума о регулисању чартер авио-саобраћаја, Споразума о гаранцијама америчких приватних инвестиција у Југославији*, извршено је репрограмирање увозних квота текстила, обављени су експлораторни разговори о закључењу *Споразума о двоструком опорезивању*, извршене су припреме за потписивање *Споразума о превозу празних контејнера* и постигнута је принципијелна сагласност за формирање *Америчко-југословенске коморе*. Предложено је, такође, да Југославија постане корисник опште шеме преференцијала. Показана је и спремност надлежних америчких финансијских органа да помогну Народној банци приликом пласирања обвезница на америчком тржишту капитала. Интензивирана је финансијска сарадња, како између комерцијалних банака, тако и сарадња са Експорт-импорт банком. Exim банка је одобрила кредите у висини од око 90 милиона долара. Од посебног интереса за односе и развој између две земље био је избор Westinghousa као испоручиоца опреме за нуклеарну електрану Кршко.⁸ На сектору заједничких улагања остварене су широке могућности потписивањем споразума са ОРИС Корпорацијом (Overseas Private Investment Corporation)⁹ за приватне инвестиције у прекоморским земљама. Закључно са 30. новембром 1973. године, ОРИС је примио 17 апликација америчких компанија за осигурање инвестиција у Југославији, а до 31. децембра са америчким компанијама било је закључено осам joint venture-а са укупним улагањем од 8,7 милиона долара. С обзиром на то да је

⁷ Јаков Сиротковић (1922-2002) био је хрватски економиста и политичар. Завршио је економски факултет у Загребу. Био је ректор Свеучилишта у Загребу (од 1966. до 1968. године), а од 1970. до 1974. године потпредседник Савезног извршног већа (владе) СФРЈ.

⁸ О изградњи нуклеарне електране Кршко видети: Dragomir Bondžić, *Između ambicija i iluzija. Nuklearna politika Jugoslavije 1945-1990* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 2016), 355-362, 396-399.

⁹ ОРИС је државна агенција САД која је почела са радом 1970. године са задатком да подстицајно делује на америчке приватне инвеститоре да улажу сопствени капитал у привредне пројекте у земљама у развоју.

у претходном периоду научно-техничка сарадња била финансирана искључиво из америчких средстава (контрапарт фондови), током 1974. године уследила је промена закључивањем *Споразума о сарадњи у области науке и технологије* и формирањем заједничког фонда и заједничког одбора. Извоз пољопривредно-прехрамбених производа у САД је и даље имао узлазни тренд. Артикали који су се најчешће извозили из Југославије у САД били су: месне конзерве, прерађевине од меса, дуван, хмељ, семе кукуруза и воћни сокови. Истовремено је и увоз из САД имао тенденцију раста. Махом су увожени пољопривредни производи: крупна приплодна стока, пшеница, уљане сачме и сирово и сојино уље. Југославија је имала потребу да увози из САД и пољопривредну механизацију, опрему за биљну производњу итд. Из Југославије се годишње извозило око 700 до 800 тона сирева. У току 1974. године у САД је било извезено око 7. 600 тона дувана у вредности од око 263 милиона динара. ИПК Осијек и америчка фирма Corn Production System склопили су уговор, 19. фебруара 1974. године, о заједничком улагању у систем производње кукуруза. По том уговору, та фирма из Чикага је била у обавези да уложи у модернизацију машина и технологију за производњу кукуруза у вредности од 2 милиона долара, док је ИПК Осијек уложио 2,2 милиона делом у готовом новцу, а делом у објектима и условима за производњу.¹⁰

У југословенском секретаријату за пољопривреду су нагласили да су током 1974. године приноси жетве у САД били мали због суше. Према њиховим проценама, производња кукуруза је износила 4,9 милијарди бусела, а производња жита 1,8 милијарди бусела. Због тога се житарице више нису нашле на листи ССС кредита намењених Југославији, већ су то били други производи, попут памука, дувана и биљних уља. Мања производња и већа потражња требало је да утичу на пораст цена пољопривредних производа. Чак су одређени кругови у Конгресу препоручивали контролу извоза, односно увођење разних ограничења, извозних дозвола и квота под изговором стабилизације и спречавања пораста цена и вођења ефикасније борбе против инфлације.¹¹

¹⁰ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-130, 451443, *Пољопривреда и прехрамбена индустрија*. Видети још: Твртко Јаковина, *Сociјализам на америчкој пшеници* (Zagreb: Matica hrvatska, 2002). Т. Милошевић, *Војнополитички односи Југославије и САД 1969-1974*, 220-227

¹¹ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-129, 1091, *Амбасада СФРЈ у Вашингтону* 27. 08. 1974.

Током 1974. године, у Њујорку је био одржан први неформални састанак о пословању са Југославијом у организацији Сједињених Држава. У уводном излагању југословенски амбасадор Тома Гранфил¹² је говорио о могућностима даљег побољшања политичких односа између две земље, резултатима привредног развоја СФРЈ и развоју економских односа са САД. Том приликом је посебно апострофиран значај индустријско-техничке сарадње са САД (термоелектране на угљ, хидроелектране, производња хране, алуминијум, челик, бакар, олово). Заменик директора за источну Европу у САД Карол Браун је говорио о политичким факторима који су утицали на америчко-југословенску трговину. Сагласан је био са оценом амбасадора да су се односи између две земље, алудирајући на политичке, временом поправљали и постајали све бољи. Сходно томе, САД су настојале да подрже територијални интегритет Југославије, њену политичку и економску стабилност, као и развој економских, културних и научних односа са њом. Американци су сматрали да је у Југославији био присутан „социјализам хуманијег лица“, прагматичног приступа, што је нудило велике могућности америчком бизнису (слободне цене, конкурентски услови, приватна својина пољопривреде). Чак су тврдили да је Тито, кога су називали „последњим Хабсбурговцем“, формирао око себе групу људи на које се могао ослањати када је била реч о будућем развоју државе. Американци су сматрали да је Југославија на међународном плану била и остала водећа несврстана земља. Такође, сматрали су да су будућност Југославије и њени односи са САД зависили од општег стања односа у свету.¹³

На финансијском плану југословенска сарадња са САД била је на добром путу. Са америчком Експорт-Импорт банком се успешно сарађивало. Амерички амбасадор у Београду Малком Тун је похвално говорио о развоју југословенске привреде. Југословенски савезни секретар за финансије Момчило Цемовић¹⁴ је чак нагласио да је Југославија у 1973. години била сврстана међу земље са најмањом инфлацијом. Током 1974. године Југославија је наставила са системом планирања у привреди, али се није одрекла система тржишне привреде. Југосло-

¹² Тома Гранфил је био југословенски амбасадор у САД од 1971. до 1975. године.

¹³ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-129, 459339, *Америчко-југословенски односи*.

¹⁴ Момчило Цемовић (1928–2001) завршио је економски факултет у Београду. Био је секретар Савеза комуниста Економског факултета у Београду, а затим посланик у Савезној скупштини Југославије. Савезни секретар за финансије био је у периоду од 1974. до 1978, а од 1978. до 1982. године обављао је дужност председника Извршног већа Социјалистичке Републике Црне Горе.

венска страна је чак предлагала састанак са америчким министром финансија Вилијамом Сајмоном¹⁵ на коме би се разговарало о текућој робној размени, финансијској сарадњи, дугорочној производњи и техничкој кооперацији, укључујући и заједничка улагања.¹⁶

Обим робне размене у СФРЈ је током 1974. године достигао рекордну вредност од 419,5 милиона долара. Извоз у САД је повећан за преко 55% и достигао је вредност од 232,5 милиона долара. Захваљујући представништвима привредних организација реализовано је преко 70% југословенског извоза на тржишта САД. Само се у Њујорку налазило 16 представништава југословенских привредних организација које су радиле у области робне размене. Прво место у југословенском извозу заузимала је производња дрвета у вредности од преко 36 милиона долара. Затим су следили неметали и метали, у вредности од 30 милиона долара, па пољопривредни производи где су највећу ставку чиниле месне конзерве, у вредности од 22 милиона долара, а затим текстил, обућа и кожа, у вредности око 11 милиона долара. На тако повољно кретање робне размене утицао је низ чинилаца као што су били: величина и апсорпциона моћ америчког тржишта, мењање опште политике, службених и привредних кругова САД у погледу проширења економских односа са социјалистичким земљама. Чак је неколико југословенских фабрика извозило алате директно на америчко тржиште и пословало у 1974. години преко представништава предузећа директно са америчким фирмама. Истовремено су и поједине велике америчке фирме почеле да показују све веће интересовање за пословање са југословенским предузећима.¹⁷

У организацији Института за светску трговину, у Њујорку је, током 13. и 14. децембра, била одржана Конференција о трговини са Југославијом, којој је присуствовало стотињак особа. Махом су то били пословни људи из неколико америчких банака и корпорација, представници Стејт Департамента, трговине и други. Присутством представника свих владиних установа желео се показати интерес америчке администрације за развијање економских односа са Југославијом. Иступања америчких пословних људи који су сарађивали са југословенским предузећима оцењена су као врло позитивна.¹⁸

¹⁵ Вилијам Сајмон (1927–2000) био је амерички министар финансија од 1974. до 1977. године.

¹⁶ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-8, 687, *Белешка о разговору М. Цемовића, савезног секретара за финансије са америчким амбасадором М.Туном* 21. 10. 1974.

¹⁷ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-129, 46873, *Осврт на резултате рада представништава југословенских привредних организација у Њујорку.*

¹⁸ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-129, 425017, *Трговина са Југославијом.*

Макроекономска слика СФРЈ је по перцепцији пословног света Њујорка тада изгледала овако: страна задужења 3,5 милијарди долара, платни биланс-дефицит 1,11 милијарди долара, међународна ликвидност 1,265 милиона долара, стопа инфлације преко 30%. Амерички банкар су преиспитивали могућности југословенске владе да прати и сагледава брзину промена у свету, стварање новог међународног распореда снага, улогу америчко-совјетских договарања у будућности, као и нови положај петролејом богатих несврстаних земаља. Највеће похвале биле су упућене југословенској привреди која се појавила као најбољи партнер у поређењу са поједним суседним земљама. Америчка страна је истицала могућност да у перспективи развија послове са Југославијом уколико она буде у позицији да јасно постави приоритете општих националних интереса и разради пројекте.¹⁹

У оквиру активне југословенско-америчке сарадње уследила је посета америчког министра за трговину Фредерика Дента²⁰ Југославији, 15. априла 1974. године. Један од циљева посете свакако је било Дентово присуство потписивању уговора о испоруци опреме за нуклеарну електрану Кршко од стране америчке фирме Вестингхаус (Westinghousa). Дент је показао спремност да за време посете са надлежним југословенским функционерима разговора о свим билатералним и међународним проблемима. Изразио је жељу да се том приликом састане са потпредседником СИБ-а Јаковом Сиротковићем и секретаром за финансије Јанком Смолеом²¹. Имајући у виду ситуацију у политичким односима две земље после Треће конференције несврстаних, одржане у Алжиру 1973. године, кризу на Блиском истоку, као и непостајање политичког дијалога између две земље на високом нивоу, југословенска влада је подржавала боравак Дента у Југославији. При томе је сматрала да је та посета представљала изузетно добру прилику за размену мишљења о даљем развоју економске сарадње и текућим светским проблемима које је требало прихватити. Дент се залагао за унапређење економско-билатералних односа и испољио видан интерес за пружање пуне подршке акцијама на том плану. Лично се ангажовао око формирања америчко-југосло-

¹⁹ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-124, 460872, СФРЈ у оценама банкара Њујорка.

²⁰ Фредерик Дент био је амерички секретар за трговину од 1973. до 1975. године.

²¹ Јанко Смоле (1921–2010) био је југословенски секретар за финансије од 1967. до 1974. године. Такође, обављао је дужност заменика извршног директора Међународне банке за обнову и развој у Вашингтону. За гуверенера Народне банке ФНРЈ постављен је 1958. године.

венске коморе у Сједињеним Државама. Новину у америчком ставу представљало је саглашавање са гледиштем Југославије да се мир и стабилност у свету нису могли постићи без напретка у решавању економских питања.²²

Упоредо са економским текли су и други видови сарадње између две земље. Поред осталих, у периоду од 25. до 29. априла, уследила је посета бившег помоћника америчког државног тужиоца мајора Вила Вилсона (Will Wilson)²³ Југославији поводом афере „Вотергејт”. Према његовим наводима, суштина те афере заснивала се у настојањима политичке (Конгреса) и законодавне власти да се изједначе са председником у вршењу утицаја на унутрашњу и спољну политику с обзиром на то да је власт председника већ била увећана до нежељеног нивоа. Некадашњи помоћник америчког државног тужиоца Вилсон је сматрао да су противници детанта имали удела у афери, али да то није било пресудно. Детант се, по његовом мишљењу, и даље налазио у основи америчке спољне политике и на њега је утицала афера „Вотергејт”. Вилсон је искористио посету Југославији као прилику да, поред осталог, презентује југословенској страни и ставове америчког државног секретара Хенрија Кисинџера који су се односили на велике пропусте америчког естаблишмента у сагледавању значаја политике несврстаних земаља које су максимално искористиле руска и кинеска страна у циљу јачање сопственог утицаја у тим земљама. Истовремено, Вилсон је указао и на специфичне промене америчке политике на Блиском истоку и постизање све чешћих договора са низом арапских земаља. Такође, говорио је о преврату у Чилеу, при чему је настојао да негира учешће америчке обавештајне службе СИА у тим догађајима, док ниједног тренутка није оспоравао умешаност америчких компанија. Вилсон је тврдио да Шлезингерова²⁴ доктрина „циља” још није била усвојена, упркос очекиваним новинама у стратегији. Целокупна америчка политика била је базирана на селективности у избору политичких циљева, односно оних које је требало постићи како би се обезбедили амерички интереси у појединим светским подручјима. Сматрао је да САД нису биле у могућ-

²² ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-129, 46318, Посета америчког министра трговине Фредерика Дента Југославији 15. 04. 1974. Иво Висковић, „Односи Југославије и Сједињених Америчких Држава” *Југословенски преглед*, (1985), 23-47, Т. Милошевић. *Војнополитички односи Југославије и САД 1969-1974*, 220-227.

²³ Вил Вилсон (1912-2005) био је помоћник тексашког државног тужиоца од 1957. до 1963. године. Помоћник америчког државног тужиоца у криминалистичком одсеку у Министарству правде био је од 1969. до 1971. године. Учесник је Другог светског рата у којем је напредовао до чина мајора.

²⁴ Џејмс Шлезингер је био амерички министар одбране од 1973. до 1975. године.

ности да обезбеде све те циљеве, те се зато постављало питање како су и колико Шлезингерове идеје уопште биле остварљиве. Вилсон и амерички естаблишмент су показали и интерес за развој догађаја у Југославији у случају одласка са власти југословенског председника. Према америчким проценама, комунистичка партија у Југославији је успела да осетно појача утицај у земљи, док се југословенска армија од раније сматрала посебним амалгамом јединства земље. Вилсон је током посете Југославији посебно нагласио да амерички циљ није подразумевао привлачење Југославије у НАТО, већ опстанак несврстане Југославије.²⁵

Током прве половине 70-их година војне набавке из САД су биле ограничене. Углавном су обухватале резервне делове, моторе, склопове и опрему која је била потребна за одржавање наоружања и војне опреме добијене из војне помоћи или купљене на америчком тржишту. Те набавке су се стално смањивале с обзиром на то да се радило о застарелој техници. Стога је у периоду од 1970. до 1974. године било одржано више разговора са представницима америчке амбасаде у Београду, размењено неколико посета на нивоу радних група КОВ и РВ, као и високих војних делегација двеју земаља. Током тих разговора биле су разматране могућности за проширење војноекономске сарадње и добијање савремених средстава у области електронике, средстава за борбу против ниско-летећих циљева и муниције са повећаним дометом. Међутим, амерички одговори на југословенска потраживања били су пролонгирани. Југословенској страни се и даље испоручивала искључиво застарела опрема. Сходно томе, југословенска влада је била принуђена да изнова шаље захтеве америчкој влади који су имали за циљ либерализацију извоза наоружања и војне опреме у Југославију. После дугих прозивки југословенске стране, Американци су најзад показали спремност да јој продају и материјале који су били под ембаргом, али под условом да се разматрају сви захтеви засебно.²⁶ Током 1974. године, у оквиру студијских путовања, Југославију су посетиле бројне групе америчких официра – слушалаца Више војне академије. Истовремено је америчким ратним бродовима било омогућено да посећују југословенске луке. Једна од значајнијих свакако је била посета америчког ратног бро-

²⁵ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-1, 36, *Разговор са мајором Вилсоном бившим помоћником америчког државног тужиоца*.

²⁶ АЈ, КРР, I-3-а/SAD. Татјана Милошевић, „Обнова војне сарадње САД и СФРЈ 1970-1974”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 257-282. Т. Милошевић. *Војно-политички односи Југославије и САД 1969-1974*, 225-227.

да „Литл Рок“ („LittleRock“) Сплиту, од 23. до 27. маја 1974. године.²⁷ На њему се налазио командант америчке Шесте флоте вицеадмирал Данијел Марфи (Daniel Murphy)²⁸ чији је одлазак био предвиђен за 27. мај с обзиром на то да је тада било заказано одржавање Десетог конгреса КПЈ.²⁹

Међународна позиција Југославије и дисонанте у југословенско-америчким односима

У оквиру америчких националних интереса било је и питање опстанка Југославије, као веома важно из стратешких али и економских разлога. Познато је да су Американци подржавали југословенску привредну реформу, започету још 1963. године, која је подразумевала слободно деловање тржишта. Пошто је америчка страна у Југославији спроводила тзв. „политику нижег профила“ (мање упадљивог присуства) како би спречила совјетску интервенцију у њој, америчка подршка привредној реформи била је од великог значаја. Недоследност у пружању подршке могла је довести до урушавања југословенске привредне реформе, што је могло имати за последицу потпуни крах америчке политике у источној Европи, распад југословенске државе, сукобе великих сила на том подручју и пропаст несврстане политике.³⁰

Из наведених разлога Американци су настојали да се залажу за одрживу, интегралну и независну Југославију која не би била део Варшавског пакта нити НАТО-а. Америчка страна је била свесна да

²⁷ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-130, 420097, *Забелешка из разговора С. Старчевића начелника Четврте управе са америчким амбасадором Туном* 25. 04. 1974. Т. Милошевић „Обнова војне сарадње САД и СФРЈ 1970-1974“, *Војноисторијски гласник*, бр.2 (2017), 257-282.

²⁸ Данијел Марфи (1922-2001) био је командант Шесте америчке флоте у Средоземљу за време Арапско-израелског рата 1973. године и Кипарске кризе 1974. године. Из активне службе се повукао 1977. године. Пре тога је био главнокомандујући америчког носача авиона USS Bennington.

²⁹ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-130, 421333, *Забелешка о разговору шефа групе у Управи за Северну Америку Д. Грубора са саветником америчке амбасаде Д. Тајсом* 30. 04. 1974.

Десети конгрес КПЈ је одржан од 27. до 30. маја у Београду. Савез комуниста је на Конгресу резимирао критичка преиспитивања друштвено-политичких односа и сопствених политичких искустава, анализирао друштвену суштину промена у друштвено-економском систему и утврдио основне правце и задатке нове етапе у развоју социјалистичког самоуправљања.

³⁰ ДА МСП РС, ПА, 1974, ф-1, 50, *Из предавања др Брукса на Универзитету Вејн Стејт, одржаном за слушаоце америчке Командно-штабне школе РВ*, 2. 10. 1973.

би озбиљнији унутрашњи сукоби у Југославији, као и радикалне промене њене спољне политике, могли озбиљно утицати на детант у Европи. За разлику од Запада, који је прихватио политички *status quo* у Југославији, Москва је подржавала несврстаност Југославије у жељи да јој омогући унутрашње уређење по угледу на совјетско и укључи је у сопствени блок. Међутим, проблем националног питања у Југославији почиње да се све озбиљније захуктава и постаје поново актуелан. С обзиром на то да је Југославија после 1971. године увела курс „стежања” али не и враћања на совјетски унутрашњи политички систем, партија је настојала да ограничи шовинизам и да поново створи свејугословенски партијски центар. Сходно томе, Савез комуниста Југославије почиње све више да представља политичку институцију намењену очувању државе. Међутим, нереално виђење и тумачење унутрашњих дешавања и спољнополитичких потеза у Југославији (разбијање либерализма у унутрашњој политици, сукоб са западним земљама око земаља Трећег света, Италијом око Трста, наводна југословенско-совјетска сарадња у Блискоисточној кризи) постаје повод за поновну појаву сумњи на Западу о могућем уласку Југославије у Источни блок. Проглашење новог Устава 1974. године посебно је побудило велику пажњу и публицитет у иностранству с обзиром на то да је нови Устав био оцењен као значајан документ за Југославију и њен будући развој. Због прогресивних и оригиналних решења које је пружао, представљао је праву вредност. Међутим, због недостатка његовог текста немогуће га је било пласирати и експонирати, а посебно указати на његов значај у југословенским представништвима у иностранству. Тако је била пропуштена шанса и могућност широког презентовања југословенског Устава светској јавности.³¹

Међутим, у америчким политичким круговима, као и у средствима информисања доста се говорило о доношењу новог устава у Југославији. Његово усвајање било је пропраћено агенцијским извештајима и информацијама у америчкој штампи, чији су основни акценти били врло слични западноевропским. Већина новинских информација су садржале само основне циљеве Устава. Према њиховим тумачењима, нови Устав требало је да допринесе јачању једин-

³¹ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-74, 420265, *Информација о пропагандној активности у вези Устава СФРЈ*. Видети: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga III, *Socijalistička Jugoslavija 1945-1988* (Beograd: Nolit, 1992), Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije* (Beograd: Nolit, 1976).

ства земље, проширењу учешћа радника у управљању предузећима и решавању општих проблема друштва, обезбеђењу континуитета система на дужи рок, сузбијању национализма и сепаратизма било које националне хегемоније, јачању улоге и утицаја Савеза комуниста у читавом свету.³² Њиме је било омогућено јачање власти централне владе и партијског апарата, док је радницима дата већа економско-политичка моћ. У целини гледано, прве оцене америчке штампе о Уставу нису биле негативне с обзиром на то да су били наглашени самоуправљање и јачање улоге радничке класе.³³

Југославија је, у складу са својом међународном позицијом, и даље радила на превазилажењу бројних несугласица које су биле присутне у односима са САД. Једна од њих је била и поимање самог концепта нове америчке спољне политике, односно детанта. Према мишљењу америчке стране, тај спољнополитички концепт имао је за циљ отклањање директне опасности, посебно војне конфронтације. Међутим, југословенски естаблишмент је сматрао да је његов задатак био да допринесе превазилажењу стања Хладног рата, смањењу опасности од општег нуклеарног сукоба и омогућењу решавања низа важних међународних питања. Стога се југословенска страна отворено залагала за прерастање детанта у светски процес који би имао за циљ обухватање односа међу члановима међународне заједнице на бази мирољубиве коегзистенције, уз пуно поштовање независности, суверенитета, немешања у унутрашње послове и активно ангажовање свих земаља у решавању тренутних и дугорочних међународних проблема. Само на таквим основама детант је могао допринети превазилажењу блоковске поделе света и успостављању стварне равноправности, односно стварању услова за конструктивну сарадњу свих земаља у интересу светског мира и општег напретка. Међутим, за разлику од југословенске, америчка страна је полазила од позиција и интереса САД, као водеће капиталистичке силе која је сматрала да је решења кључних и горућих проблема требало тражити кроз практичну примену политике детанта. Користећи своју војну, економску и финансијску снагу, САД су настојале да на тај начин одрже своју доминантну улогу и заштите своје посебне интересе у светским односима. У том смислу се појављују као обједињујући и координирајући фактор политике Запада према земљама у развоју. У

³² ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-74, 48373, *Амбасада СФРЈ*.

³³ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф- 74, 49797, *Иностранна штампа о проглашењу новог Устава*.

америчкој политици детанта није било места за политику несврставања. Постојале су чак интерне оцене да је политика несврстаности, због своје прогресивне и антиимперијалистичке оријентације, представљала директну сметњу аранжманима које су САД и Запад желели успоставити кроз детант. Трећи свет и политика несврставања несумњиво су представљали дугорочни проблем за политичку стратегију САД, коме су Американци морали прилазити са становишта глобалног надметања са СССР-ом и Кином. Стога су Американци настојали да неутралишу прогресивност у иступањима појединих несврстаних земаља на међународном плану кроз билатералну сарадњу и примену снажних притисака, чак и режирање контрареволуција. Однос Америке према политици несврставања је, у великој мери, зависио од тога колико су несврстане земље могле ефикасно да поставе своје конкретне захтеве и програм на међународном плану, колико су успешно могле да развијају међусобну сарадњу и јединствено се ангажују на конкретном решавању политичких, економских и друштвених проблема савременог света. Међутим, овакав амерички став према политици несврстаних, који се заснивао на разбијању њиховог јединства и елиминацији несврстаности као фактора међународне политике, био је доминантан до одржавања Алжирске конференције³⁴ 1973. године, када је уследио потпуни заокрет. Од тог тренутка САД почињу да прихватају несврстаност као мање или више пасивни неутрализам и задржавање еквилибранса односа према великим силама. За разлику од САД, Југославија је сматрала да се јединство несврстаних земаља заснивало на заједничком интересу и тежњи за променама економских и политичких односа у свету. Према виђењима њеног естаблишмента, несврстане земље су имале визију света која је подразумевала развој сваке земље у миру и слободи у складу са њеним потребама и тежњама, као и развој међународне сарадње на основама пуне равноправности, политичког, економског суверенитета и немешања.³⁵

Југословенска и америчка администрација су, такође, имале сасвим различите погледе и по питању рада Конференције о европској безбедности и сарадњи (КЕБС). Притом су Сједињене Др-

³⁴ Четврта конференција несврстаних одржана је у Алжиру од 5. до 9. септембра 1973. године. Имала је за циљ јачање политике несврстаности и њено одређивање за континуирану активност.

³⁵ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-124, 422370, *Запажања о новој доктрини САД*, D. Vogetić, и. д., 186-188.

жаве наступале у оквиру блоковских усаглашених ставова НАТО-а, али су истовремено водиле рачуна да своје преговарачке позиције и рад КЕБС-а држе усмерене у правцу остваривања својих циљева као суперсиле. У домену европске безбедности и сарадње, САД су се залагале за њено учвршћење кроз балансирано смањење снага НАТО-а и Варшавског уговора (ВУ). Медитеранску димензију и шири ваневропски аспект КЕБС-а прихватиле су уз велика опонирања. Југословенска страна је сматрала да је КЕБС требало да допринесе унапређењу безбедности, политичке, економске, културне и научне сарадње између држава учесница конференције у циљу превазилажења подељености и учвршћења мира у Европи.³⁶

Блискоисточна криза је, такође, представљала још једну карику у низу југословенско-америчких несугласица. С обзиром на то да су САД тежиле очувању стечених позиција на том простору, константно су морале да раде на избегавању нових сукоба, заштити стратешких и економских интереса у том региону, потискивању совјетског присуства и утицаја, као и учвршћењу и јачању веза са арапским земљама. Такође су се залагале за одржање контроле на том подручју кроз сталне и уравнотежене акције. Истовремено су инсистирале и на очувању положаја главног посредника у тражењу решења кризе тзв. системом „корак по корак“³⁷. Иако се нису изјашњавале о коначним решењима Блискоисточне кризе, интерно су подржавале неке од израелских захтева (нпр. захтев за територијалне уступке арапских земаља). Током свих ових превирања на Блиском истоку, Југославија је играла важну улогу с обзиром на то да је била једна од најактивнијих чланица Покрета несврстаних чији је задатак био да ради на елиминацији жарихта светских криза. Стога је југословенски председник био у обавези да свакодневно комуницира са представницима разних арапских земаља и да одржава контакте са њиховим функционерима.³⁸

Још једна у низу криза које су се рефлектовале на југословенско-америчке односе била је Кипарска криза. Наиме, југословенска страна је сматрала да су САД главни кривац за извођење државног удара на Кипру. Стога је водила жестоку кампању уперену против америчке империјалне политике у свету³⁹. Став Југославије је био да

³⁶ Исто.

³⁷ D. Bogetić, *н. д.*, 296-297.

³⁸ D. Bogetić, *н. д.*, 159.

³⁹ Кипарска криза је утицала на америчко-југословенске билатералне односе. Две земље су тим поводом размениле мишљења током разговора које су у Београду, 4. новембра 1974. године, водили председник Тито и амерички саветник за националну

је напад на Кипар представљао уједно и напад на основе међународног мира и безбедности, као и на принципе на којима су се заснивали међународни односи. Заступала је становиште да се праведно и трајно решење кипарског проблема заснивало искључиво на очувању независности, суверенитета, територијалног интегритета и несврстаности Кипра, успостављању равноправности двеју заједница, као и повлачењу свих страних војних снага са Кипра.⁴⁰ Међутим, због услова крајње сложености и неизвесности по стабилност јужног крила НАТО-а и ширих америчких стратешких интереса у Средоземљу и на Блиском истоку, америчка администрација је била приморана да своје напоре усмери у правцу стишавања те кризе и ограничавање њених даљих штетних последица по интересе и јединство Запада. Амерички став по питању решавања кипарске кризе је временом еволуирао. У односу на првобитни, који се противио било каквој подели Кипра и тежио очувању јединствене суверене државе, крајњи амерички стратешки циљ заснивао се на подели острва. Америчка страна је сматрала да би само на тај начин могао бити заустављен совјетски утицај на тој стратешки важној тачки Медитерана.⁴¹

Утицај афере „Вотергејт” на међународне односе и Југославију

Захваљујући афери „Вотергејт” популарност америчког председника Ричарда Никсона у јавности је нагло опала током 1973. и 1974. године. Иако је Никсон тријумфално добио изборе 1972. године и притом обећао повратак мира и сигурности након револуционарних шездесетих година, то се у Сједињеним Државама ипак није догодило. Још током самих избора избила је највећа афера у америчкој

безбедност Хенри Кисинџер. Амерички државни секретар се најпре састао са југословенским министром иностраних послова Милошем Минићем, а затим са Титом. Минић је том приликом предочио Кисинџеру да је Кипарска криза имала велике реперкусије по безбедност Југославије. Током разговора је нагласио да би Југославија у перспективи била веома задовољна уколико би САД подржале успостављање независне и несврстане Републике Кипар с обзиром на то да би то истовремено значило и базу за успостављање пријатељских односа између Грчке и Турске. С друге стране, Кисинџер је у свом излагању апострофирао незадовољство држањем Југославије, алудирајући на говор југословенског председника и министра Минића у Уједињеним нацијама о умешаности америчке обавештајне службе CIA у кипарски пуч. Видети више: Бојан Б. Димитријевић, *Кисинџер у Београду* (Београд: Институт за савремену историју, 2023).

⁴⁰ Т. Милошевић, *Војно-политички односи Југославије и САД 1969-1974 ...*, 264.

⁴¹ Драган Богетић, „Кипарска криза 1974. и погоршање југословенско-америчких односа”, *Токови историје*, бр. 3 (2014), 111-129.

политичкој историји. У време изборне кампање ухапшено је петоро лица због насилног упада у просторије Изборног штаба Демократске странке у хотелу „Вотергејт” у Вашингтону. Убрзо се испоставило да су ухапшени били део Никсоновог изборног штаба. Они су, у ствари, били припадници специјалне обавештајне групе која је имала задатак да заустави цурење тзв. Пентагонских папира, тајних информација које су реално говориле о стварном америчком положају у Вијетнаму. Међутим, они су брзо пребачени са задатака националне безбедности на шпијунирање Никсонових противника. Целу аферу су разоткрили новинари *Вашингтон поста*, захваљујући којима је афера доспела у јавност. Клушко се размотало и дошло се до сазнања да је председник Никсон био умешан у шпијунажу својих највећих противника. Међутим, током саме афере Никсон је настојао да омета истрагу, што је указивало на његову одговорност. Временом се показало да је афера „Вотергејт” била само мањи преступ у низу криминалних активности које је извршио амерички председник.⁴²

У складу са дешавањима везаним за поменућу аферу, Комитет за правосуђе Представничког дома Конгреса био је приморан да покрене предлог поступка за опозив америчког председника. До јуна 1974. године већ 55% америчке јавности сматрало је да актуелни председник треба да поднесе оставку или буде опозван. Међутим, председник Никсон се дуго није изјашњавао о самој афери коју је сматрао покушајем подривања његове способности вођења спољне политике. Ипак, убрзо је Комитет за правосуђе изгласао пресуду којом је председник Никсон био оптужен за злоупотребу положаја, опструкцију правде и непоштовање Конгреса. Правосудни одбор Представничког дома је, после шест недеља затворених седница на којима су били презентовани докази у поступку покретања поступка опозива (импичмент) против Никсона, објавио већину материјала из тог поступка. Ерозија политичке позиције америчког председника је кулминирала после објаве података конгресног одбора и федералне пореске службе о утаји и пореском дугу у износу од преко 430 хиљада долара. Међутим, Никсон се држао тактике којом није бранио себе већ институцију председника. Примарни циљ да преживи на положају председника уобличио је његову тактику будући да су јужне демо-

⁴² Dubravka Stojanović, *Rađanje Globalnog sveta 1880-2015* (Beograd: Čigoja štampa, 2015), 333, Robert Šulcinger, *Istorija američke diplomatije od 1900* (Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, 2012), 297.

крате и републиканци у Сенату чинили његов ослонац.⁴³ Најбитнији део стратегије одбране заснивао је на резултатима постигнутим на међународном плану. У спољној политици амерички председник се и даље залагао за наставак детанта, очување добрих односа са Кином, смиривање односа са Западом, политику дезангажовања на Голану и решавање проблема на Блиском истоку.⁴⁴

Након свих дешавања везаних за аферу „Вотергејт”, која је резултирала оставком америчког председника Никсона, 9. августа 1974. године, амерички политички врх је упутио поруку и југословенском председнику Титу, у којој је изражена жеља за даљим наставком сарадње и унапређењем билатералних односа на бази поштовања принципа формулисаних у тзв. Вашингтонској декларацији⁴⁵. Америчка страна је том приликом изразила поштовање према независној Југославији и њеној несврстаној позицији. Амерички државни секретар Кисинџер је настојао да потврди континуитет америчке политике према Југославији. У поруци се нагласило да ће се у перспективи односи између две државе развијати у основи повољно, али уз повремение осцилације због различитог поимања начина решавања међународних криза. Афера „Вотергејт” је утицала да се у комунистичким земљама, па и у Југославији, она почне сматрати сведочанством да је и у узорним западним земљама било „прљавог веша”.⁴⁶

На колегијуму југословенског савезног секретара се веома отворено говорило о променама које су се десиле у Сједињеним Државама после Никсонове оставке. Током дискусије југословенски естаблишмент је констатовоао да је његова оставка била проузрокована читавим сплетом околности, од којих је америчка спољна политика представљала један од крупнијих разлога. Истовремено је и у извештајима југословенског амбасадора Томе Гранфила из Вашингтона било речи о актуелној оставци америчког председника. Југословенски амбасадор је настојао да упозна југословенску политичку елиту у Београду са конкретним публикованим доказима о

⁴³ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф- 128, 431617, *Актуелности унутрашње ситуације у САД*. Т. Милошевић, *Војно-политички односи Југославије и САД 1969-1974*, 232-234.

⁴⁴ Исто. D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972-1975*, 102-103, R. Šulcinger, *Istorija američke diplomatije od 1900*, 297-299.

⁴⁵ У заједничкој Декларацији, донетој 1971. године, тзв. Вашингтонској изјави, били су прихваћени принципи равноправности и узајамног уважавања на којима је требало да се развијају односи између СФРЈ и САД. За Југославију је био најважнији онај део изјаве у којем се наводило гарантовање мира и стабилности придржавањем принципа независности, узајамног поштовања и пуне равноправности суверених држава, без обзира на разлике или сличности у њиховим друштвеним, политичким и привредним системима у пуној сагласности са духом и принципима Повеље Уједињених нација.

⁴⁶ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-124, 443242, *Информација о утицају смене америчког председника на политику земље*.

покушајима Никсонове злоупотребе Централне обавештајне агенције (CIA) у циљу обуставе истраге поводом афере „Вотергејт”. Гранфил је навео и чињеницу да су против Никсона устали чак и његови пријатељи који су требали да представљају задњу линију одбране у Сенату. Показало се, такође, да нико није смео да устане у одбрану човека који је ударио на основу система и безбедности америчког друштва. Гранфил је настојао да укаже на чињеницу да је у америчком друштву, упркос свему, ипак постојала жеља за даљим спровођењем Никсонове спољне политике, иако је било очигледно да је постојао извештај застој у темпу детанта. Југословенски амбасадор је нагласио да Никсонов одлазак са политичке сцене није требало да има већег одраза на билатералне односе са Југославијом.⁴⁷

У Београду је било оцењено да промена односа снага у САД није видно утицала на промену америчких спољнополитичких приоритета и циљева већ само на кориговање њихових метода, тактика и темпа реализације. Сматрало се да је Никсонова смена прилично утицала на јачање позиција оног дела америчких конгресмена који су заступали радикалније ставове у сфери међународних односа.⁴⁸

Према извештајима југословенског амбасадора из Вашингтона, може се закључити да је криза положаја америчког председника, изазвана афером „Вотергејт”, била само део једног ширег кризног стања које је потресало главне политичке структуре и институције извршне власти у САД и рефлектовало се на све главне америчке обавештајне службе, међу којима и на CIA. Подаци о обарању влада у неким земљама, потом мешање CIA у унутрашња питања САД (Вотергејт), која су била у надлежности Федералног истражног бироа (FBI), изазвала су бурне реакције конгресмена, сенатора и јавности који су, поред осталог, захтевали и ревизију обавештајне службе CIA.⁴⁹

Пре него што је смењен, а у јеку афере „Вотергејт”, амерички председник Никсон је, ради очувања политике детанта, најпре отпутовао на Средњи исток, а затим и у Москву (27. јун – 3. јул). Међутим, у САД су постојале многобројне негативне реакције и отпори пред његов пут у Москву који су били показатељи да су снаге против Никсонове и Кисинџерове доктрине детанта биле веома јаке. Према

⁴⁷ AJ, KPR, I-5-b/SAD, *Писмо југословенског амбасадора Т. Гранфила потпредседнику СИВ Минућу*. Видети још: Miloš Minić. *Spoljna politika Jugoslavije, 1973-1979* (Novi Sad: Centar za političke studije, 1979).

⁴⁸ AJ, KPR, I-3-a/107-212, *Неки елементи спољне политике САД*, R. Šulcinger, н. д., 304-308.

⁴⁹ AJ, KPR, I-5-b/SAD, CIA

њима, основни циљ америчке спољне политике требало је да остане одржавање положаја „прве силе у свету” који би се темељио на континуираном одржавању америчке војне и економске супериорности. Очекивало се да САД наставе политику детанта са позиција силе и да примењују прагматичан, тактички еластичан и методолошки разноврстан приступ најважнијим међународним проблемима.⁵⁰

Совјетски лидер Брежњев је, након посете америчког председника, информисао југословенског председника о садржају разговора које је водио са Никсоном и државним секретаром Кисинџером током њиховог боравка у Москви. Истакао је да је главни политички резултат тог сусрета подразумевао даље јачање позиција мирољубиве коегзистенције и пословне сарадње држава са различитим друштвеним системима.⁵¹

Према Брежњевљевим наводима, Никсонова оставка је представљала изненађење и за Совјете. Међутим, потребно је напоменути да је укупну совјетску јавну реакцију на Никсонову оставку карактерисала одмереност и активна усмереност на даље развијање започетог курса у односима са САД. Суштински задатак Совјета заснивао се на очувању политике детанта и побољшању односа са америчком страном, без обзира на личност која се налазила на челу САД. У првим детаљнијим совјетским анализама, Никсонов пад се повезивао са широм кризом у политичким и економским односима. Совјети су сматрали да је у позадини акције против Никсона био „део великог бизниса” и војно-политичког комплекса који је био незадовољан укупном Никсоновом позицијом.⁵² Иако су Совјети очекивали да ће се Никсон бранити до краја, на крају су дошли до закључка да су га ипак сломила два фактора: сазнање да је изгубио већину у Сенату и понуђени компромис (да неће бити осуђен).⁵³

Међутим, главни циљ америчке политике према Југославији након Никсонове оставке остаје манифестација добрих односа са Југославијом у току глобалних америчких активности. То се нарочито осетило током посете америчког државног секретара Кисинџе-

⁵⁰ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-124, 422370, *Запажања о новој доктрини САД*. Видети: Душан Никוליш, *САД, Стратегија доминације* (Београд: Радничка штампа, 1985).

⁵¹ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-128, 440278, *Резиме и закључци са Колегијума Савезног секретара* 12. 08. 1974.

⁵² Исто.

⁵³ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-125, 439042, *Први одједи Никсонове оставке у СССР*, 13. 08. 1974. Никсон је био једини амерички председник у америчкој историји који је поднео оставку.

ра Југославији, 4. новембра. Посета је, поред осталог, имала за циљ и придобијање подршке и разумевања југословенске стране за непосредно америчко ангажовање на Блиском истоку и Кипру. Овом посетом су Сједињене Државе настојале показати Совјетима да су у тим земљама имале значајне интересе и да су се настојале супроставити совјетским покушајима коришћења детанта за пенетрацију у ова подручја. Кисинџерова посета Југославији била је реализована у моменту када се интерес обе државе сводио на тражење додирних тачака а не конфронтација. У том смислу, Кисинџерова посета је означавала завршетак фазе „замрзавања” политичких односа који су били присутни због америчких притисака на Југославију. Значај Кисинџерових сусрета са највишим југословенским руководиоцима лежао је у чињеници да су први пут били обављени разговори на високом нивоу са новом америчком администрацијом после завршеног Десетог конгреса и усвајања новог југословенског Устава. Посета америчког државног секретара Југославији указала је на потребу постојања константног политичког дијалога на најкомпетентнијем нивоу између две државе с обзиром на постојање обостраног интереса за настављањем и јачањем међусобних односа и сарадње, уз разјашњавање и ублажавање елемената који су представљали сметњу таквом развоју. Посета је била од значаја не само за југословенску сарадњу са САД, већ и за међународну позицију Југославије.⁵⁴

Закључак

Средина седамдесетих година била је изузетно тешка за југословенску дипломатију, с обзиром на то да су постојали бројни политички изазови на које није било лако одговорити. Билатерални односи између Југославије и САД били су изразито осцилирајући уз велике амплитуде. Кретали су се од коректних до веома лоших. С обзиром на то да је два различита система – амерички и југословенски мирио страх од земаља Источног блока, на чијем се челу налазио Совјетски Савез, мотиви сарадње међу њима били су потпуно различити. Док су са југословенске стране били искључиво економско-политичке природе, дотле су са америчке били изразито стратешки. Понекад су

⁵⁴ ДА МСП РС, ПА, 1974, Ф-130, пов. бр. 453494, *Депеша из Кабинета Савезног секретара М. Милића упућена југословенским конзулатима у САД*, 7.11.1974. Т. Милошевић, „Југославија и Сједињене Америчке Државе у време детанта: Сусрети Јосипа Броза Тита и Хенрија Кисинџера 1970. и 1974.“, *Историја 20. века*, бр.2 (2018), 177-202.

били претерано прорачунати и обележени преемотивним реакцијама, али базирани на чистом прагматизму. Притом су обе државе настојале да учврсте сопствени положај у свету. Америка је то чинила кроз вођење демократске политике и јачање водећег положаја у Западном блоку, односно кроз спречавање супротстављеног блока да стекне превласт у међународним односима. Југославија је то остваривала кроз пропагирање своје независности и политике несврстаности. Била је поборник става по коме све оно што је представљало суверено право једне земље није смело задирати у суверено право друге. Југословенске власти су сматрале да таква политика није значила антиамериканизам већ суштинско неслагање и отпор свим покушајима нарушавања основних принципа међународних односа. На тај начин Југославија је бранила и настојала да очува, поред осталог, и сопствену независност, суверенитет и територијални интегритет, упркос напорима Сједињених Држава које су тежиле да је војно, политички и економски задрже у својој интересној сфери из страха да не потпадне под совјетски утицај.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена архивска грађа:

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Фонд Кабинета председника Републике (КПР)

ДИПЛОМАТСКИ АРХИВ МИНИСТАРСТВА СПОЉНИХ ПОСЛОВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Фонд политичка архива (ПА)

Фонд политичка архива – строго поверљиво

Литература:

Bogetić, Dragan. *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972-1975*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015.

Богетић, Драган. „Кипарска криза 1974. и погоршање југословенско-америчких односа,” *Токови историје*, бр. 3 (2014), 111-129.

Bondžić, Dragomir. *Između ambicija i iluzija. Nuklearna politika Jugoslavije 1945-1990*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2016.

Visković, Ivo. „Односи Југославије и Сједињених Америчких Држава”, *Jugoslovenski pregled*, br.1 (1985), 23-47.

Gavranov Velibor, Stojković Momir. *Међународни односи и спољна политика Југославије*. Београд: Савремена администрација, 1972.

Гедис Л. Џон. *Хладни рат*. Београд: Клио, 2003.

Димитријевић Б. Бојан. *Кисинџер у Београду*. Београд: Институт за савремену историју, 2023.

Живојиновић, Драган. „US-Yugoslav Relations during Cold War: Inadequate model for Contemporary relations”, in: *125 Years of diplomatic Relations between the USA and Serbia*, 165-171. Belgrade: Faculty of Political Sciences, 2008.

Jakovina, Tvrтко. *Socijalizam na američkoj pšenici*. Zagreb: Matica hrvatska, 2002.

Kenedi, Pol. *Uspion i pad velikih sila. Ekonomska promena i rešavanje od 1500. do 2000*. Београд: Службени лист ССГ и СД Подгорика, 2003.

Kisindžer, Henri. *Diplomatija II*. Београд: Verzal pres, 1999.

Kisindžer, Henri. *Мемоари I, II*. Zagreb: Mladost, 1981.

Кремington Р. Џон. *Балкан после Другог светског рата*. Београд: Клио, 2003.

Лакер, Волтер. *Историја Европе 1945-1992*. Београд: Клио, 1992.

Mates, Leo. *Међународни односи социјалистичке Југославије*. Београд: Nolit, 1976.

Milošević, Tatjana. „Југославија и Сједињене Америчке Државе у време детанта: sureti Josipa Broza Tita i Henrija Kisindžera 1970. i 1974.” *Istorija 20. veka*, br.2 (2018), 177-202.

Милошевић, Татјана. „Обнова војне сарадње САД и СФРЈ 1970-1974.”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 257-282.

Милошевић, Татјана. *Војно-политички односи Југославије и САД 1969-1974*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2021.

Minić, Miloš. *Spoljna politika Jugoslavije, 1973-1979*. Novi Sad: Centar za političke studije, 1979.

Nikoliš, Dušan. *SAD, Strategija dominacije*. Београд: Радничка штампа, 1985.

Nixon, Richard. *The Memoirs of Richard Nixon*. Washington: Simon & Schuster, 1977.

Петковић, Ранко. *Један век односа Југославије и САД*. Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga III, Socijalistička Jugoslavija 1945-1988*. Београд: Nolit, 1992.

Petrović, Vladimir. *Titova lična diplomatija. Studije i dokumentarni prilozi*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010.

Радовић, Сања. „Југословенски поглед на кинеску политику отварања у периоду 1970- 1972”, *Токови историје*, бр. 2 (2013), 225-243.

Stojanović, Dubravka. *Rađanje globalnog sveta 1880-2015*. Beograd: Čigoja štampa, 2015.

Šulcinger D. Robert. *Američka diplomatija od 1900*. Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, 2011.

Dr. Tatjana Milošević, Research Fellow,
Strategic Research Institute, Belgrade
E-mail: tatjana74.milosevic@gmail.com

MILITARY-POLITICAL AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN YUGOSLAVIA AND USA IN 1974: „WATERGATE” AFFAIR

(Summary)

During 1974. Yugoslav-American relations were characterized by large amplitudes. Relation varied from correct to very bad. Sometimes they were calculated but sometimes with too many emotional reactions. However it can be concluded that relations between two states were based on pure pragmatism. While Yugoslav side had strictly economical and political interests, Americans had strategic interests. It is important to stress that Yugoslavs skillfully used the conflict between East and West to strengthen and preserve state independence. Thanks to the ability to determinate its foreign policy socialist Yugoslavia in this period took the opportunity to position itself very good in compared to its real power. From the Yugoslav point of view it could be said that Yugoslavia found „modus vivendi” within the triangle Moscow-Belgrade- Washington which was acceptable for all sides.

KEY WORDS: *Yugoslavia, United States of America, Tito, Henry Kissinger, Richard Nixon, non-aligned countries, affaire Watergate, Cyprus crisis.*

Документи

УДК: 347.183:271.222(497.11)“1916/1918”
94(497.11)“1916/1918”
COBISS.SR-ID 136058377
DOI број: 10.5937/vig2302217S

Језик рада: Српски
Примљен: 13.11.2023.
Прихваћен: 01.12.2023.
Тип рада: Критичко издање научне грађе

Др Саша Станојевић, ванредни професор
Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за историју
Косовска Митровица, Република Србија
Е-mail: sasa.stanojevic@pr.ac.rs

БУГАРСКА МАТИЧНА КЊИГА РОЂЕНИХ КУРШУМЛИЈСКЕ ЦРКВЕ (1916–1918) КАО СВЕДОЧАНСТВО ПОКУШАЈА БУГАРИЗА- ЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА ТОПЛИЦЕ У ПР- ВОМ СВЕТСКОМ РАТУ*

АПСТРАКТ: У раду је по први пут представљена матична књига рођених Цркве Свете Тројице у Куршумлији, вођена од 1916. до 1918. године, за време окупације Србије у Првом светском рату. Део је Збирке матичних књига Историјског архива Топлице у Прокупљу, коју чини укупно 96 деловодника, вођених између 1878. године и Другог светског рата. Јединствени је документ због тога што су подаци у њој, за разлику од осталих сачуваних књига, уношени на бугарском језику и писму. Уносило их је бугарско свештенство које је, у складу са присилном политиком окупационих власти усмереном ка бугаризацији становништва, преузело дужности ликвидираних

*Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-68/2022-14/200184).

или интернираног дотадашњег домаћег српског свештенства. За разлику од осталих књига рођених на том простору, није било уобичајене рубрике „народност“, а најочигледнији доказ покушаја промене националног идентитета јесу измењена и бугаризована презимена локалног српског становништва (овде: Вукашиновџ, Милоевџ, Радуловџ...).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Први светски рат, окупирана Србија, бугаризација, Топлица, Куршумлија, Топлички устанак 1917, матична књига рођених, црква, свештенство*

Први светски рат пружио је прилику реваншистичким круговима у Бугарској да се, након пораза у Другом балканском рату, обрачунају са Србијом у крајње осветољубивом маниру. Бугарске власти су по окупацији најпре прогласиле да Србија више не постоји, а затим се прешло на спровођење мера којима је сузбијано све што је српско. Окупациону политику доследно је пратила стара тежња усмерена ка бугаризацији становништва јужних српских области, међу њима и Топлице,¹ кроз ширење пропаганде да на тим просторима живе искључиво Бугари. Негирање српског идентитета вршено је свим средствима, често на бруталан начин, због чега су покушаји бугаризације и асимилације становништва били у пуном јеку.² С обзиром на то да су од 1872. године под јурисдикцију Бугарске егзархије ушле и југоисточне епархије српске Пећке (обновљене) патријаршије, искуства и опробани методи ранијег деловања Егзархије у истом смислу су овом приликом дошли до пуног изражаја.³

Након тројне инвазије на Србију, у јесен 1915. године, и повлачења српске војске, свештенство је остало уз народ. Тако је било и у Топлици и читавој нишкој епархији, чији је владика Доситеј већ за шест дана по заузимању Ниша, почетком октобра месеца, пешке⁴ ин-

¹ О становништву Топлице детаљније код: Вујадин Б. Рудић, *Становништво Топлице* (Београд: САНУ, Етнографски институт, 1978).

² Момчило Павловић, прир., *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918* (Београд: Институт за савремену историју, 2007), 7-15

³ Борислава Лилић, „Бугарска егзархија у нишавској епархији“, *Лесковачки зборник*, XXXIII (1993), 182.

⁴ Спровођење пешице до бугарских логора било је уобичајено не само за цивиле, већ и за српске ратне заробљенике. На кола су товарени само рањеници и то само када су за то постојали услови. Видети: Далибор Дења, „Српски ратни заробљеници у Великом рату“, у: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, уредници Срђан Рудић и Миљан

терниран у Бугарску. Током окупације интернирана су још 62 епархијска свештеника, док их је преко стотину ликвидирано. На овом простору остало је нешто мање од 50 српских црквених службеника, углавном по забаченим селима. Крајем исте године, на место владике Доситеја постављен је бугарски епископ Варлаам, викарни епископ софијског митрополита Партенија Иванова, који је носио титулу епископа лаодикијског и који је након рата био игуман Рилског манастира. С њим је дошло и доста свештеника и ђакона бугарске цркве који су на свој начин узели учешћа у насилној бугаризацији становништва.⁵

Придошли бугарски свештеници су, међу осталим дужностима, преузели и бригу о вођењу црквене администрације. Своју позицију користили су не само за пропагандни рад, већ често и за личну материјалну корист. Обреди поводом венчања, крштења и сахрана често су вршена насилним путем, уз пратњу војника. На проповедима недељом и при већим празницима држали су се архијерејског упутства о пропагандом раду. Преосталим српским свештеницима, којих је било у мањем броју углавном по селима, дозвољавали су да врше обреде, али су приходе морали прослеђивати бугарским свештеницима, који су им заузврат уступали мањи део.⁶ Слава је, као карактеристичан верски обичај у српском народу, била забрањена.⁷ О измењеним верским приликама током окупације сведочи и матична књига рођених куршумлијске цркве.⁸ Иначе, регистри рођених, венчаних и умрлих, према свом садржају, представљају прворазредан историјски извор. Специфичност те документарне грађе огледа се у

Милкић (Београд: Историјски институт; Институт за стратегијска истраживања, 2015), 279.

⁵ Далибор Мидић, *Историја Православне епархије нишке* (Ниш: Православна Епархија нишка, 2019), 183-187, 211.

⁶ О приликама у Топлици и деловању бугарских свештеника на овом простору корисно и детаљно сведочанство оставио је ондашњи учитељ Михаило Шпанић. Лично је познавао неколицину бугарских свештеника, за које каже да су се временом донекле прилагођавали месту и људима међу које су дошли. Треба споменути и случај попа Атанаса који је био на служби у Прокупљу. Иако је у почетку и сам био груб према становништву, Шпанић сведочи како је, по доласку 25. пука при гушењу Топличког устанка, Атанас „трчао дању и ноћу од куће до куће да спасава нападнуте породице од полуделих војника“. Више: Мих[аило] М. Шпанић, *Окупација, бунa и терор у Србији, од 1915-1918 год.* (Београд: Штампарија „Народна самоуправа“, 1925), 53-69.

⁷ Миливоје Перовић, *Устанак на југу Србије 1917.* (Београд: Војноиздавачки завод „Војно дело“, 1954), 38.

⁸ Историјски архив Топлице, Збирка матичних књига, Протокол рођених Цркве куршумлијске 1916-1918.

јединственим информацијама у виду разноврсних и детаљних приложених личних података.⁹

Збирка матичних књига Историјског архива Топлице у Прокупљу садржи 96 књига протокола из периода од ослобођења овог простора 1878. године до почетка Другог светског рата. Сачуване књиге вођене су у црквама у Прокупљу, Блацу, Концељу, Горњој Драгуши, Куршумлији, Великој Плани, Житорађи, Дубову, Балиновцу, Булатовцу и Бацу (Баце). У цркви у Куршумлији сачувано је пет књига рођених и крштених лица (1889–1990, 1901–1902, 1912, 1916–1918, 1937–1939) и две књиге умрлих (1918–1920), без сачуваних књига венчаних. У свим наведеним регистрима те и осталих цркава подаци су уписивани на српском језику и писаним ћириличним писмом. Изузетак представља куршумлијска књига рођених од 1916. до 1918. године, вођена на бугарском језику.

Нажалост, није могуће утврдити под каквим је околностима протокол сачуван, будући да су окупаторске власти настојале да за собом не остављају документацију оваквог карактера. Књига је рестаурирана, фотокопирана и доступна истраживачима, а у скорије време се очекује и дигитализација збирке, након чега ће бити доступна и у електронском облику. Стандардне је величине деловодника формата Б4, а обрасци у којима су уношени подаци штампани су на бугарском, на укупно 60 листова. Поједини листови су оштећени по ивицама, неколико их недостаје, али су у целини добро очувани. На по две заједничке стране уношени су подаци који се односе на рођена и крштена лица, у по петнаест колона и осамнаест редова.

Колоне у књизи односе се на следећих петнаест рубрика: 1) редни број; 2) место рођења; 3) месец и дан рођења; 4) пол; 5) месец и дан крштења; 6) назив града или села у коме је обављено крштење; 7) крштено име; 8) име и презиме оца и мајке; 9) да ли је дете рођено законито или не; 10) вероисповест оца и мајке; 11) вероисповест крштеног лица; 12) које је име раније носило крштено лице; 13) име и презиме кума; 14) потпис свештеника; 15) напомена.

У деловоднику је евидентирано 484 рођена и крштена лица, чија је вероисповест означена као источноправославна. У 1916. години пописано је њих 187, 275 у 1917. и свега 22 у 1918. години. Празнине у редним бројевима указују на то да недостају три или четири листа.

⁹ Саша Д. Станојевић, Милош М. Марсенић, „Матичне књиге православних храмова у Топлици с краја XIX и почетком XX века као историјски извор“, *Зборник радова Филозофског факултета*, LII/2 (2022), 117.

Хронолошки оквир регистрације лица обухвата период од маја 1916. до фебруара 1918. године. Како је ово једина књига рођених куршумлијске цркве из ратног периода, није познато да ли је и на који начин вођена евиденција током преосталог времена окупације.

У књизи су регистрована лица рођена у Куршумлији и следећим насељеним местима: Бабица, Бања (Куршумлијска), Барбатовић, Барлово, Баћоглава, Баце, Бело Поље, Богујевац, Висока, Више Село, Влахиња, Врбица, Врело, Вршевац, Вукојевац, Горња Микуљана, Грабовница, Гргуре, Дабиновац, Данковиће (преименовано у Данково), Дединац, Доња Микуљана, Доње Точане, Дубрава, Ђаке, Жарево, Жегрова, Жуч, Игриште, Кастрат, Кашевар, Коњува, Космача, Крток, Крчмаре, Кутлово, Лозница, Лубница, Луково, Љуша, Магово, Марковиће (преименовано у Марково), Мачковац, Мирница, Мрча, Музаће, Невада, Ново Село, Пачарађа, Пепељевац, Перуника, Пљаково, Превој, Прескоча, Пролом, Пупавце, Равни Шорт, Растелица, Рача, Рашевац, Рударе, Сагоњево, Самоково, Селова, Сеоце, Спанце, Тачевац, Тијовац, Тмава, Товрљане, Трнови Лаз, Трпезе, Церово, Црквице, Чунгула, Шатра и Широке Њиве. Преименовање назива појединих места указује на то да је из истих мотива, кроз општи процес бугаризације, принцип код скраћивања српских презимена избацавањем наставка ић примењиван и на топониме (Данковиће у Данково, Марковиће у Марково...). Иначе, до почетка 1917. године у књигу су уношени подаци за лица која су крштена у Куршумлији, али и по другим насељеним местима парохије и шире. Од времена уочи избијања устанка и надаље евидентирана су само она лица која су крштена у куршумлијској цркви, без обзира на место рођења.

Уз лична имена рођених и крштених лица евидентирана су и имена родитеља, кумова и свештеника. Иако су се према рубрикама обрасца требала уписивати презимена оба родитеља, уношено је само скраћено бугаризовано презиме оца, док је уз мајчино презиме стајало припадајуће име супруга (нпр. Раденко Димитровъ, Драгиня Раденкова). Презимена кумова, који су најчешће били из истог или оближњег места, такође су бугаризована, а уз име се наводило и место пребивалишта. Непознате су околности које су довеле до тога да крштени кумови деце српских породица под окупацијом понекад буду и Бугари, али је било и таквих случајева (уписани као: Иванъ Петровъ, гр[ад] Велико Трново; Тодор Златановъ, гр[ад] Хасково; Михайло Петровъ, гр[ад] Софиа; Александаръ Старшии, стражар българский).

На основу унетих имена свештеника у књизи, може се закључити да је током овог периода дужности у куршумлијској цркви обављало више њих. У рубрици где су се потписивали најчешће се наилази на име извесног К. Ганева, затим З. Ладинова, Д. Крстова, Кошеранског, као и Павла Попова. По свему судећи, последњи је заправо преименовани Павле Поповић, парох куршумлијски, који је убијен у овом месту после гушења Топличког устанка.¹⁰

По тек једној накнадној белешци може се закључити да је књига неко време била у службеној употреби куршумлијске општинске власти с краја Другог светског рата. Тако је, уз изворно евидентирани податке Александра Симовића, рођеног у Дубрави 1. јануара 1917. године, у рубрици за напомене накнадно унето да му је издата дозвола за венчање под дел. бр. 35, од 23. фебруара 1945. године.

Представљени деловодник пружа могућност за стицање потпунијег сазнања о ускраћивању једног од елементарних људских права у виду слободног исповедања вере и верских обичаја становништва под окупацијом. Грубо одстрањивање домаћег свештенства или његово минимализовање у верској служби, увођење литургијског бугарског језика, вођење црквених књига бугарским језиком и писмом, бугаризација српских презимена, вршење обредних радњи по бугарским обичајима, изазивало је дубок осећај понижења код домаћег српског живља. Услед разних облика физичког шиканирања и удара на духовни живот, становништво је доведено у стање очаја, што је створило плодно тло за покушај ослобођења у устанку 1917. године. Матична књига рођених и крштених куршумлијске цркве од 1916. до 1918. године стога представља не само прворазредан историјски документ, већ и сасвим ретко и специфично изворно сведочанство о ближем познавању прилика у Србији под бугарском окупацијом током Првог светског рата.

¹⁰ Поповић је био један од свештеника који су остали у служби током окупације, а који су узели учешћа у устанку 1917. године. Сачувана је и фотографија на којој је у свештеничкој одори, са пушком у руци и револвером за појасом, у друштву још једног свештеника и четника (Д. Мидић, н.д., 204). Активних свештеника у устанку било је још. Најпознатији међу њима свакако је био Димитрије Димитријевић, познат и као поп Мита Комита, резервни официр, учесник балканских ратова 1912–1913 и један од именованих војвода у буни. Августа 1917. године је ухваћен и затворен у нишку тврђаву где је подлегао мучењу од стране бугарских окупаторских власти (М. Перовић, н.д., 193-194). При ослобођењу Прокупља, 1917. године, погинуо је и прота Радивоје Вучинић, ранији старешина цркве у Концелу. У ратовима од 1912. био је војни свештеник, а по повлачењу војске, 1915. године, вратио се у Топлицу (Саша Д. Станојевић, „Прота Радивоје Вучинић – прилог биографијама топличких устаника“, *Топлички зборник*, 4 (2013), 161).

1917

Гдѣ е родено?	Кога е родено?		Од кој пола е: мајка или татко?	Кога е крстено?		Името на града или селото, гдѣ е крстено	Името на новокрстеното	Име и презиме			
	Месец	Ден		Месец	Ден			на бащата	на мајката		
Тадков	Јан	2	жен	Јан	22	ср Куршумли	Софкија	Радоко	Василков	Владимир	Радоко
с. Вачков	Јан	14	мич	Јан	23	" " " "	Радоков	Милош	Милош	Александра	Мила
1 с. Мачковец	Јан	19	жен	Јан	25	" " " "	Сотанира	Владимир	Милош	Анко	Владимир
2 с. Вачков	Ное	27	жен	Јан	28	" " " "	Кривоша	Мана	Владимир	Стејана	Мана
с. Вачков	Јан	14	м	Јан	23	" " " "	Анастас	Милутина	Стејана	Торка	Милути
24 с. Пляково	Фев	2	м	Фев	15	" " " "	Кривоша	Радоков	Српкија	Милија	Радо
25 с. Мачков	Јан	1	м	Фев	15	" " " "	Радоко	Радоков	Киро	Сотани	Радоко
6 с. Мучица	Јан	31	м	"	18	" " " "	Антонија	Самуил	Милко	Сотани	Самуил
28 с. Куршум	Јан	27	жен	"	18	" " " "	Боранка	Милош	Мана	Боранка	Милош
5 с. Зубрава	Фев	5	мич	"	18	" " " "	Светозар	Сава	Мана	Милија	Саво
с. Касира	Јан	30	жен	"	18	" " " "	Боранка	Зрација	Вујин	Сотани	Зрација
28 с. Касира	Ф	11	жен	"	18	" " " "	Зрација	Милан	Мана	Сотани	Милан
29 с. Пляково	Јан	20	м	"	18	" " " "	Боранка	Милош	Мана	Милош	Милош
30 с. Самово	Фев	6	жен	"	21	" " " "	Радоков	Милош	Велко	Сотани	Радоко
31 с. Куршум	Фев	13	м	"	22	" " " "	Боранка	Василиј	Милош	Сава	Василиј
32 " " "	"	14	м	"	22	" " " "	Радоко	"	"	"	"
" " "	"	1	жен	"	23	" " " "	Радоков	Милош	Мана	Зорка	Милош

Прилог 1: Евиденција из књиге рођених на бугарском језику, пример леве странице протокола (ИАТ, ЗМК, Протокол рођених Цркве куршумлијске 1916-1918, стр. 14)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори:

Историјски архив Топлице, Збирка матичних књига, Протокол рођених Цркве куршумлијске 1916-1918.

Објављена грађа:

Павловић, Момчило, прир. *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*. Београд: Институт за савремену историју, 2007.

Мемоари:

Шпанић, Мих[аило] М. *Окупација, буна и терор у Србији, од 1915-1918 год*. Београд: Штампариија „Народна самоуправа“, 1925.

Литература:

Денда, Далибор. „Српски ратни заробљеници у Великом рату”. У: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*. Уредници Срђан Рудић и Миљан Милкић, 269-289. Београд: Историјски институт; Институт за стратегијска истраживања, 2015.

Лилић, Борислава. „Бугарска егзархија у нишавској епархији”. *Лесковачки зборник*, XXXIII (1993), 181-187.

Мидић, Далибор. *Историја Православне епархије нишке*. Ниш: Православна Епархија нишка, 2019.

Перовић Миливоје. *Устанак на југу Србије 1917*. Београд: Војноиздавачки завод „Војно дело”, 1954.

Рудић, Вујадин Б. *Становништво Топлице*. Београд: САНУ, Етнографски институт, 1978.

Станојевић, Саша Д. „Прота Радивоје Вучинић – прилог биографијама топличких устаника”. *Топлички зборник*, 4 (2013), 161-169.

Станојевић, Саша Д., Марсенић Милош М. „Матичне књиге православних храмова у Топлици с краја XIX и почетком XX века као историјски извор”. *Зборник радова Филозофског факултета*, LII/2 (2022), 115-126.

Dr. Saša Stanojević, Associate Professor
University of Priština in Kosovska Mitrovica
Faculty of Philosophy
Department of History
Kosovska Mitrovica, Republic of Serbia
E-mail: sasa.stanojevic@pr.ac.rs

THE BULGARIAN REGISTRY BOOK OF BIRTHS OF THE KURŠUMLIA CHURCH (1916-1918) AS TESTIMONY OF THE ATTEMPT TO BULGARIZATION OF THE POPULATION OF TOPLICA IN THE FIRST WORLD WAR

(Summary)

The paper presents for the first time the register of births of the church of St. Nicholas in Kuršumlia, kept during 1916-1918, during the occupation of Serbia in the First World War. The book is part of the Collection of register books of the Historical Archive of the Toplica in Prokuplje, which consists of 96 books in total, kept between 1878 and the Second World War. It is a unique document due to the fact that, unlike the others, the data in it are filled in the Bulgarian language and script. They were brought in by the Bulgarian clergy, who, in accordance with the forced policy of the occupation authorities aimed at the Bulgarianization of the population, took over the duties of the liquidated or interned former Serbian clergy. Unlike other books born here, there was no usual rubric „nationality“, and the most obvious proof of an attempt to change the national identity can be taken the modified and Bulgarianized surnames of the local Serbian population (here: Vukašinov, Miloev, Radulov...).

KEYWORDS: *The First World War, Occupied Serbia, Bulgarization, Toplica, Kuršumlia, Toplica Uprising 1917, birth register, church, clergy.*

Прикази

**Александар Животић, *Одбрана Зајечара:
Тимочка војска у Другом балканском рату,
Историјски архив „Тимочка крајина”,
Зајечар, 2023, 153 стр.***

Монографија др Александра Животића, редовног професора на катедри за историју Југославије Филозофског факултета у Београду, представља још један значајан допринос проучавању историје ослободилачких ратова Србије у периоду од 1912. до 1918. године. Аутор је у својој студији детаљно обрадио тему коју је српска и југословенска историографија до тада проучавала готово успутно, у оквиру већих монографија и синтеза о балканским ратовима и целокупном периоду од 1912. до 1918. године. О значају ове теме довољно говори и стратешки положај Тимочке крајине за Краљевину Србију, као њеног граничног предела, на њеној тремећи са Румунијом и Бугарском, где се укрштају различити етноси, политички и економски интереси.

Књига се састоји од *Предговора*, пет поглавља главне целине, закључка, библиографије са списком извора и резимеа на енглеском језику. У *Предговору* аутор даје кратки преглед поглавља књиге, периода који

студија обрађује, као и места коју ова тема заузима у српској и југословенској историографији. Поред тога, начињен је и значајан осврт на изворе, где се највише истиче архивска грађа похрањена у Војном архиву, као и Историјском архиву и Музеју у Зајечару.

Прво поглавље главне целине носи наслов *Бугарска у ратним плановима Краљевине Србије*. У њему аутор прати развој ратних планова Србије према Бугарској од времена владавине краља Милана до 1906. године. Анализирани су главни фактори који су утицали на сагледавање Бугарске као претње на потенцијалном бојном пољу и могуће просторије ратних операција. Аутор износи детаљне податке о српским јединицама које би по ратним плановима дејствовале према Бугарској, њиховом наоружању, бројном стању и снази. Наводе се и подаци о јачини бугарске војске, као и новијепроцене српских стратега о њеној снази. Прво поглавље завршава се уводом у Други балкански рат,

односно прекидом ратних дејстава савезника према Турској и склапањем савеза између Србије и Грчке, 1. јуна 1913. године.

У другом поглављу главне целине, под насловом *Тимочко-подоунавско војиште*, обрађене су географске и топографске прилике на простору Тимочке крајине и Подунавља и њихов утицај на развој ратних планова и ратне операције. У анализи су обухваћене прилике са обе стране српско-бугарске границе, односно градови, комуникације, одбрамбени објекти и подручја од нарочитог војног значаја.

Уочи рата је треће поглавље главне целине. У његовом фокусу су припреме српске војске у Тимочкој крајини за очекивани сукоб са Бугарском. Од великог значаја за припреме било је питање кадрова, јер у јединицама није било довољно официра и подофицира. На функцији команданта Тимочке дивизијске области био је пуковник Вукман Арачић, чије су способности, у погледу организације и командовања, нарочито дошле до изражаја у наступајућем рату. Осврћући се на стање у бугарској армији, Животић даје преглед српских јединица у Тимочкој крајини према граници са Бугарском, оцењујући да се на овом подручју српска војска првен-

ствено спрема за одбрамбене операције.

Четврто поглавље главне целине носи наслов *Бугарски упад у долину Тимока*. Овај део књиге обрађује офанзиву бугарске војске на територију Краљевине Србије која је започела 4/5. јула 1913. године, под заповедништвом команданта 1. бугарске армије генерала Кутинчева. Циљ бугарског напада био је продор ка Зајечару и Белој Паланци, а затим и даље ка долини Мораве. Нарочита пажња посвећена је борбама на граничном пределу Кадибогазу и Књажевцу који је, у периоду од 7. до 10. јула, био окупиран од стране Бугара.

Контраудар Тимочке војске је пето поглавље монографије, којим се завршава њена главна целина. У њему су обрађена офанзивна дејства српске војске према бугарској армији која се, усред пораза у Македонији и уласка Румуније у рат, нашла у незавидној ситуацији. Знатан део поглавља посвећен је дејствима српске војске на територији Бугарске, нарочито у рејону Куле и Белоградчика, као и при опсади Видина у периоду од 27. јула до 17. августа 1913. године. Као и у претходним поглављима, Животић износи детаљне информације о стању српске војске, њеном наоружању, попуњености

јединица, снабдевању, дисциплини и готово увек присутном мањку старешинског кадра. Такође, говори и о појави колере у српској војсци и међу цивилним становништвом у Бугарској и источној Србији, као и о мерама које је предузимала санитетска служба српске војске. Ово поглавље завршава се потписивањем мира у Букурешту, што је имало за последицу повлачење Тимочке војске на територију Краљевине Србије и њену демобилизацију од 13. августа 1913. године.

У *Закључку* аутор сумира најзначајније факторе који су за Краљевину Србију довели до позитивног исхода у рату са Бугарском на простору Тимочке крајине. Оценивши напад бугарске армије на Тимочку крајину као расипање снага потребнијих на македонском бојишту, Животић закључује да је највећи значај ратних напора Тимочке војске био управо у растерећењу фронта остатку српске војске на главном ратном попришту у Македонији.

У изради ове студије коришћена је, пре свега, необјављена архивска грађа похрањена у

Војном архиву, Архиву САНУ и Историјском архиву „Тимочка крајина” у Зајечару. Поред необјављених, коришћена су и документа објављена у Србији и Русији. Вредно је напоменути да су, осим докумената насталих радом војних и цивилних институција, као и појединаца, коришћене и дневне, односно периодичне публикације. Дневници и мемоарска грађа учесника ратних збивања представљали су, такође, незаобилазан извор у истраживању ове теме, као и разноврсне монографије, чланци, расправе и студије. Осим најновијих дела српске историографије везаних за тему, Животић је у свом истраживању користио и литературу насталу у периоду између два светска рата, као и одређена дела настала у периоду социјализма, па и, у мањој мери, и наслове на бугарском језику. Разноврсност коришћених извора и литературе потврђује научну поткрепљеност студије, као и опширност ауторовог истраживања.

*потпоручник
Милош Чорбић, Ма*

Џошуа А. Санборн, *Апокалипса империје: Велики рат и разарање Руског царства* (превео Димитар Тасић), Службени гласник, Београд, 2021, 377 стр.

Савремена војно-политичка дешавања, почевши од Руско-грузијског рата 2008. године, руске анексије Крима, 2014. године и рата у Украјини све више побуђују интерес западног јавног мњења за Русију и њену историју и политику. Једна од мало познатих тема, како у западним интелектуалним круговима, тако и код историји наклоњене читалачке публике, јесте и учешће Руског царства у Првом светском рату на страни Антанте. Због прераног изласка Русије из рата услед револуције, те због потоње совјетске државе која је стајала насупрот тадашњем западном свету, догађаји на Источном фронту остали су непознаница, како за западне историчаре, тако и за западну публику, па је источни фронт у западној историографији Великог рата остао познат као „заборављени фронт”. Ту белину покушао је делом да попуни амерички историчар Џошуа А. Санборн својом књигом „Апокалипса империје; Велики рат и разарање Руског царства”, која је намењена превасходно западном читаоцу.

У овој монографији Санборн је поставио себи задатак да одговори на питања: какав је био утицај Великог рата на слом Руског царства и шта је све претходило револуционарним променама на непрегледном простору Русије у првим деценијама прошлог века, те какву је улогу урушавања Руске империје имало у глобалним процесима и да ли је она наставила да живи кроз Совјетски Савез. За читаоце у Србији занимљиво је да Санборн овај период у историји Руског царства сагледава као део деколонизације, процеса који је у светским оквирима почео у 19. веку са српском револуцијом. Тај феномен урушавања империја или деколонизације, како га Санборн види, још више даје на значају Великог рату као једном од централних догађаја у наративу историје XX века. С обзиром на то да ова питања могу заинтриговати и савременог читаоца у Србији, „Службени гласник” је објавио Санборнову књигу у преводу др Дмитра Тасића, вишег научног сарадника Института за новију историју Србије и некадашњег припадника

Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране.

Џошуа А. Санборн (1969) професор је историје на Лафајет колеџу у Истону, у Пенсилванији (САД). Завршио је основне студије историје на Универзитету Стенфорд 1991. године (Stanford University) и докторирао на Чикашком универзитету (University of Chicago) седам година касније. Аутор је монографије *Мобилизација руске нације: општа војна обавеза, тотални рат и политизација маса 1905–1925 година* (*Drafting the Russian Nation: Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905–1925*), а у коауторству са Анет Тим објавио је књигу *Род, секс и формирање савремене Европе: Од Француске револуције до наших дана* (*Gender, Sex, and the Shaping of Modern Europe: A History from the French Revolution to the Present Day*).

Књига коју представљамо појавила се код нас готово истовремено са њеним руским издањем (Джошуа Санборн, *Велика војна и деколонизација Росијској империји*, Санкт Петербург: Academic Studies Press / Библиороссика, 2021, 456 стр.).

Монографија *Апокалипса историје: Велики рат и разарање Руског царства*, која западном читаоцу на приступачан начин

описује догађаје на Источном фронту, од 1914. па до краја Грађанског рата у Русији, писана је на основу темељних истраживања обављених у најважнијим архивима и библиотекама Руске Федерације, Украјине, Летоније и Сједињених Америчких Држава, које садрже неопходну грађу. Аутор је имао увид у личне историје непознатих учесника у Првом светском рату, војника, лекара, медицинских сестара, политичара и обичних људи, чији записи, понекад и фрагментарни, указују на судбину појединца као дела глобалне историје, а који се у постојећим синтезама историје Великог рата представљају искључиво као архетипови примитивних руских сељака – војника, или као напаћене жртве модерног рата. Санборн је то постигао откривајући њихове приче кроз истраживања полицијских извештаја, цензурисаних писама, телеграма официра, мемоара и дневника, чиме се добија наратив који је хуманизован и концептуално богат. Као богату изворну основу свога дела, Џошуа Санборн је користио документацију похрањену у Библиотечком фонду „Загранична Русија” (два фонда), Државном архиву Руске Федерације (девет фондова), Војној читаоници Руске државне библиотеке (четири фонда),

Руском државном војном архиву (два фонда), Руском државном војноисторијском архиву (13 фондова) из Москве, Руском државном историјском архиву (два фонда) из Санкт Петербурга, Централном државном историјском архиву Украјине из Кијева (четири фонда), Летонском државном историјском архиву (четири фонда) из Риге и Архиву Хуверовог института из Станфорда у Калифорнији (шест фондова и збирки). Богату изворну основу коју чине и новине (*Русские ведомости* и *The New York Times*), интернет извори и филм засвођују чак 323 коришћене библиографске јединице на енглеском и руском језику.

Књига је подељена на *Предговор* (стр. 7–14), *Увод* под насловом *Изазови империји* (стр. 15–40), шест поглавља: *Избијање рата и преображај пограничних области* (41–94), *Фронт се помера* (95–150), *Ремобилизација војске: Иновације у вођењу рата, ратни заробљеници и принудни рад* (151–194), *Ремобилизација друштва: Медицинске сестре, лекари и друштвена контрола* (195–230), *Револуција* (231–272), *Деколонизација* (273–314)), *Закључак* (315–346), списак извора и литературе (347–366) и индекс појмова (367–377). Ово дело садржи и 11 мапа које олак-

шавају читаоцу праћење ситуације као и, пре свега, војних операција о којима аутор пише. На почетку монографије аутор говори о успостављању теоријских веза између грешака државе, разарања друштвених структура и деколонозације, а затим о балканским ратовима 1912/13, као прелудијуму Првог светског рата, кроз крваве битке и велика померања становништва од 1914. до 1916. године, до коначне пропасти Руског царства у револуцијама 1917–1918. године. Санборн види национализам као један од кључних изазова с којима се Руско царство суочило пред своју пропаст, било да је реч о национализму код неруских народа или код самих Руса. Он одаје похвалу Руској империји и њеном начину владања, истичући да, за разлику од осталих колонијалних сила, Русија успева да инкорпорира све те народе у државну заједницу, пре свега захваљујући савезу с локалним елитама које су укључене у систем. С развојем национализама, локалне елите, међутим, више нису једини представници потчињених или инкорпорираних народа и читав та ситуација постаје све сложенија. Одговор Руског царства и руске елите на центрипеталне силе које су се унутар царства јавиле с развојем националне

свести, пре свега код елита неруских народа – Јермена, Пољака, балтичких народа, Финаца, био је великоруски национализам. Са великим реформама, усмереним на модернизацију друштва, које су отпочеле осамдесетих година 19. века, почиње, наиме, и нека врста русификације империје, која се шири кроз систем обавезног школства, општу војну обавезу, администрацију која све више постаје руска у свим деловима царства, а све мање локална, чиме се одступа од до-тадашње прилично толерантне политике прихватања локалних специфичности.

У другом делу књиге Санборн се бави урушавањем саме империје и утицајем рата на кризу државних институција, која почиње после великог пораза на Источном фронту 1915. године, након губитка такозване Руске Пољске, делова Украјине, Белорусије и Прибалтика и реке избеглица која је кренула у источне делове Руског царства. Све то изазива огромне проблеме, на које руска држава није била у стању адекватно да одговори.

У последњем делу књиге аутор слика механизме револуције, односно деловање либерала који су утицали на то да дође до привредног и организационог колапса саме империје. С тим механизмима наша читалачка публика већ је била упозната кроз књигу Олега Ајрапетова *Генерали, либерали и предузетници: рад за фронт и за револуцију (1907–1917)*, у издању Удружења за друштвену историју (Београд, 2005). Санборн ипак закључује да је револуционарна држава која настаје после грађанског рата на неки начин представљала обнову империје, додуше, на другачијим основама.

Ову књигу препоручујемо, како стручној јавности, тако и широј читалачкој публици, због, пре свега, интересантног методолошког приступа обради теме, као и сведочанства о томе како западни историчар види кључне догађаје руске историје с почетка XX века.

пуковник
др Далибор Денда

Violeta Herman Kaurić, *Za naše junake... Rad dobrotvornih društava grada Zagreba u Prvom svjetskom ratu*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2023, 427 str.

Књига под насловом *За наше јунаке... Rad добротворних друштава града Загреба у Првом свјетском рату*, прерађена је и проширена докторска дисертација Вијолете Херман Каурић под мало измијењеним називом, која је одбрањена у новембру 2007. године. Као што је и сама ауторка навела у уводу свог дјела, била је то друга докторска дисертација одбрањена на Одсјеку за повијест Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу написана на тему Првога свјетскога рата. Новина ове докторске дисертације била је у чињеници да се у њој по први пут почело писати о друштвеној историји једног града у вријеме ратних збивања. Иако је ауторка одбранила своју дисертацију 2007. године, књига је објављена 2023. године, с бројним допунама, јер је у међувремену одбрањено неколико доктората, а објављен је и већи број чланака, књига, специјалистичких студија, каталога изложби чија је тема била Хрватска у вријеме Првога свјетскога рата. Исто тако, написано је и неколико књига

о утицају рата на свакодневни живот Загреба и његових грађана (Katalog izložbe, *O djeci s bojišnice*, Zagreb u Prvom svjetskom ratu, Muzej grada Zagreba, Zagreb, 2015; Marko Vukičević, *Zagreb 1914-1918, Grad i stanovnici u Velikom ratu*, Despot infinitus, Zagreb, 2020; Dino Staničić, *Trijumf ideje Jugoslavenstva - Kulturna i intelektualna povijest Zagreba u Prvome svjetskom ratu*, Plejada, Zagreb, 2023).

Када је ауторка почела са истраживањем рада друштава у Загребу за вријеме Првога свјетскога рата, степен истражености ове тематике могао се свести на неколико библиографских јединица. Радова на сличну, или барем „донекле сличну” тему у хрватској историографији скоро да није било. Функционисање града Загреба у ратним приликама се тек успутно истраживало у синтетским прилозима, те се сводило на једну или двије реченице о политичкој историји с нагласком на избијања рата 1914. године, као и догађаје с краја 1918. године, везане за стварање нове државне заједнице. Чланак Лу-

ције Бењовски (Lucija Benyovsky) из 1998. године о добротворним госпојинским (женским) друштвима у Хрватској од оснивања до Првога свјетског рата је, према наслову, требао да се заврши с 1914. годином, међутим једно од поглавља у том раду даје до тада најисцрпнији приказ рада добротворних друштава у Хрватској за вријеме Првога свјетскога рата, иако су се у раду поткрале бројне грешке, па и констатација да је наредбом бана Ивана Скерлеца, од 27. јула 1914, у потпуности престао рад свих друштава осим Црвеног крста. Још су неки хрватски историчари (Б. Бобан, М. Колар Димитријевић, И. Голдштајн...) у својим радовима тек упутно поменули рад друштава током рата, али се нико од њих није упуштао у дубље истраживање функционисања ратне дјелатности различитих друштава (добротворних, струковних, пјевачких, спортских и вјерских) којих је у 1913. години у граду Загребу било 168, а до краја 1918. број је нарастао на 181 друштво. Према истраживањима ауторке, видљиво је да је споменутом банском онаредбом од 27. јула 1914. било забрањено сазивање и одржавање скупштина свих друштава, као и судјеловање у њима, изузев Црвеног крста. Међутим, остављена је могућност изузета-

ка, те је бан у договору с Војним заповједништвом у Загребу, а уз препоруку жупанијске и градске области, појединим друштвима „могао“ допустити наставак дјеловања. Одлуку је убрзо и допунио, те је, у септембру 1914, допустио владиним повјереницима да самостално одобравају наставак рада добротворним друштвима за помагање и прехрану дјеце, те потпорним друштвима за случај болести и/или смрти. Чињеница је да је на почетку већина струковних, спортских и вјерских друштава замрзла своје активности. Међутим, истовремено су „госпојинско-добротворна друштва“ како су се нека од њих звала, наставила са радом, али су им активности биле везане за ратне услове (прикупљање хране, одјеће, разних потрештина, новчаних средстава, слање пакета на бојишта и др.). Исто тако, наставак њиховог дјеловања био је повезан и са појединцима/угледницима који су чинили Управни или Надзорни одбор друштва, али је питање јесу ли они били довољно патриотски настројени. И поред банске наредбе о забрани рада друштава, ауторка је у својој књизи утврдила да су током рата наставила с радом и струковна друштва, потом и вјерска, а основана су и нека нова друштва. У својем ис-

траживању покушала је утврдити која су то друштва настала током рата и из којих су разлога започела с радом, који им је био дјелокруг рада и у којем обиму, те на који начин су се финансирали. Једна од истраживачких тема која је посебно истакнута у књизи је начин на који су друштва подстицала грађанство на даривање путем разних акција које су предузимане у ратним околностима и у којем су се окружењу одвијале (царско-краљевском, угарском или хрватском), те како су друштва прикупљала новчана средства. Према доступној архивској и новинској грађи, ауторка је установила да је за вријеме Првога свјетскога рата дјеловало, односно имало дозволу за рад, 80 друштава са сједиштем у Загребу и да одређени број друштава није имао директну добротворну и хуманитарну сврху (нпр. Прво склизачко друштво, Хрватско планинарско друштво), па је очигледно да се споменута банска наредба није поштовала. Могуће је да их је било и више, али због немогућности провјере њиховог рада у примарним и секундарним изворима, ауторка је истраживала само она друштва за која је пронашла дозволе за рад у смањеном или потпуном обиму. У својој књизи није издвајала друштва по националној и кон-

фесионалној припадности, већ је писала о њиховим акцијама. Међутим, примјећује се да међу одобреним правилима друштава није пронашла ни једно одобрено правило или дозволу за наставак рада српских друштава која су дјеловала у Загребу, а било их је неколико. То не значи да им је у потпуности забрањен рад, већ се о њиховој дјелатности у фондовима и новинама није писало. У једном прегледу историјата и рада Добротворне задруге Српкиња у Загребу, објављеном 1936. године у Гласнику Југословенског женског савеза, наводи се да је рад овог друштва током ратних година био отежан, да им је спаљен део архиве у анти-српским демонстрацијама које су избиле поводом атентата у Сарајеву, те да им је тек у априлу 1918. године дозвољен даљи рад. У истом тексту наводи се да је Задруга судјеловала у збрињавању гладне српске дјеце 1917. и 1918. године, која су стизала из Босне и Херцеговине. Очигледно је да је дио загребачких српских друштава замрзао рад, а дио наставио с мањим интензитетом. У којој се мјери то одвијало показће истраживања у будућности.

Колико је истраживање за писање ове књиге било мукотрпно, видљиво је у напоменама које се у 90% случајева позивају на

новинске чланке у тадашњој периодици, нешто мање на архивску грађу друштава, чија је архива углавном изгубљена, уништена, спаљена или је једноставно нема, па се информације о раду појединих друштава могу наћи, како је ауторка у Уводу нагласила, тек „луком срећом налијетања на оно што си прије неколико дана или мјесеци настојао пронаћи на неком логичном мјесту, или барем логичнијем”. Велико је залагање ауторке да пружи барем основне информације о образовном и друштвеном статусу бројних заборављених имена појединаца који су били активни у раду друштава, а до којих је дошла при писању рада. Бројни угледници, појединци и обични грађани су након пада монархије остали сасвим заборављени, а њихов велики труд непризнат, што је овом књигом и залагањем ауторке донекле исправљено. Као што је и сама нагласила, истраживање друштвених слојева, а посебно елите, у Хрватској је тек у зачецима, па та истраживања тек предстоје у будућности.

Током Првога свјетскога рата бројна различита друштва настојала су, организовањем великог броја разноврсних добротворних приредби, припомаћи својој држави, својим војницима и породицама суграђана,

нарочито ако су се те породице, одласком хранитеља у рат, нашле на ивици преживљавања. Један од слогана који се директно или индиректно провлачио кроз бројне акције је „за наше јунаке”, па је управо тако и названа ова књига. Како ауторка наглашава, тај се назив мирне савјести може протегнути на све који су преживјели рат, без обзира на то јесу ли били војници или цивили, јер „живот је тада био све, само не лаган за живљење”. Силом ратних прилика, војне и цивилне власти морале су толерисати велику већину друштава која су им могла помоћи у санирању посљедица рата, без обзира на то јесу ли била привредна, добротворна или образовна. Стога је, и поред првобитне забране, дозволу за рад током свих ратних година добило барем осамдесет грађанских друштава са сједиштем у Загребу. Добротворна и хуманитарна друштва прва су смјела наставити с радом, а потом и остала струковна. У већини анализираних друштава види се велики утјецај жена, па се кроз повијест рада добротворних друштава у вријеме Првога свјетскога рата, у овој књизи говори и о улози и повијести жена. Но, не само њих. У анализи коју је ауторка спровела, покушавајући утврдити ко је све био активан у управи друштава и

ко је организовао акције, види се да су се у организовање разних акција укључивали сви грађани Загреба без обзира на њихову вјерску или националну припадност. Иако су и даље дјеловала конфесионална госпојинска друштва, већина грађана дјеловала је кроз заједничка друштва разних усмјерења, не сматрајући да је важно чијих је припадника међу члановима више, па су тако припаднице јеврејске елите уредно посјећивале рањенике и инвалиде по болницама, дарујући их поклонима за ускршње и божићне празнике. Исто тако, када се у новинским чланцима истичу залагања појединаца, било мушких или женских особа, уз њихова имена се не наводи ни вјерска ни национална припадност, па се ауторка није упуштала у одређивање нечије националне припадности када је писала њихову кратку биографску црту. Тако се у тексту може прочитати о добротворним активностима и прикупљању новца у разне сврхе угледног трговца сукном Светозара Милинова, поред чијег имена се не наводи његова национална припадност српском народу, не зато што ауторка то избјегава, већ због тога што ни у новинама није био тако представљен. То није био спецификум само за припаднике срп-

ске заједнице, већ се ни за остале поменуте појединце никада није писала њихова конфесионална или национална припадност. Само су добри познаваоци историје Загреба тога времена могли за одређену особу написати да је дио српске, њемачке, мађарске, јеврејске, чешке или које друге етничке заједнице.

Књига је подијељена на шест издвојених поглавља. Након Увода, у којем се даје кратки преглед степена истражености наведене тематике, слиједи поглавље „О граду Загребу”, те приликама које су у њему владале прије избијања и током Првога свјетскога рата. Загреб је уочи Првога свјетскога рата имао сва обиљежја модерног главног града, са свим карактеристикама управнога, политичкога, привредног и културног средишта једне од покрајина у оквиру Аустро-угарске монархије. Према попису становништва из 1910. године, у Загребу је живјело 79.038 становника, а 1921. године 37,07% више него ли према претходном попису, тј. 108.674 становника. У овом поглављу пише се о здравственим капацитетима Загреба у вријеме избијања Великог рата, о постојећим војним објектима, важним друштвеним догађајима, као што су посјете чланова царске опородице граду, двојице

надвојвода Фрање Салватора и Леополда Салватора. Овдје ауторка анализира друштва која су дјеловала прије рата и која су за вријеме трајања рата добила дозволу за рад у смањеном или потпуном опсегу, јер им је сврха у новоодобреним правилима била помоћ у организацији збрињавања рањених и болесних војника или су пружала помоћ у храни породицама мобилисаних војника. Прво потпуно новоосновано друштво (одобрена правила) у Загребу било је оно у јануару 1915. године, а звало се „Хрватско госпојинско друштво грађанског дома за немоћне хрватске војнике или 'Хрв. Зитин-дом'”, а након њега потврђена су правила „Ратном кумству” и „Прехрани”. О дјеловању већине друштава за вријеме Првога свјетскога рата није познато ништа изузев чињенице да им је у одређеном тренутку одобрен рад, али углавном се не зна на темељу чега. У овом истом поглављу анализирају се и прехрамбене прилике у Загребу и начин на који је градска управа рјешавала основне животне потребе цивилног становништва. Треће поглавље посвећено је борби градских институција и друштава против заразних болести (тифус, дизентерија, колера, шпански грип, полне болести, туберкулоза и остале) које

су пристизањем све већег броја рањених војника, али и због немаштине, завладале у граду, те ауторка истражује која су друштва била укључена у здравствено просвјетивање становништва, па и за сузбијање болести, организовањем болничарске службе и јавних предавања и течајева. У четвртном поглављу под насловом „Скупљачке акције” анализирају се и истражују све акције које су појединци и разна друштва предузимала за побољшање опремљености војске уопште, за војнике на ратишту, за рањенике у загребачким болницама, за инвалиде, заробљенике и погинуле. Неке од акција за војнике на ратишту биле су „Злато за жељезо!” у којој се настојало, свим расположивим пропагандним средствима, прикупити што више драгоцјених ковина од становништва и преточити их у новац за финансирање рата. За лакше преживљавање војника на ратиштима током зиме организоване су акције прикупљања дуванских производа и топле зимске робе, што се потом одашиљало у виду поклона за Божић, Ускрс и краљев рођендан. Успоредно с овим акцијама, прикупљао се и новац за куповину цигарета, рукавица, листова папира, оловака, биљежница, чоколаде, саламе и папрењака. По-

кренута је и акција за оснивање војничких читаоница на првим линијама фронта, те су на ратишта слане књиге и часописи различитог садржаја, друштвене игре, музички инструменти и прибор за сликање. Током свих ових акција, прикупљена средства и предмети слани су на сваратишта/бојишта. Међутим, од 1915. године спроводе се и посебне акције искључиво намијењене италијанском ратишту. Дио ових акција био је намијењен и за рањенике смјештене у загребачким болницама. Бројне чланице госпојинских друштава јавиле су се за добровољне болничарке, а међу њима је било дјевојака и жена из свих слојева, конфесија и националности. Уз његовање рањеника по болницама, госпојинска друштва укључила су се у рад санитетске службе, организовање разних акција током којих су се прикупљали новчани прилози, али и завоји, храна, постељина, цигарете и остале потрештине неопходне рањеницима. Дио друштава водио је бригу о реконвалесцентима, односно рањеницима и инвалидима којима више није било потребно болничко лијечење, па их је требало смјестити по лечилиштима и бањама у унутрашњости земље. Посебну акцију чинило је оснивање неке врсте установе

за боравак током дана рањених војника и инвалида на опоравку у Загребу, односно Војничког дома, који је свечано отворен у мају 1916. године. Колико је оснивање такве установе значило једном граду и војним властима, говори само чињеница да је 1917. године кроз Војнички дом дневно пролазило између 1.000 и 1.500 корисника. Посебна бригада друштава која су тада дјеловала била је усмјерена и према инвалидима рата, те је у Загребу основана Ортопедска болница и инвалидска школа које су их покушавале оспособити за рад примјерен њиховим тјелесним оштећењима, док се о смјештају и обуци за рад слијепих особа оба пола бринуло друштво „Св. Вид”. Друштва нису заборавила ни ратне заробљенике који су стизали у Загреб, а највише заробљеника долазило је из Русије. Иако су у почетку изазивали велико интересовање међу грађанством, врло брзо су се грађани навикнули на њих и добро их прихватили, па су се више-мање могли слободно кретати по граду. У овом поглављу ауторка даје информације и о акцијама које су друштва предузимала за заробљене аустроугарске војнике, али и о оним које су се предузимале према његовању сјећања на погинуле, како би њихова жртва

била достојно обиљежена. Војници преминули у болницама од рана задобијених на ратиштима сахрањивани су на загребачком гробљу „Мирогој”, на посебно предвиђеним парцелама. Иако се већ након покопа првих преминулих војника поставило питање израде достојног споменика „палим јунацима”, на почетку је подигнут једноставан привремени дрвени споменик у облику крста, а коначни споменик, скулптура „Пиета” постављен је тек у марту 1940. године.

Након детаљне анализе акција које су друштва предузимала у односу на војнике, било да су на фронту, или да су рањени, инвалиди, погинули и заробљени, слиједи поглавље под насловом „Акције за помоћ обитељима мобилизованих војника”. У њему се анализирају акције које су покретане ради бриге о породицама мобилизованих особа, као што су проналажење посла женама мобилизованих војника, обезбеђење прехране сиромашним породицама мобилизованих и у рату погинулих војника, збрињавање удовица и њихове дјеце, набавка одјеће и обуће сиромашној дјечи, покретање феријалних колонија за збрињавање гладне дјеце из јужних крајева (Далмације и Истре) и др. Брига за дјецу различитих добротворних друштава

била је нужна друштвена потреба с обзиром на изузетно слабу развијеност државне помоћи за дјецу и омладину, па је покренута и акција по узору на Беч „Ратно кумство”, друштво које се бринуло за труднице и дојиље. Велики проблем представљала су бројна запуштена дјеца која су остављена без родитељског надзора, јер су њихове мајке или умрле, или су радиле, те их нису имале гдје оставити, па су нека друштва подстакла оснивање својеврсних дјечјих вртића, дјечјих домова и сиротишта. О дјечи је водило бригу неколико друштава, а најзначајније била је Лига за заштиту дјеце.

Шесто поглавље носи наслов „Начини прикупљања помоћи”. У њему се анализирају акције које су покретане током обиљежавања значајнијих датума (рођендани и имендани краљевске породице, вјерски и државни празници), пригодних дана (нпр. Недјеља Црвеног крста, Зитин дан, Дан ратне сирочади...), организовања прослава и посебних акција струковних удружења (као што је „Спомен липа”), народних свечаности, изложби, концерата, културно-забавних приредби и спортских приредби. Током свих ових акција продавале су се улазнице и пригодни предмети (слике владара,

медаље, плакете, разгледнице и др.), штампале дописнице, календари и друго, чији је циљ био сакупљање новчаних прилога у корист војника, инвалида, удовица и њихових породица. На крају књиге налази се закључак на хрватском и енглеском језику, као и попис извора, литературе, попис скраћеница, именски регистар и прилози.

У закључку свог дјела ауторка поставља неизоставно питање: колико је рад добротворних друштава у Загребу за вријеме Великог рата био истински користан. Једнообразни одговор за њу не постоји, јер све зависи о начину гледања. Конкретне бројке у односу на потребе биле су премале, али су биле

психолошки непроцјењиве за војнике на ратишту. Пружање било којег вида помоћи значило је много за саме дародавце, јер су сматрали да на тај начин помажу, прије свега, својим рођацима и познаницима, а патриотизам је, ипак био тек на другоме мјесту. И поред недавног обиљежавања Стогодишњице од почетка и завршетка Првога свјетскога рата, он је и даље у Хрватској остао „заборављени рат”. Стога је ова књига, која кроз рад друштава у граду Загребу током рата показује ратну свакодневицу, само „кап у мору” бројних запостављених и неистражених тема из Првога свјетскога рата.

Др Љиљана Добровшак

Владимир Јаковљевић, *Ратни дневник 1914–1917*, приредио Слободан М. Живановић, Србски културни центар „Ђирилица”, Београд, 2022, 280 стр.

Ратни дневник капетана II класе Владимира Јаковљевића, командира 2. пешадијске чете, 4. батаљона, XI пука Шумадијске дивизије II позива, објављен је у Београду 2022. године, у издању *Србског културног центра „Ђирилица”*. Ратни дневник за период 1914–1917. приредио је пензионисани пешадијски пуковник Слободан М. Живановић. У уводном делу уредник даје опште информације о *Бележнику*, како је документ насловљен у изворном облику. Битно је напоменути да се ради о до сада необјављеном историјском извору, који по својој садржини има карактер дневника, мада у изворном облику није тако изричито насловљен. У једном од својих коментара приређивач запажа да је овај документ у својој основи радна бележница трупног официра, у овом случају командира пешадијске чете, вођена из дана у дан, што јој даје карактер дневничког записа. У уводном делу Живановић истиче доминантан војнички карактер Јаковљевићевог дневника, износећи своје утиске о садржини записа, али и

о аутору. Након увода уређивача, следе рецензије проф. др Милоја Пршића и књижевника Николе Девуре.

Главни део књиге сачињен је од четири поглавља, која обухватају по једну годину од 1914. закључно са 1917. годином. Прво поглавље главне целине обухвата 168 ратних дана 1914. године. У њему аутор започиње своје записе 18. јула 1914. и прати пут своје јединице на фронту у западној Србији и источној Босни, све до краја 1914. године. Из дневничких записа можемо сазнати да је чета капетана Јаковљевића учествовала у ратним операцијама српске војске у источној Босни, односно на правцу Вишеград – Хан Пијесак – Власеница. По повлачењу из источне Босне, тежиште операција преноси се у западну Србију. Чета капетана Јаковљевића у време Колубарске битке води одлучне борбе у ширем рејону Бајине Баште и Ужица. У тим борбама долази до великих губитака на обе зарађене стране, о чему аутор дневника пише. Као командир чете, Јаковљевић наводи и

негативне појаве у јединицама српске војске у том периоду, као што су пијанства и дезертерства, али истиче и јунаштва бројних старешина и војника у борби.

Друго поглавље чине дневнички записи о 363 ратна дана 1915. године. Почетак те године је, услед затишја у ратним операцијама, до којег је дошло након победа српске војске крајем 1914, био релативно миран. То је видљиво и у дневнику капетана Јаковљевића, који је почетком године боравио на одсуству. У наставку дневника аутор говори о активностима своје чете у периоду до пребацивања јединице у источну Србију, где ће је и затећи здружени напад Аустроугарске, Немачке и Бугарске војске на Србију, у јесен 1915. године. Кроз записе из дана у дан описују се борбе са бугарском војском, од околине Зајечара и Књажевца, где је на источном бојишту Јаковљевићева чета била примарно распоређена, преко Ниша и Лесковца, где учествује у српском противнападу, познатијем као Пусторечка битка. Чета се у даљим борбама против надирућих непријатељских снага повлачи преко Приштине и Метохије ка Црној Гори, одакле се са осталим јединицама српске војске пребацује преко северне Албаније у околину Љеша и Св.

Јована Медовског. У својим записима капетан Јаковљевић износи детаље у вези с прелазом преко Албаније, описујући тешке услове у којима је функционисала његова јединица, нарочито у погледу снабдевања храном. Дневнички записи за 1915. завршавају се евакуацијом српске војске са обала Албаније и транспортом капетана Јаковљевића и његове чете у Бизерту, где су, уз друге јединице српске војске, свечано дочекани.

У поглављу које се односи на 1916. годину и њених 366 ратних дана, дневнички записи се до 1. маја 1916. године баве боравком капетана Јаковљевића и његове чете у Тунису, где се један део српске војске налазио на опоравку и обуци. Поменутог датума чета се са својим командиром укрцала на брод за Солун и испловила преко Средоземља. У каснијем периоду 1916. године, дневнички записи прате боравак чете на Солунском фронту, пратећи свакодневне активности.

Четврто и последње поглавље главне целине дневника прати 199 ратних дана 1917. године. Највећи део записа односи се на боравак јединице на фронту и њене свакодневне активности, као и на различите доживљаје и занимања аутора. Дневнички записи завршавају се

18. јуна 1917. године. Накнадним ауторовим објашњењем у *Бележници* сазнајемо да је, 20. јуна 1917. године, капетан Јаковљевић доживео тешку повреду, приликом пада са коња. Након лечења на Солунском фронту, бива пребачен на даље лечење у Француску, одакле се враћа у ослобођену Србију, почетком новембра 1919. године, да би већ 11. новембра 1919. био демобилисан у чину капетана I класе.

Након садржине дневничких записа, Живановић наводи и поименични списак војника I чете, четвртог батаљона, допунског пука Шумадијске дивизије II позива из *Бележнице* капетана Јаковљевића. Сваки војник и подофицир пописан је под именом и презименом, редним бројем и чином који је носио. Такође, наведено је место и срез из којег долази, али и примедба. Приређивач је у прилогу додао и скениране странице оригиналног списка.

Након списка војника следи поговор Драгослава Драгана Мићића, који је изложио своје утиске о приређеном ратном дневнику и његовом значају. На крају, треба истаћи као значајан списак литературе коришћене од стране приређивача у критичи изворног текста дневника.

Дневник капетана II класе Владимира Јаковљевића, настао у периоду од 1914. до 1917. године, као историјски извор има вишеструки значај за проучавање српске војске у Првом светском рату, а нарочито њених пешадијских јединица. Кроз дневничке записе командира пешадијске чете, можемо се упознати са појединостама везаним за функционисање ове тактичке јединице српске војске у Великом рату. Пратећи ратни пут пешадијске чете, стичемо увид у њено функционисање у време интензивних борбених дејстава, утврђивања положаја, подизања логорских објеката, обуке, дообуке, али и одмора и слободних активности. Узевши у обзир да је капетан II класе Владимир Јаковљевић био резервни официр, његова заоставштина у виду дневничких записа истиче се и као извор првог реда за проучавање значаја резервних старешина српске војске у Првом светском рату.

Мора се запазити да је *Бележница* за капетана Јаковљевића као командира чете имала и практичан значај. У њој је водио личну евиденцију о задуженом наоружању чете, затим о опреми, храни, новцу, обући, одећи, бројном стању јединице, дисциплинским прекршајима војника, својим приходима и расходима,

као и неретким позајмицама које је давао војницима. Све ове информације немају увек исти значај за историчаре. Неке од њих могу се сматрати занимљивим, али у погледу историјске науке су готово бескорисне. С друге стране, значајан број дневничких записа може представљати драгоцен извор за читав спектар тема војне историје, као што су: морал у војсци, снабдевеност јединица, тактика пешадијских јединица итд.

На крају, треба рећи да је захваљујући ентузијазму приређивача Слободана М. Живановића

светлост угледао до сада непознат историјски извор. Његови коментари, засновани на дугом војничком искуству и литератури, читоцима разјашњавају поједине појмове, догађаје и појаве, карактеристичне за војну организацију и време у којем је дневник настао. Свакако, *Бележница* ће истраживачима у наредном периоду пружити значајне информације везане за многе теме из историје Србије у Првом светском рату.

потпоручник
Милош Чорбић, Ма

Edward J. Erickson, *The Turkish War of Independence: A Military History, 1919–1923*, An imprint of ABC-CLIO, Praeger, Santa Barbara-Denver, 2021, 399 pp.

Едвард Ј. Ериксон је врсни познавалац војне историје Првог светског рата на Блиском истоку, пре свега војне историје Османског царства, професор међународних односа на Универзитету Билим у Анталији (Antalya Bilim Üniversitesi) и пензионисани професор војне историје на Универзитету маринаца у Квантико Бејсу у савезној држави Вирџинија (Marine Corps University). Својом монографијом *Турски рат за независност: Војна историја, 1919–1923. (The Turkish War of Independence: A Military History, 1919–1923)*, године 2021. завршава трилогију ратова османске и турске народне војске у првој четвртини двадесетог века. Потреба за оваквом књигом настала је из ауторове жеље да попуни празнину у војној историографији, јер до сада није написана ниједна свеобухватна синтеза на енглеском језику која би обухватила све фронтове и операције вођене у Турском рату за независност. Ериксон истиче да се бројне студије о Првом светском рату завршавају пот-

писивањем примирја у Мудросу, 30. октобра 1918. године, када је реч о Блиском истоку. Међутим, неуспех сила Антанте да успоставе одржив мировни споразум са Турцима, 1919. године, продужиће кризу која ће прерасти у *Рат за независност (İstiklal Harbi)*, односно *Националну борбу (Milli Mücadele)*.

Синтеза *The Turkish War of Independence: A Military History, 1919–1923*. представља хронолошки наратив, организован у следећих дванаест тематских целина са уводом и закључком: *The End of World War I* (стр. 1-28), *Call to Arms* (стр. 28-55), *To the First İnönü Campaign* (стр. 55-86), *The Long War against Insurgents* (стр. 86-119), *A Short War on the Eastern Front* (стр. 119-151), *The Franco-Turkish War* (стр. 151-178), *Second İnönü and Kütahya-Eskişehir* (стр. 178-205), *The Culminating Point at Sakarya* (стр. 205-245), *Operational and Strategic Pause* (стр. 245-271), *The Great Offensive and the Pursuit to İzmir* (стр. 271-307), *The Treaty of Lausanne and the Establishment of the Turkish*

Republic (стр. 326-341). На крају књиге се, поред библиографије и индекса, налазе два текста у виду прилога. Први текст, чији је аутор професор међународних односа на Универзитету Озјеин у Истанбулу (*Özyeğin Üniversitesi*) Константинос Травлос, представља општи преглед минималних и максималних цивилних и војних губитака у Турском рату за независност, заснованих на проценама бројних аутора. Други текст садржи списак главних операција са стратешким циљевима и њиховим исходима, који је сачинио аутор књиге.

Ериксон гради наратив око тројице протагониста – Дејвида Лојд Џорџа, Мустафе Кемала и Елефтериоса Венизелоса – чије су одлуке утицале на ток и исход Рата за турску независност. Неколико фактора је утицало на измену спољне политике Велике Британије према Блиском истоку. Јачање бољшевика на истоку обновило је њене страхове о продору руског утицаја на Медитеран. Поред тога, догађаји који су се одиграли крајем 1920. године, смрт краља Александра, пораз Елефтериоса Венизелоса на изборима и повратак краља Константина из егзила коштао је Краљевину Грчку финансијске и војне подршке сила Антанте. У светлу нових међународних

околности, силе Антанте, пре свега Велика Британија, видели су у турским националистима потенцијалног партнера и једину реалну снагу у обуздавању совјетских амбиција према Медитерану (стр. 308–309). Визије о стварању модерне националне државе Елефтериоса Венизелоса и Мустафе Кемала преплићу се у западној Анадолији, кључној области у географском смислу за остварење њихових стратешких циљева (стр. 342). Кључни тренутак, у војном смислу, који ће се одразити на даљи ток ратовања Ериксон види у доласку присталица краља Константина на власт. Више од три стотине способних официра венизелиста биће смењено на ратишту у западној Анадолији, а до маја 1921. године сва командна места долазе у руке ројалиста (стр. 74).

Према Ериксону, *Турска народна војска* излази као победник на крају рата захваљујући примени Фабијеве (Квинт Фабије Максим) стратегије. На западном фронту турски националисти су се постепено повлачили, чувајући своје снаге и исцрпљујући непријатеља до тачке када су прешли у стратешку офанзиву (стр. 343). Сарадња са бољшевицима обезбедила им је брзу победу на источном фронту без већих губитака. У Киликији је наизменична

примена конвенционалног и герилског рата, са циљем економског изнуривања француских експедиционих снага, уродила плодом. Пропуст Француза да спрече насиља над муслиманским становништвом послужиће као снажано оруђе за формирање и мобилизацију турских народних милиција (стр. 156). Пошто су турски националисти успоставили билатералне односе са РСФСР-ом, потписали споразум у Москви, 16. марта 1921. године, и мировни споразум са Француском у Анкари, 20. октобра 1921. године, источни и јужни фронт су растерећени. Испоруке наоружања и војне опреме од стране болшевика, као и предаја залиха војног материјала француских експедиционих снага, утицали су на промену у односу снага на западном фронту у корист турских националиста, наводи Ериксон. У случају обе битке код Инонуа, аутор указује на нејасне стратешке циљеве Врховне команде грчке малоазијске војске. У наставку указује на изостанак координације командовања по вертикали и кохезије између грчких јединица у операцији Кутахија-Ескишехир (стр. 197). Упркос томе што су грчке снаге у Малој Азији оствариле победу у територијалном смислу, оне нису успеле да наметну одлучујућу битку турским национа-

листима. Генерал Исмет (Инону) успешно је повукао снаге на леву обалу реке Сакарје и избегао опкољавање од стране непријатеља. Након грчког пораза у бици код Сакарје, Ериксон не види могућност другачијег исхода рата (стр. 299). Оно што ће уследити, у турској историографији познато као *Велика офанзива (Büyük Taarruz)*, Ериксон доводи у раван са чувеним операцијама попут оних код Таненберга (1914), Кут ал-Амара (1915) и Мегида (1918). Велика офанзива представља успешан пример опкољавања и потпуног уништења непријатеља на оперативном нивоу (стр. 271). Грчко-турски рат представља *par excellence* пример маневарског рата, где су мобилност трупа и иницијатива удвостручили ефикасност борбених ефектива. У том смислу, *Турска народна војска* била је успешнија од свог противника, нарочито у последњој фази рата. Њен успех Ериксон види у наслеђу османске војске и искуствима стеченим у Првом светском рату. Не пропушта да укаже на чињеницу да су сви команданти на нивоу армије и корпуса, изузев команданта Прве армије у завршној фази рата Нуретина (Сакали), образовање стекли у Генералштабној школи у Истанбулу (*Erkân-ı Harbiye Mektebi*) (стр. 271).

У монографији *The Turkish War of Independence: A Military History, 1919–1923*. Ериксон настоји да прикаже на који начин и којим средствима је *Турска народна војска* остварила стратешке циљеве у рату. Наратив се претежно заснива на изворима турске провенијенције, док су извори из осталих земаља учесника рата запостављени. Поређења ради, аутор користи 24 званичне историје турске војске, које је издало *Генералштабно одељење за војну историју и стратешке студије (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı)*, а само једно издање објављено на енглеском језику под називом *A Concise History of the Campaign in Asia Minor 1919–1922*. од стране Директората за војну историју грчког генералштаба. Иако наглашава недоступност архивске грађе *Одељења за архиву и војну историју Генералне управе за управне послове Министарства народне одбране (Milli Savunma Bakanlığı Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü Arşive ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı)*¹, Ериксон не наводи да је један њен део објављен и транслитерован на савремени турски језик у *Часопису војноис-*

торијска документа (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi). Затим, он не говори о дипломатској и друштвеној позадини рата, већ се фокусира искључиво на војне операције.

Поред наведених недостатака, монографија представља свеобухватан и концизан преглед војних операција Турског рата за независност. Ради лакшег праћења наратива свако поглавље је пропраћено одговарајућим картама борбених дејстава које је израдио турски генералштаб. Иако је личност Мустафе Кемала привлачила пажњу западних историчара, готово да није написана ниједна монографија о Турском рату за независност на енглеском језику. Том питању углавном је било посвећено по неко поглавље у оквиру општих историја Турске или историја о крају Османског царства. Стога је намера Едварда Ериксона вредна хвале. Његова синтеза може да послужи као увод свим читаоцима заинтересованим за ову тематику, нарочито онима који се не служе турским језиком.

потпоручник Стефан Шупка

¹ Реч је о архиву некадашњег *Генералштабног одељења за војну историју и стратешка истраживања (ATASE)* које спајањем са *Управом огранка за архивске услуге (MSB Arşiv Hizmetleri Şube Müdürlüğü)* и *Генералштабном штампаријом (Genelkurmay Basımevi)* 13. новембра 2019. године добија нову организациону формацију.

Информације

Научна конференција „Публицистика у развоју друштва и државе III: Јавна реч и јавна осуда“, Краљево, 17. и 18. август 2023.

У организацији Народног музеја Краљево, уз подршку Правног факултета Универзитета у Београду и Института за политичке студије из Београда, у просторијама Народног музеја у Краљеву, 17. и 18. августа 2023. године, одржана је научна конференција „Публицистика у развоју друштва и државе III: Јавна реч и јавна осуда“. Конференција је организована у оквиру Жичког духовног сабора „Преображење 2023“, а представља трећи део трогодишњег пројекта који реализују ове три институције. На овом научном скупу своје радове је представило 24 научника из Србије, Републике Српске и Бугарске.

Током трајања конференције учесници су, кроз саопштења, изнели резултате својих истраживања која обухватају теме из историографије, друштвене историје, штампе и друштвених токова, друштвене улоге значајних личности, породице и градове кроз локалне и државне новине. Такође, представљени су: методологија истраживања новина и периодике, развој периодике као одраз развоја друштва, политички речник у новинама и периодици, лингвистичке анализе новинских извештаја, књижевност и политика, култура у политициполитика у култури, јавна реч и јавна осуда, друштвена критика и политички ставови. Идеја за овај научни скуп и различите правце истраживања настала је током дугогодишњих напора мр Славољуба Маржика да, прикупљањем новинских чланака о Краљеву у српским новинама, чува историју овога града.

У оквиру прве сесије говорили су: Боривоје Милошевић (*Тешко перо Петра Кочића*), Јелена Новаковић (*Књижевне полемике у српским периодичним публикацијама у првој половини 20. века*), Зорица Несторовић (*Књижевност на страницама дневног листа „Политика“ између два светска рата – прилог истраживању*), Ценка Иванова (*„Растко“: Библиотека за културу и науку на интернету*) и Бошко Бранковић (*О друштвеном значају Григорија Спиридоновича Петрова за српски народ – из пера савременика*). У другој сесији своја истраживања представили су: Бојана Миљковић Катић (*Полемика о слободној трговини у „Српским новинама“ 1857. године*), Радован Субић и Сан-

дра Лукић (*Лист „Српска ријеч“ о балканским ратовима 1912–1913*), Валентина Седефчева (*Друштвено-политички одјеци у прихватању српске књижевности у Бугарској у другој половини 20. века*). Учесници треће сесије били су: Милутин Живковић и Сена Михаиловић (*Новинар у ратно време. Григорије Божовић као уредник „Пљеваљског весника“ током окупације Југославије у Другом светском рату*), Тамара Стојановић (*Злочин и казна: Процес прикупљања доказа и кажњавање ратних злочинаца и њихових помагача на страницама штампе 1944–1948. године*), Александар Стојановић (*Зборашка емигрантска публицистика и њен утицај на перцепцију српске јавности о Другом светском рату*) и Миљан Милкић (*Часопис „Војно дело“ о улози СКЈ у развоју науке и војног школства СФРЈ*), Игор Вукадиновић (*Улога медијске цензуре у променама устава Србије и Југославије 1968. и 1969. године*). У четвртој сесији другог дана научне конференције своје радове представили су: Љубодраг П. Ристић (*Бимен и Вајц: протеривање британских дописника из Србије 1889*), Драган Драшковић (*Владика Николај Велимировић у Жичи и Краљеву*), Милош Тимотијевић (*Заборављени национални хероји: пример браће Глишића из Чачка*), Божица Славковић Мирић (*Значајне личности за штампу Косова и Метохије у периоду између два светска рата*). Током последње, пете сесије, говорили су: Немања Трифуновић (*Штампа о поплавама у краљевачком крају 1871–1965*), Вукашин Дедовић (*Улога Календара „Голуб“ на културном просвећивању и јачању националне свести Срба у Турској*), Јован Симијановић (*„Ново време“ о Краљеву 1941–1944*), Мирјана Савић (*Између Дана републике и Дана ослобођења Краљева (1953–1993). Из пера новинара „Ибарских новости“*) и Дарко Гучанин (*„Краљевачки случај“ у јавним гласилима 1967–1972*).

Као представник Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране, на конференцији је учествовао пуковник доц. др Миљан Милкић, виши научни сарадник. Он је представио резултате истраживања текстова објављених у часопису *Војно дело*, у којима се уочава утицај Савеза комуниста Југославије на развој науке и војног школства. *Војно дело* је, као мултидисциплинарни часопис, у коме су чланке објављивали првенствено високи официри ЈНА, представљало одраз идеолошког поимања науке у војсци.

Организатор је најавио да током 2024. године планира да објави зборник радова са ове научне конференције.

пуковник др Миљан Милкић

Научни скуп са међународним учешћем „Злочини у Бачкој 1941–1944”, Нови Сад – Чуруг, 30. 9 – 1. 10. 2023. године

У Новом Саду и Чуругу је, од 30. 9. до 1. 10. 2023. године, одржан научни скуп под називом „Злочини у Бачкој 1941–1944. године”. Домаћини скупа били су Епархија бачка Српске православне цркве и Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду. Након протоколарног дела, у коме су поздравне речи учесницима скупа упутили представници Епархије бачке, Покрајинског секретаријата за образовање, Града Новог Сада и Филозофског факултета у Новом Саду, скуп је почео пленарним предавањем проф. др Саше Марковића, декана Педагошког факултета у Сомбору, на тему „Национална искључивост и реваншизам као идеолошка позадина злочина у Бачкој 1941–1945. године”. У два радна дана, на три панела, представљено је укупно 20 реферата. Аутори радова били су: др Арпад Хорњак („Мађарска спољна политика и ‘српско питање’ у Другом светском рату”), др Зоран Павловић („Ратни злочини против цивилног становништва у Бачкој 1941–1944.”), др Милан Мицић („Српски добровољци – колонисти у Бачкој жртве терора мађарске војске и мађарске окупационе управе 1941. године – живот, судбине”), др Немања Девић и мср. Драган Шево („Равногорски извори о злочинима окупатора у Бачкој, Банату и Срему током Другог светског рата”), др Небојша Петровић („Револуционарни терор у Бачкој 1944. године”), др Никола Лукић („Празници српских мученика, њихова историја и еортолошка перспектива”), др Милан Бандобрански („Свети Иринеј исповедник, епископ бачки – учитељ мучеништва за веру”), др Милош Дамјановић („Алфред Дијамантшајн (1896–1942) – биографија жртве холокауста”), мср. Радован Сремац („Судбина породице у Холокаусту: Фрајндови из Новог Сада”), Тамара Стојановић („Злочин у Црвенки; стрељање Јевреја октобра 1944. године”), др Драго Његован („Значај налаза Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини за подручје Бачке”), Зоран Вељановић („Злочини на северу Бачке априла 1941. године кроз валоризацију архивске грађе”), др Слободан Бјелица („Мађарски окупациони систем у Бачкој 1941–1944. године”), др Предраг Вајагић („Злочин у манастиру Бођани на Васкрс 1941. године”), мср. Петар Ђурђев („Протеривање Срба из Новог Сада 1941. године”), мср. Мирослав Илић („Страдање

Српске православне епархије бачке: људске жртве и материјални губици”), др Гордана Петковић и ђакон Мирослав Николић („Летописи православних храмова као извори за истраживање злочина у Новом Саду од 1941. до 1944. године”), Милица Мољски („Злочини окупатора у Бачкој у Другом светском рату у огледалу *Слободне Војводине*”), те протојереј-ставрофор Бранко Ђурчин. На скупу су учествовали научни радници са Универзитета у Печују (Мађарска), Филозофског факултета и Педагошког факултета у Сомбору Универзитета у Новом Саду, Правног факултета Универзитета Привредна академија из Новог Сада, Института за савремену историју из Београда, Матице српске, Историјског архива Града Новог Сада, Архива Југославије из Београда, Високе школе за комуникацију из Београда, Музеја наивне уметности „Илијанум” из Шида, Музеја Војводине из Новог Сада, Покрајинског секретаријата за културу, јавно информисање и односе са верским заједницама Војводине, Музеја Града Новог Сада, Православног богословског факултета Универзитета у Београду и Епархије бачке Српске православне цркве. Институт за стратегијска истраживања Универзитета одбране на овом скупу представљао је пуковник ванр. проф. др Далибор Денда из Одељења за војну историју ИСИ са рефератом на тему „Злочин у Сиригу 13. и 14. априла 1941. године – почетак погрома над Србима у Бачкој”, које је било представљено у оквиру прве сесије, одржане у Новом Саду. На овом научном скупу дошло је до нових сазнања и тумачења о злочинима над цивилним становништвом на територији Бачке у Другом светском рату. Најзначајнији допринос скупа свакако представља мултидисциплинарни и неједностранни приступ овој сложеној тематици.

пуковник др Далибор Денда

Упутство за ауторе

ОСНОВНА УПУТСТВА

У часопису *Војноисторијски гласник* се објављују необјављени научни (оригинални научни чланак, прегледни чланак, кратко или претходно саопштење, научна критика, полемика и осврт и критичко издање изворне грађе) и стручни радови (прикази, информативни прилози) који се баве војном историјом са посебним акцентом на историју Србије, Југославије и Балкана.

Радови се објављују на српском језику ћирилицом или на енглеском језику. Максимална дужина рада је 45.000 карактера са размацама, укључујући и фусноте и друге прилоге. Текст треба да је написан у MS Word-у, фонтом Times New Roman, величина фонта 12, са размаком 1,5. Фусноте писати фонтом 10, размак Single.

Сви добијени научни радови подлежу рецензији и да би били објављени неопходно је да добију две позитивне рецензије анонимних спољних рецензента из земље или иностранства.

Научни рад треба да има следеће елементе:

- титула, име и презиме и звање аутора (Times New Roman, фонт 12) Име и презиме аутора писати великим словима. Рад може имати највише три аутора. Потребно је навести и годину рођења аутора, која се доставља Народној библиотеци Србије ради каталогизације чланка.
- назив и адреса установе (фонт 12)
- електронска адреса аутора (фонт 12)
- наслов рада (Times New Roman, фонт 14, велика слова, Болд)
- апстракт рада на српском, (11, до 1.000 карактера)
- кључне речи (до 10 термина, фонт 11)
- основни текст рада (Times New Roman, фонт 12, до 45.000 карактера, са размацама и фуснотама). Основни текст рада може имати поглавља и потпоглавља, са кратким поднасловом, исписаним италиком, фонт 12.
- фусноте (Times New Roman, фонт 10, размак Single)
- списак извора и литературе (прво необјављени па објављени извори и потом литература абecedним редом, фонт 12)
- резиме на енглеском језику, са именом и презименом аутора и насловом рада (фонт 11, до 2.000 карактера)
- кључне речи на енглеском (до 10 термина, фонт 11).

Редослед елемената се мора поштовати.

Назив пројекта, захвалност установама, и сл. ставити уз наслов рада, као прву, нумерисану фусноту (звездицу)

Табеле, фотографије, графиконе и друге прилоге ставити на одређеном месту у тексту са редним бројем и описом/легендом.

За цитирање извора и литературе користити Чикашки цитатни стил (видети детаљно упутство у тексту испод). Приликом цитирања поштовати писмо на којем је цитирани рад објављен.

Редакција неће разматрати радове који не садрже све наведене елементе.

Рукописе слати у електронској форми на електронску адресу Редакције: **VIG@mod.gov.rs**

УПУТСТВО ЗА НАВОЂЕЊЕ РЕФЕРЕНЦИ ПО ЧИКАШКОМ ЦИТАТНОМ СТИЛУ

Цитирање архивских извора

За цитирање архивских извора користити правила и препоруке појединих архива. Притом, полазити од општег ка појединачном, односно од архива, преко фонда, фасцикле/кутије, архивске јединице, досијеа, сигнатуре. Први пут навести пун назив архива и фонда, а потом скраћеницу или само број. Када се у фуснотама цитира конкретни документ (акт, допис, писмо, извештај, елаборат, реферат, итд.) наводи се број, датум, аутор (установом или појединцем) и наслов. У библиографији се наводи само архив и фонд или збирка, који су коришћени.

ПРИМЕРИ: Архив Југославије (АЈ), фонд 130, Савезно извршно веће (СИВ), фасцикла 1, архивска јединица 2, Даље: АЈ, 130-1-2

ПРИМЕР: Војни архив, Пописник 3, кутија 223, фасцикла12, документ 8.

Даље:ВА, П-3, 223-12-8

ПРИМЕР: Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), САД, 1966, фасц.160, досије 15, сигн.41036. Даље: ДА МСП, ПА

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), Индија, 1955, фасц. 24, досије 36, сигн. 41989. Даље: ДА МСП, ПА,...

Архив Србије (АС), фонд Центални комитет Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), Управа за агитацију и пропаганду, фасц. 10, Извештај о школама у НР Србији и Београдском универзитету, јун 1949. Даље: АС, ЦК СКС,...

Архив САНУ, Историјска збирка, Заоставштина Александра Белића, 14386, АБ/ИВ – 1421.

Цитирање монографских радова

Монографија са једним аутором
напомена или фуснота (у даљем тексту Ф): редни број. Име и презиме аутора, Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Драган Богетић, Југословенско-амерички односи: 1961-1971 (Београд: Институт за савремену историју, 2102), 25.

Библиографија (у даљем тексту Б): Презиме, име аутора. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Богетић, Драган. Југословенско-амерички односи: 1961-1971. Београд: Институт за савремену историју, 2012.

Монографија са два или три аутора

Ф: редни број. Име и презиме аутора и име и презиме аутора, Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна

ПРИМЕР: Драган Богетић и Александар Животић, Југославија и Арапско-израелски рат 1967. (Београд: Институт за савремену историју, 2010), 85.

Б: Презиме, име, и име и презиме. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година

ПРИМЕР: Богетић Драган и Александар Животић. Југославија и Арапско-израелски рат 1967. Београд: Институт за савремену историју, 2010.

Монографија са четири или више аутора

Уколико монографија има четири или више аутора у библиографији се наводе сви аутори, а у фуснотама се наводи само први аутор, а потом „и др.“ (и други), или „et al.“ код радова на страном језику.

Ф: редни број. Име и презиме аутора и др., Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Christoph Neumayer et al., Bošnjaci u carskoj službi: Bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci. Histroija i uniforme

od 1878. do 1918. godine (Wien:Verlag Militaria, Edition Stefan Rest, 2008), 120-134.

.Б: Презиме, име, име и презиме, име и презиме, име и презиме и име и презиме аутора. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Neumayer, Christoph, Erwin Schmidl, Hermann Hinterstoisser, Helmut Wohnout. Bošnjaci u carskoj službi: Bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci. Historija i uniforme od 1878. do 1918. godine. Wien:Verlag Militaria, Edition Stefan Rest, 2008.

Уредник, приређивач, преводилац – примарна одговорност

Ф: редни број. Име и презиме, ур., гл и одг. ур., прев., прир., Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Момчило Павловић, прир., Документи ЦИА о Југославији 1948 – 1983 (Београд: Институт за савремену историју, Универзитет у Београду-Факултет безбедности, Службени гласник Републике Србије, 2009), 235.

Б: Презиме, име, ур., гл и одг. ур., прев., прир. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Павловић, Момчило, прир. Документи ЦИА о Југославији 1948 – 1983. Београд: Институт за савремену историју, Универзитет у Београду-Факултет безбедности, Службени гласник Републике Србије, 2009.

Уколико има више уредника, приређивача или преводилаца, важе иста правила као за ауторе монографија.

Уредник, приређивач, преводилац – секундарна одговорност

Ф: редни број. Име и презиме аутора, Наслов књиге, ур., гл. и одг. ур., прев., прир. Име и презиме (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Џон Луис Гедис, Хладни рат: Ми данас знамо, Зоран Хасковић, превод Предраг Симић (Београд: Клио, 2003), 157.

Б: Презиме, име аутора. Наслов књиге. Уредник, Главни и одговорни уредник, Превео, Приредио Име и презиме. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Гедис Џон Луис. Хладни рат: Ми данас знамо. Зоран Хасковић, превод Предраг Симић. Београд: Клио, 2008.

Електронско издање књиге

Ако је књига доступна у више формата, требало би навести ону верзију која је коришћена у раду. У библиографији се може навести да је књига доступна и у другим форматима.

Ф: редни број. Име и презиме аутора, Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), [http://адреса](#) (приступљено датум).

ПРИМЕР: Бранислав Нушић, Аутобиографија (Београд: Креативни центар, 2001),

http://www.антикварнекњиге.com/електронскекњиге/detail-item_39(приступљено 13. 10. 2008)

Б: Презиме, име аутора. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година. [http://адреса](#). (приступљено датум). Такође доступно у штампаном облику и на CD-ROM.

ПРИМЕР: Нушић, Бранислав. Аутобиографија. Београд: Креативни центар, 2001.

http://www.антикварнекњиге.com/електронскекњиге/detail-item_39(приступљено 13. 10. 2008). Такође доступно у штампаном облику.

Цитирање зборника радова

Цитирање чланка у зборнику радова:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов чланка“, у: Наслов зборника, уредник Име и презиме (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Слободан Селинић, „Југословенски представници у Чехословачкој 1945-1949“, у : Југословенска дипломатија 1946-1961, уредник Слободан Селинић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2012), 135-159.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов чланка“. У: Наслов зборника, уредник Име и презиме, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Селинић, Слободан. „Југословенски представници у Чехословачкој 1945-1949“. У: Југословенска дипломатија 1950-1951. Уредник Слободан Селинић, 135-159. Београд: Институт за новију историју Србије, 2012.

Цитирање поглавља или неког другог дела књиге

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов поглавља“, у: Наслов књиге, уредник Име и презиме (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Дубравка Стојановић, „Успон и пад детанта 1969-1980“, у: Рађање глобалног света 1880-2015, уредник Милан Ристовић (Београд, Чигоја штампа, 2015), 330-341.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов поглавља“. У Наслов књиге. уредник Име и презиме, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Стојановић, Дубравка. „Успон и пад детанта 1969-1980“. У: Рађање глобалног света 1880-2015. уредник Милан Ристовић, 343-362. Београд: Чигоја штампа, 2015.

Предговор, уводник, поговор

Ф: Име и презиме, предговор, уводник, поговор у Наслов књиге, Име и презиме аутора (Место издања: Издавач, година), стране.

ПРИМЕР: Мирољуб Кљајић, Предговор у Аутобиографија једног матуранта 1941, Миодраг В. Михаиловић (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012), 7-8.

Б: Презиме, име. Предговор, уводник, поговор у Наслов књиге, Име и презиме аутора, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Кљајић, Мирољуб. Предговор у Аутобиографија једног матуранта 1941, Миодраг В. Михаиловић 7-8. Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012.

Јединица из енциклопедије или лексикона

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: Енциклопедија, лексикон, том, (Место издања: Издавач, година), стране.

ПРИМЕР: Чедомир Попов, „Марковић, Светозар“, у: Српски биографски речник, 6, Мар-Миш, (Нови Сад: Матица српска, 2014), 204-209.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов текста“. У: Енциклопедија, лексикон, том, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Попов, Чедомир. „Марковић, Светозар“. У: Српски биографски речник, 6, Мар-Миш, 204-209. Нови Сад: Матица српска, 2014.

Цитирање часописа и новина

Рад у часопису у штампаном облику:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста“, Наслов часописа, година излажења, број, свеска (година), страна.

ПРИМЕР: Александар Радић, „Вежба Авала-Југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године“, Историја 20. века, XXIV, бр.2, (2006), 99.

Б: Презиме, име. „Наслов текста“. Наслов часописа, година излажења, број, свеска (година), стране.

ПРИМЕР: Радић Александар. „Вежба Авала-Југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године“. Историја 20. века, XXIV, бр.2, (2006), 87-104.

У фуснотама се наводи страна или стране које су консултоване, а у библиографији број страна целог чланка.

Уколико рад има више аутора њихова имена се наводе као у случају монографије.

Текст у дневној и периодичној штампи:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста“, Наслов новина, датум, страна.

ПРИМЕР: Александар Белић, „Око Трста“, Политика, 17. 9. 1945, 1.

Уколико није потписан аутор текста, цитат започети са насловом.

Б: У библиографији не наводити сваки текст понаособ, већ после одељка са објављеним изворима, навести наслов новина и годину или распон година које су коришћене у раду.

Уколико се ради о специфичном и посебно важном тексту, навести га у библиографији на следећи начин: Презиме, име аутора. „Наслов текста“. Наслов новина, датум, страна.

ПРИМЕР: Белић, Александар. „Око Трста“. Политика, 17. 9. 1945, 1.

Текст у on-line часопису:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста“, Наслов часописа, број, свеска (година издања), стране, (приступљено датум). DOI број.

ПРИМЕР: Konstantin V. Nikiforov, „Modernization mixed with nationalism“, Balcanica, XLV,(2014), 443,(приступљено 28.7.2015). DOI:10.2298/BALC1445443N.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов текста“. Наслов часописа, број, свеска (датум), стране, (приступљено датум).

ПРИМЕР: Nikiforov, Konstantin V., „Modernization mixed with nationalism“, *Balkanica*, XLV,(2014),443-451,(приступљено28.7.2015). DOI:10.2298/BALC1445443N.

Уколико часопис нема DOI број, навести <http://>адресу и датум приступања.

Цитирање магистарских теза и докторских дисертација

Ф: Име и презиме, „Наслов тезе/дисертације“ (врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година)

ПРИМЕР: Мр Ивана Добривојевић, „Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије: 1945-1955 “(докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011)

Б: Презиме, име. „Наслов тезе/дисертације“. Врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година.

ПРИМЕР: Добривојевић, мр Ивана. „Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије: 1945-1955 “. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011.

Цитирање мултимедијалних извора

Звучни запис:

Ф: Име и презиме аутора, Наслов записа, продуцентска кућа – медиј.

ПРИМЕР: Јосип Броз Тито, Тито нам говори, ПГП РТБ 1977 – грамофонска плоча

Б: Презиме, име аутора. Наслов записа. Име продуцентске куће, издавача – медиј.

ПРИМЕР: Броз, Јосип Тито. Тито нам говори. ПГП РТБ 1977 – грамофонска плоча.

Видео запис:

Ф: Наслов филма, медиј, редитељ Име и презиме (Место издања: Издавач, година).

ПРИМЕР: Вариола вера, ДВД, редитељ Горан Марковић (Београд: Ванс, 2005).

Б: Наслов филма. Редитељ Име и презиме. Место издања: Издавач, година. Медиј.

ПРИМЕР: Вариола вера. Редитељ Горан Марковић. Београд: Ванс, 2005. ДВД.

Цитирање усмених казивања (oral history)

ПРИМЕР: Интервју са Латинком Перовић, Београд, Србија, 12.05.2007.

Цитирање е-мејла и СМС-а

ПРИМЕР: Александар Петровић, е-мејл послат аутору 18.11.2105.

Цитирање радова у даљем тексту, након првог помињања

Први пут цитиран рад се наводи у пуној форми у фусноти, док се у даљем тексту користи скраћена форма:

– за радове на српском језику приликом понављања исте јединице користити Исто (приликом понављања у првој следећој фусноти) или н.д. (приликом понављања касније у тексту, уколико је то једини рад одређеног аутора који цитирамо). Приликом непосредног понављања истог аутора користити Исти/Иста.

ПРИМЕР: напомена бр.4. Ђоко Трипковић, Југославија-СССР: 1956-1971(Београд: Институт за савремену историју, 2013), 35.

напомена бр.5. Исто, 36.

Напомена бр. 22. Ђ. Трипковић, н.д., 100.

– за радове на страним језицима приликом понављања исте јединице користити Ibid. (приликом понављања у првој следећој фусноти) или оп. цит. (приликом понављања касније у тексту, уколико је то једини рад одређеног аутора који цитирамо). Приликом непосредног понављања истог аутора користити Idem.

ПРИМЕР: напомена бр.4. Matti Golan, The secret conversations of Henry Kissinger.Step by step diplomacy in the Middle East (Quadrangle: The New York Times Book.co, 1976), 13.

напомена бр.5. Ibid.

напомена бр.32. M. Golan, op.cit., 85.

ПРИМЕР: напомена br. 5. David Holloway, Stalin and the Bomb: the Soviet Union and Atomic Energy: 1939 – 1956 (New Haven: Yale University Press, 1994), 45.

напомена br. 6. Ibid.

напомена br. 16. D. Holloway, op. cit., 50.

– уколико у тексту цитирамо више радова истог аутора, сваки рад при поновном цитирању наводимо у скраћеном облику.

ПРИМЕР: Ђ. Трипковић, Југославија и СССР..., 217.

Golan, The secret conversations.....67.

Богетић, „ Кипарска криза 1974...“,115.

Напомене:

Приликом цитирања литературе поштовати писмо на којем је цитирани рад објављен.

У основном тексту називе месеци писати словима, а у оквиру цитата арапским цифрама.

Списак рецензена

за LXXIII издање

РЕЦЕНЗЕНТИ

1. Др *Драгомир Бонџић*, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд, dragomirbondzic@yahoo.com
2. Др *Далибор Денда*, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране, Београд, dalibor.denda@mod.gov.rs
3. Доц. др *Слободан Ђукић*, Војна академија, Универзитет одбране, Београд, djukickdn@gmail.com
4. Доц. др *Вељко Благојевић*, Школа националне одбране “Војвода Радомир Путник”, Универзитет одбране, Београд, veljko_bлагојевић_55@hotmail.com
5. Проф. др *Алексеј Тимофејев*, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, al.timofev@gmail.com
6. Проф. др *Александар Животић*, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs
7. Др *Милић Милићевић*, виши научни сарадник, Историјски институт Београд, milicevicm@live.com
8. Др *Миљан Милкић*, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране, Београд, miljan.milkic@mod.gov.rs
9. Др *Немања Девић*, научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд, nemanjadevic4@gmail.com
10. Др *Милан Терзић*, научни саветник, Архив Југославије, Београд, mvterzic@yahoo.com
11. Др *Срђан Цветковић*, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд, scvetkovic72@gmail.com
12. Др *Ратомир Миликић*, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд, rasamilikic@gmail.com
13. Др *Александар Стојановић*, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд, acas109@gmail.com
14. Доцент др *Срђан Мићић*, Филозофски факултет у Београду, srdjan.micic@f.bg.ac.rs
15. Др *Бојан Симић*, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд, smcbjn@yahoo.com
16. Др *Небојша Шулетић*, научни сарадник, Балканолошки институт САНУ, Београд, nsuletic@gmail.com

17. Др *Бојан Б. Димитријевић*, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд, bojands1@gmail.com
18. Доцент др *Мирослав Павловић*, Филозофски факултет у Новом Саду, miroslav.pavlovic@ff.uns.ac.rs
19. Др *Игор Борозан*, ванредни професор, Филозофски факултет, Београд, borozan.igor73@gmail.com
20. Проф. др *Снежана Ферјанчић*, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, sferjanc@f.bg.ac.rs
21. Др *Драгана Николић*, виши научни сарадник, Балканолошки институт САНУ, Београд, dragana.grbic@bi.sanu.ac.rs
22. Др *Татјана Милошевић*, научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране, Београд, tatjana74.milosevic@gmail.com
23. Др *Маријана Мраовић*, научни сарадник, Војни архив, Београд, marijanamraovic@gmail.com
24. Др *Милош Ивановић*, виши научни сарадник, Историјски институт, Београд, milos.ivanovic@iib.ac.rs
25. Др *Невен Исаиловић*, виши научни сарадник, Историјски институт, Београд, neven.isailovic@gmail.com
26. *Бошко Љубојевић*, музејски саветник. Историјски музеј Србије, Београд, bosko.ljubojevic@imus.org.rs
27. Проф. др *Александар Полунов*, Факултет државне управе, Московски државни универзитет „М. В. Ломоносов”, Москва, Руска Федерација, arolunov@mail.ru
28. Доц. др *Блаж Торкар*, Центар високих војних школа Словеначке војске, Марибор, Словенија, blaz.torkar@mors.si

Коректура
Одељење за војну историју ИСИ

Лектура
Добрила Милетић, професор

Лектура за енглески
Борјанка Поповић Простран, професор

Техничко уређење
Драган Капор

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историјски гласник = Military Historical Review =
Военно-исторический журнал = Revue Historique militaire
= Militärgeschichtliche Zeitschrift /одговорни уредник Да-
либор Денда. - Год. 1, бр. 1 (1950)- . - Београд : Институт
за стратегијска истраживања, Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије, 1950- (Београд
: Војна штампарија). - 24 cm

Два пута годишње. - Наслов: од бр. 6 (1956) Војни исто-
риски гласник; од бр. 1/2 (1961) *Vojnoistorijski glasnik*; од
бр. 1/2 (1993) Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 100

Штампа:
Војна штампарија „Београд”

